महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगासाठी अत्यंत उपयुक्त,
दर्जेदार साहित्यसोपी भाषा, क्रमबध्द व आकर्षक मांडणी

आधुनिक भारताचा आणि महाराष्ट्राचा इतिहास

REVISION NOTES

संकलन व लेखक

उमेश कुदळे

(पोलीस उपनिरीक्षक - 2013 बॅच)

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व व्यक्तीविशेष या पुस्तकाचे लेखक

रयत प्रकाशन
अध्ययन • संशोधन • विकास

महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगासाठी अत्यंत उपयुक्त,

दर्जेदार साहित्यसोपी भाषा, क्रमबध्द व आकर्षक मांडणी

आधुनिक भारताचा आणि महाराष्ट्राचा इतिहास

REVISION NOTES

वैशिष्ट्ये :

- परीक्षाभिमुख मांडणी.
- ऐतिहासिक घटना आणि व्यक्तिविशेष दोन्हींचा संक्षीप्त समावेश.
- अभ्यासक्रमाचा आवाका समजून घेवून मुद्यांचा समावेश.
- सादर नोट्स ही एकदिवसीय रिव्हिजन बॅच ला अनुसरून बनवण्यात आलेली आहे. यासाठी त्यासंदर्भात असलेले व्हिडिओ पाहणे फायद्याचे असेल. शेजारी दिलेला QR CODE कोड स्कॅन करून या नोट्स ला अनुसरून असलेले व्हिडिओस पाहू शकतात.

संकलन व लेखक

उमेश कुदळे

(पोलीस उपनिरीक्षक - 2013 बॅच)

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व व्यक्तीविशेष या पुस्तकाचे लेखक

आधुनिक भारताचा आणि महाराष्ट्राचा इतिहास

REVISION NOTES

संपादक : उमेश विठ्ठल कुदळे
Email. : rayatprakashan@gmail.com

प्रकाशक :
रयत प्रकाशन, पुणे
पत्ता: 3 रा मजला, बालाजी मंदिर ट्रस्टच्या वरती, फरासखाना पोलिस स्टेशन शेजारी,
अप्पा बळवंत चौक, पुणे-02.
संपर्क क्र. 9762131361
Email. : rayatprakashan@gmail.com

© This is Copyright Content
सदरील पुस्तकाचे पुर्नरमुद्रण करण्याचे सर्व अधिकार 'कॉपीराईट कायदा 1957' अन्वये लेखकाधिन आहे. त्यानुसार या पुस्तकाचे तसेच यातील कोणत्याही भागाचे किंवा घटकाचे किंवा परिच्छेदाचे कोणत्याही पद्धतीने (स्कॅनिंग करून, छापून, फोटोकॉपी/झेरॉक्स क 352 न इत्यादि) पुर्नरमुद्रण केल्यास सदरील व्यक्ती अथवा संस्थेवर कॉपीराईट कायदा 1957 नुसार योग्य ती कारवाई केली जाईल.

विशेष सूचना :

विशेष सुचना : पुस्तकातील माहिती शक्य तितकी अद्ययावत व अचूक देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तरीही नजरचुकीने काही त्रुटी असल्याने निदर्शनास आणून दिल्यास त्या सुचनांचा पुढील आवृत्तीत अवश्य विचार करु. तसेच पुस्तक वाचताना काही समस्या निर्माण झाल्यास 9762131361 या भ्रमणध्वनी क्रमांकावर कॉल करुन प्रत्यक्ष निराकरण करु शकता. तसेच विविध संकेतस्थळ, विविध संदर्भग्रंथांचा उपयोग करुन पुस्तकाची रचना केली आहे. तरी लेखक, प्रकाशक, विक्रेता सर्व बाबींशी सहमत असेलच असे नाही.

रयत प्रबोधिनी™
सेवेसाठी ज्ञानार्जन

अनुक्रमणिका

क्र.	प्रकरण	पान क्र.
१.	प्रकरण १ : ब्रिटिश सत्तेची भारतात स्थापना	०१
२.	प्रकरण २ : ब्रिटिश कालीन कायदे	०८
३.	प्रकरण ३ : महत्वाचे गव्हर्नर	१३
४.	प्रकरण ४ : रयतवारी जमिन महसुल व्यवस्था	१५
५.	प्रकरण ५ : दळणवळण	१९
५.१	प्रकरण ६ : धार्मिक सुधारणा चळवळ	२१
६.	प्रकरण ७ : शिक्षण	२८
७.	प्रकरण ८ : राजकीय संघटनांचा इतिहास	३५
८.	प्रकरण ९ : वसाहत शासनकालीन भारतीय अर्थव्यवस्था	४२
९.	प्रकरण १० : समाजसुधारकांद्वारे स्त्री सुधारणांबाबत प्रयत्न	४८
१०.	प्रकरण ११ : १८५७ चा पुर्व उठाव आणि १८५७ चा उठाव	५९
११.	प्रकरण १२ : क्रांतीकारक चळवळ	६५
१२.	प्रकरण १३ : शेतकरी आंदोलने	७४
१३.	प्रकरण १४ : मुस्लिम इतिहास	८५
१४.	प्रकरण १५ : ब्राम्हणेत्तर चळवळ	९४
१५.	प्रकरण १६ : राष्ट्रीय चळवळ १८८५ ते १९४७	९८
१६.	प्रकरण १७ : राष्ट्रीय चळवळ १९१५ ते १९४७	१०२
१७.	प्रकरण १८ : समाजसुधारक व व्यक्तीविशेष	१०४
१८.	**PREDICTIONS**	११६

प्रकरण 1 : ब्रिटिश सत्तेची भारतात स्थापना

पोर्तुगीज

- पोर्तुगीज राजकुमार **हेन्री द निविगेटर** याने दिशा सुचक यंत्र आणि नक्षत्र यंत्र या यंत्राचा विकास केला. त्यामुळे समुद्री यात्रा सोपी झाली होती.
- **प्रिन्स :** हेन्री यांनी भारतातील सागरी मोहिमांना प्रोत्साहन दिले.
- **कोलंबस :** द संता मारिया, द निना, द पिंटा ही तीन जहाजे घेऊन भारताच्या शोधात निघाला. पण पोहचला नाही.
- **बार्थोल्यु दायस :** 1487 मध्ये हा पोर्तुगीज भारताच्या शोधात निघाला पण तो 'केप हॉप गुडहोप' पर्यंत पोहचला. (आशियाचे भुशिर)

पहिली सागरी सफर (वास्को-द-गामा)

- 1498 - राणी ईसाबेला हिने दिलेल्या सहकार्यामुळे 'वास्को-द'गामा' हा पोर्तुगीज खलाशी 'केप हॉप गुडहोपला' वळसा घालुन भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कालीकत येथे पोहचले.
- कालीकत बंदरात 'कपट' या गावात आले. (20 मे 1498)
- केप ऑफ गुड होप पर्यंतचा मार्ग **बार्थोल्यु** डायसने दाखवला.
- केप ऑफ गुड होप ते भारत पर्यंतचा मार्ग हा गुजराती व्यापारी **'अब्दुल माजिद'** याने दाखवला. (केप हॉप गुड होप पासुन 21 दिवसात तो भारतात आला.)
- वास्को द गामा पश्चिम किनाऱ्यावर आला तेव्हा तेथे 'झामोरिन्स' राजा राज्य करत होते; ज्यांनी त्यांचे स्वागत केले.
- झामोरिन्स (हिंदु राजा) कडुन व्यापाराच्या सवलती मिळवुन ते 1499 ला माघारी गेले.

दुसरी सागरी मोहीम (1500)

- दुसरी सागरी मोहीम **पेड्रो अल्वारेस केब्रेल** याने केली. (याने ब्राझीलचा शोध लावला.)
- त्याने भारतात पहिली पोर्तुगीज फॅक्टरी कालीकत येथे सप्टेंबर 1500 मध्ये स्थापन केली.
- अरबी व्यापाऱ्यां विरुध्द त्यांनी भारतात लढाई केली व ते मायदेशी परतले.

तिसरी सागरी मोहीम (1502)

- पुन्हा **वास्को द गामा** भारतात आले व त्यांनी भारतात कन्नोर येथे वसाहती स्थापन केली व कालांतराने **कालीकत, कन्नोर व कोचीन** हे पोर्तुगीजांचे प्रमुख व्यापारी केंद्र बनले.
- कोचीन आणि कन्नोर वखारीची क्षमता वाढवुन व सैन्याची तुकडी मागे ठेवुन ते परत गेले.
- इ.स. 1503 मध्ये **लोपो सोरस** भारतात आले व त्यांनी अरबांची बंदरे जाळुन टाकली.

फ्रांसिस्को-डी-अल्मेडा-पहिले पोर्तुगीज गव्हर्नर (1505-1509)

- 1505 मध्ये भारतातील पोर्तुगीज राज्याचे पहिले गव्हर्नर आणि व्हाईसरॉय म्हणून नियुक्ती करण्यात आली (एस्टाडो दा इंडिया). 1509 मध्ये दीवच्या नौदल युद्धात विजय मिळवून हिंद महासागरात पोर्तुगीजांचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचे श्रेय अल्मेडा यांना जाते.
- अल्मेडाने हिंदुस्थानात आल्यावर स्वतला **व्हॉईसरॉय** ही पदवी दिली.
- हिंदी महासागरावर नियंत्रण ठेवण्यावर केंद्रीत असलेले त्यांचे धोरण **'ब्ल्यु वॉटर पॉलिसी' (कार्टझ सिस्टम)** म्हणून ओळखले जाते.
- या मध्ये 'कार्टझ सिस्टम' (हा नौदल व्यापार परवाना किंवा पास होता जो पोर्तुगीज साम्राज्याने सोळाव्या शतकात हिंद महासागरात जारी केला होता.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- अल्मेडा च्या काळामध्ये दोन प्रमुख लढाया झाल्या त्यातील चौलाची लढाई 1507 मधे मुस्लीम व्यापारी जहाजांनी अल्मोडा चा पराभव केला ज्यामध्ये अल्मेडा चा मुलगा मृत्युमुखी पडला.
- त्यानंतर 1508 मधे दीव येथे झालेल्या लढाई मध्ये अल्मेडाने पुन्हा मुसलमानांचा पराभव करत पोर्तुगीज श्रेष्ठत्व सिद्ध केले.
- अल्मेडाने युरोपला हत्ती पाठवला. भारतातुन युरोपला जाणारा तो पहीला हत्ती होता.
- अल्मेडा पोर्तुगालला परत जाण्यापुर्वी 1510 मध्ये केप ऑफ गुड होप येथे स्थानिक लोकांशी झालेल्या संघर्षात त्यांचा मृत्यू झाला.

अल्फान्सो-डी-अल्बुकर्क-दुसरे पोर्तुगीज गव्हर्नर (1509)

- अल्बुकर्कने पोर्तुगीज आशियाई साम्राज्याची स्थापना करून इस्लामचा मुकाबला करणे, ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करणे आणि मसाल्यांचा व्यापार सुरक्षित करणे या तीन योजना आखत भारतामध्ये प्रवेश केला.
- **पोर्तुगीज सत्तेचा भारतातील खरा संस्थापक** असे अल्बुकर्कला म्हटले जाते.
- **सती प्रथा नष्ट करण्याचा** त्यांनी प्रयत्न केला.
- 1510 मध्ये **आदिलशहाकडून त्याने गोवा जिंकला** ही त्याची सगळयात महत्त्वाची कामगिरी होती.
- कनिष्ठ पोर्तुगीजांनी भारतीय महीलांशी विवाह करणे तसेच धर्म प्रसारा बाबतीतही अल्बुकर्क ने भूमिका घेतलेली होती.
- विजयनगर साम्राज्य सोबत त्याचे सलोख्याचे संबंध होते.

निनो-द-कुन्हा (1529-38)

- नोव्हेंबर 1529 मध्ये राजधानी कोचीनवरुन गोव्याला हलवली.
- 1534 मध्ये बहादूरशहाकडून दीव, साष्टी, वसई जिंकून घेतले.
- यांनी सेंटथोमे (मद्रास), हुगळी व दीव येथे वसाहती स्थापन केल्या.
- **निनोने जिंकलेली इतर ठिकाणे :** दमण, ठाणे, तारापुर, माहिम, मुंबई इ.

1739 वसईचा तह (मराठ्यांनी हरवले)
चिमाजी अप्पाने पोर्तुगीजाकडून 1739 मध्ये **सालसेट व बेसिनचा** (वसई) किल्ला घेतला होता.

- भारतात सर्वात जास्त 451 वर्षे पोर्तुगीजांनी राज्य केले.
- पोर्तुगीजांनी भारताला दिलेल्या वस्तु - तंबाखुची शेती, जहाज निर्माण (गुजरात), प्रिंटींग प्रेस (गोवा)

रयत प्रबोधिनी सर्वसाठी ज्ञानार्जन

मार्टीन अल्फन्सो डिसूझा (1542-1545)

- यांच्या कालावधीत प्रसिद्ध जेस्यूट **सेंट फान्सिंस झेवियर** भारतात आला.

पोर्तुगीजांच्या वसाहती

- पॉडेचेरीवर सत्ता स्थापन करणारा पहिला युरोपियन देश पोर्तुगाल होता.
- पूर्व किनारपट्टी - मद्रास, नागपट्टनम, हुगळी, चितगाव, सॅरीथोम, कासिम बजार
- 1650 'कासिम बजार' या वसाहतीच्या ठिकाणी रेशिम उद्योग निर्मिती केली गेली.
- पश्चिम किनारपट्टी- कोचीन, कालिकत, कन्नोर, गोवा, दीव, दमन, मुंबई, वसई/बेसा

डच (हॉलंड)

- मुळ निवासी - **हॉलंड**

- 1602 मध्ये डचांनी हॉलंड मध्ये उपस्थित इतर कंपन्यांना एकत्रित करुन **द ईस्ट इंडिया कंपनी ऑफ नेदरलँड्स** स्थापन केली.
- पहिल नागरीक - **कार्नेलिया हटमन** हा पहिला डच नागरीक जो केप ऑफ गुड होप मार्गी भारतात आला.
- डचांचे पहिले व्यापारी अभियान कार्नेलिया हटमन या अधिकाऱ्याच्या मार्गदर्शनाखाली निघाले होते.
- **पहिल गव्हर्नर - पीटर बोथ**
- पहिली वसाहत - **मच्छलीपट्टनम (1605) - वॉटर हेग**
- डच संसदेने (स्टेट्स जनरलने / डच पार्लमेंटने) या कंपनीला एक सनद 21 वर्षांसाठी बहाल केली. त्यानुसार कंपनीला युद्ध करणे, तह करणे, प्रदेश काबीज करणे, किल्ले बांधणे असे अधिकार मिळाले.

डचांच्या वसाहती

- पूर्व किनारा - नागापट्टनम, कारिकल, पुलिकत, मच्छलीपट्टनम, बिम्लीपट्टनम, बालासोर, चिन्सुरा, हुगळी, पटणा, आग्रा
- पश्चिम किनारा-कोचीन, सुरत.
- डचांचे 1690 च्या आगोदर पुलीकत हे व्यापारी केंद्र होते परंतु नंतर नागापट्टनम हे त्यांचे व्यापारी केंद्र बनले.

डचांची वाटचाल

- डचानी आपले लक्ष आग्नेय आशियात केंद्रीत केले होते. (मलेशिया, जावा, सुमात्रा, इंडोनेशिया)
- या बेटावरुन पोर्तुगीजांची हकालपट्टी केली.
- मसाल्याचा व्यापार या प्रदेशात केला.
- 1623 मध्ये इंग्रजांचा आग्नेय आशियात पराभव केला.
- 1658 पोर्तुगीजाकडून श्रीलंका जिंकून घेतले.
- इंग्रज व डच यांच्या स्पर्धेत ब्रिटीशांनी 1759 मध्ये बंगालमध्ये बेदरा येथे डचांचा पराभव केला.

डचांचे योगदान

- मसाल्याचे पदार्थ, कापड, नीळ, रेशीम, अफू, नगदी पिके, इत्यादीचा व्यापार केला.
- डच हे भारताशी **मुक्त व्यापार करणारे पहिले युरोपियन** होते.
- पश्चिम आशियाई देशातही त्यांनी आपले वर्चस्व निर्माण केले होते.
- डचांनी पुलीकतमध्ये **'पगोडा'** नावाचे **सुवर्ण सिक्के** तयार केले.
- 1795 मध्ये डचांनी भारत सोडला व **भारतातून बाहेर जाणारे पहिले युरोपियन** डच होते.

ब्रिटिश (इंग्रज)

- 1599 - **जॉन मिल्डेन** पायी चालत चालत आलेला पहिला इंग्रज
- **'लॉर्ड मेयर'** यांनी पुर्वेकडील देशांसोबत व्यापार करण्याच्या योजनेमधुन कंपनीची स्थापना केली. (डचांच्या व्यापाराला शह देण्यासाठी)
- **कंपनीचे नाव – The Government & the Company of Merchants of London Trading into East Indias – 1599.**
- **रॉयल चार्टर – 31 डिसेंबर 1600 या दिवशी EIC ला राणी एलिझाबेथ-1 हिने 15 वर्षांची सनद दिली. यावेळी कंपनीची एकुण 215 सभासद होते. अर्ल ऑफ कंबरलॅंड हे कंपनीचे अध्यक्ष होते.**
- आमच्या देशाच्या व्यापार वाढुन आमच्या देशाची भरभराट व्हावी या उद्देशाने राष्ट्रीय संस्था स्थापन करण्यात येत आहे. असे इस्ट इंडियाच्या सणदेत म्हटले होते.

- 1608 - कॅप्टन विल्यम हॉकिंग्ज याच्या नेतृत्वा खालील तिसरी मोहिमेत इंग्रज भारतात आले व **सुरत** येथे पहिली वखार स्थापन केली. **संचालक - थॉमस आल्डवर्थ**
  1. आचिंग (सुमात्रा) - बांग्टम (जावा) पहिली सागरी मोहीम
  2. मलाक्का - दुसरी सागरी मोहीम
  3. भारत - तिसरी सागरी मोहीम
- हॉकींगला तुर्की भाषा येत असल्याने जहांगीरच्या दरबारात यशस्वी संवाद करु शकला.
- 1612 - **स्वालीहोलच्या लढाईत** इंग्रजांनी कॅप्टन बेस्टच्या नेतृत्वात पोर्तुगीजांचा पराभव केला. या लढाईमुळे जहांगीर याने इंग्रजांची बाजु घेत 1613 मध्ये सुरत या ठिकाणी स्थायी कारखाना काढण्यासाठी परवानगी दिली.
- 1615 - 1618 थॉमस रो याने जहांगीर यांच्या कडुन व्यापारी फर्मान मिळवले. या फर्मानामध्ये अंतर्गत कोणताही कर न भरता व्यापार करण्यासाठी परवानगी दिली त्यामुळे ब्रिटीश आणि मोगल यांच्यात व्यापारी करणाचा संबंधाचा पाया घातला गेला.
- सुरत, खंभात इ. ठिकाणी साडेतीन टक्के जकात देण्याचे कबुल करुन जहांगीर बादशहाने वखारी घालण्यास परवानगी दिली.
- थॉमस रो ने 10 जानेवारी 1616 रोजी दरबारी भेट दिली.
- इंग्लंडला पाठवलेला वार्षिक अहवालात थॉमस रो नंतर कायमचा तह होणे शक्य नाही वेळ पडेल तसे आपण वागले पाहिजे जरुर तेवढी फर्माणे मिळाली आहेत व काही मिळवायची आहेत. बादशहाची मर्जी हाच येथे कायदा असुन पैशावर सर्व व्यवहार चालतात.

पश्चिम किनाऱ्यावरील सत्ताप्रवेश

जॉर्ज ऑक्सडेन

- 1662 मधे अब्राहम शिपमॅन यांची मुंबईचा पहिला रॉयल गव्हर्नर म्हणुन नेमणुक झाली होती. (रॉयल म्हणजे राजघराणातील कारण मुंबई पोर्तुगीज राजपुत्री कॅथरीन आणि चार्लसच्या लग्नात मधे इंग्रजांना मिळाली जी नंतर कंपनीला भाडेतत्वावर दिली गेली)
- 1668 च्या सुमारास राजा चार्लस ने मुंबई बेट ईस्ट इंडीया कंपनीला भाड्याने दिल्यानंतर जॉर्ज ऑक्सडेन यांची कंपनीचा गव्हर्नर म्हणुन नेमणुक करण्यात आली.
- याच काळात सुरत वरुन कंपनीचे केंद्र मुंबईकडे आणण्यात आले.
- या जॉर्ज ऑक्सडेन याला सुरत लढाई दरम्यान छत्रपती शिवाजी महाराजांचा सामना करावा लागला होता हे विशेष..

'जेराल्ड ऑजियर (1669 ते 1677)

- ऑक्सडेन या पाहिल्या ईस्ट इंडीया कंपनीच्या गव्हर्नरच्या मृत्यूनंतर जेराल्ड यांची वर्णी गव्हर्नर पदी लागली होती.
- भंडारी मिलट्रीया (भंडारी दल) हे शहर सुरक्षेसाठीचे दल त्यांनी उभे केले होते.
- मुंबई मधे कर निर्धारण, जबाबदार कायदे व्यवस्था आणि व्यवसायासाठी नियमावली यांनी लागु केली.
- निमा पारेख नावाच्या व्यापाराला मुंबई मधे येवुन व्यापार करण्यासाठी त्याला आणि त्याच्या समुदायाला सुरक्षापत्र देखील देवू केले.
- कोलाबा आणि OLD WOMEN ISLAND ही बेटे त्यांनी मिळवुन मुंबईला जोडली.
- रुपयाची नाणी तयार करणाऱ्या टांकसाळी देखील त्यांनी तयार केल्या.
- त्यांच्या 8 वर्षाच्या काळात त्यांच्या आर्थिक धोरणामुळे मुंबई शहर घौडदौड करु लागले आणि लोकसंख्या 10,000 वरुन 80,000 वर पोहचली.
- यामध्ये मुंबई मध्ये व्यवसायासाठी झालेले स्थालांतर हे प्रमुख कारण होते.

- पंचायतीच्या स्थापनेच्या माध्यमातुन वेगवेगळया जात समुहातील गरीब आणि श्रीमंत मंडळींना एकत्र ठेवुन व्यापार वाढ आणि त्यांचे वर्तन याची ही निश्चिती त्यांनी केली.
- मुंबईचा शिल्पकार असा उल्लेख केलेला हा माणुस मुंबई शहराचा निर्माताच आहे.
- 1674 मधे झालेल्या शिवराज्याभिषेक सोहळयासाठी उपस्थित असणारे 'टोपीकर इंग्रज 'हे जेराल्ड साहेबांचेच प्रतिनिधी होते.

पुर्व किणाऱ्यावरुन इंग्रज (सत्ताप्रवेश) (कोरोमंडल)

- सन 1611 मध्ये रो ने मच्छलीपट्टनम येथे वसाहत स्थापन केली.
- थॉमस रो चा 1611 मध्ये पुलिकत काबीज करण्याचा प्रयत्न असफल ठरला मात्र उत्तरेस कॅ. **हिपोनने पेट्टपुळी** येथे वखार स्थापन केली.
- 1630 - थॉमस रो याने गोवाळकोंडाच्या सुलतानाकडुन गोल्डन फर्मान मिळवले व 500 पैगोडा मध्ये पुर्व किनारा मिळवला. व व्यापार सुरक्षीतता मिळवली.
- पुर्व किनाऱ्यावरुन हिरे, मोती आणि कापड याचा व्यापार केला.
- Francis de याने मद्रासच्या वखारी साठी चंद्रगिरीच्या राजाकडुन वखारीसाठी परवानगी मिळवत 'फोर्ट सेंट जॉर्ज' च्या उभारणीला सुरुवात केली.
- 1641 - मध्ये मद्रासची वखार म्हणजेच **फोर्ट सेंट जॉर्ज** मसुलीपट्टणमच्या ऐवजी प्रमुख केंद्र बनली. व ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पुर्वेकडील सर्व वखारी या वेळीपासुन फोर्ट सेंट जॉर्ज च्या नियंत्रणात आणल्या गेल्या.1653 मध्ये मद्रास प्रेसिडेन्सी नावाने ही वसाहत स्वतंत्र झाली.

बंगालमधील इंग्रजांचा सत्ताप्रवेश

- 1633 मध्ये कार्टराईटने - ओरिसात प्रवेश केला.
- ओरीसाच्या गव्हर्नर कडुन हरिहरपुर (महानदीच्या मुखाजवळ) बालासोर, पिपली या ठिकाणी वखारी स्थापन केल्या.
- 1651 ला शहाशुजा याच्याकडुन गेब्रीयन बाऊटन याने व्यापाराची परवानगी मिळवुन व्यापाराला हुगळी या ठिकाणी प्राथमिक सुरवात केली. नंतर पाटना ढाका, कासिम बाजार, हुगळी या ठिकाणी ब्रिटीशांच्या वखारी स्थापन केल्या.
- 1657 मध्ये वखारीची नवी व्यवस्था क्रोमवेलने आणली. [कारकुण (रायटर) → दुकाणदार (फॅक्टर) → व्यापारी (मर्चंट)]
- 1667 - मध्ये औरंगजेबाने इंग्रजांना व्यापाराचे फर्मान दिले.
- 1672 - शाहिस्तेखान याने ते फर्मान पुढे कायम केले.
- 1672- जॉब चारनॉक याने सुतानती या ठिकाणी इंग्रजांची अद्यावत वसाहत स्थापन केली.
- 1676 - च्या सनदेने कंपनीला मुंबई येथे नाणी पाडणे हा महत्वपुर्ण अधिकार दिला.
- 1683 - च्या सनदेने कंपनीला भारतातील दुसऱ्या कोणत्याही सत्तेशी युध्द किंवा तह करण्याचा अधिकार दिला.
- बंगाल (1696) - अफघाणी बंडखोर रहमत खान याने बंड केले. या बंडाविरुध मोगल बादशाने ब्रिटीश, डच यांच्याकडुन संरक्षण मागितले.
- 1696 - वर्धमान जिल्ह्यातील जमीणदार शोभा सिंह याने ब्रिटिशांविरुध्द बंडाचा झेंडा उभारला. त्याचाच परिणाम म्हणुन 1696 मध्ये ब्रिटिशांनी सुतानती वखारीचे मजबुतीकरण सुरु केले.
- अझीमन शहा या बंगालच्या गव्हर्नर ने परवानगी दिल्यामुळे ब्रिटिशांनी सुतानती, कालीकत गोविंदपुरा या गावांची जमिनदारी अवघ्या 1200 रुपयात मिळवली.

नारिश मिशन (1698)

- हे औरंगजेबाच्या दरबारात 'विल्यम नारिश' यांच्या नेतृत्वात व्यापारी सुविधा प्राप्त करण्यासाठी आलेले मिशन होते.

रयत प्रबोधिनी
गोरगरिबांसाठी ज्ञानार्जन

- 1700 - या वर्षी ब्रिटिशांनी बंगालला स्वतंत्र प्रेसीडेंसीचा दर्जा देत मद्रास आणि बंगालचा कारभार स्वतंत्र केला. आणि फोर्ट विल्यम बांधला. या प्रेसीडेंसी प्रमुख पदी - **चार्ल्स एर** यांची नियुक्ती झाली.
- 1707 - औरंगजेबाच्या मृत्यु नंतर ब्रिटिशांची कलकत्ता मधील आपल्या व्यापाराविषयी अनिश्चितता वाढत गेली. परंतु नवीन सुलतान शाह आलम आणि मुर्शीद कुली खान (बंगालचा नबाब) यांच्याशी करार करत स्थैर्य प्रस्थापित केले.

सुरमॅन मिशन

- डॉ. हॅमिल्टन याने बादशहा फारुक सियर यांची एका रोगापासुन मुक्तता केली. त्यामुळे 1717 एक शाही फर्मान जारी केले ज्यामुळे कंपनीला विशेषाधिकार प्राप्त झाले.
- 3000 रु. वार्षिक कराच्या बदल्यात कंपनीला बंगालमध्ये मुक्त व्यापार करण्याची मुभा मिळाली.
- 10000 रु. वार्षिक कर देण्याच्या बदल्यात कंपनीला सुरतमध्ये सर्व करापासुन मुक्ती मिळाली.
- मुंबईत कंपनीकडुन घडवण्यात आलेल्या नाण्यांचे प्रचलन संपुर्ण मुघल साम्राज्यात करण्याची आज्ञा मिळाली.
- ब्रिटीश इतिहासकार और्म याने याला **'कंपनीचा मॅग्नाकार्टा'** असे म्हटले.

- 1717 - 'फारुख सियार' यांच्या दरबारात जॉन-सुरमॅन व डॉ. हॅमेल्टन दरबारात एका शिष्टमंडळा सोबत गेले. ही शिष्ठाई यशस्वी ठरली आणि कंपनी साठीची महत्वाची असणारी तीन फर्माने बंगाल, हैद्राबाद आणि गुजरात च्या संदर्भात कंपनीला मिळाली. भारताच्या इतिहासात ही फर्माने अत्यंत महत्वाची समजली जातात.

डेन

- इंग्रजानंतर डेन 1616 ला भारतात आले तंजोर जिल्ह्यातील त्रंकोबार (तामिळनाडू) येथे 1620 ला पहिली फॅक्टरी सुरु केली.
- 1676 - सेरामपुर हे त्यांचे मुख्य केंद्र होते.
- 1854 - सर्व कंपनी ब्रिटीश कंपनीला विकली आणि भारतातुन निघुन गेले.
- स्वीडीश ईस्ट इंडियाची स्थापना - 1731 - मध्ये झाली.
- त्यांनी आपला व्यापार चीनसोबत कायम केला.

फ्रेंच

- 1664 कोलबर्ट याच्या पुढाकारातून FEIC ची स्थापना झाली.
- FEIC मुख्य उद्देश मादागास्कर बेटावर वसाहत निर्माण करणे व भारताशी व्यापार करणे हा होता.
- पहिली वसाहत सुरत (1668) - फ्रॅकॉईस केरॉन
- दुसरी वसाहत - मछलीपट्टनम (1669)- माराकारा (गोळकोंड्याच्या सुलतानची परवानगीने)
- पहिला गव्हर्नर - फ्रान्सीस मार्टीन.
- 1673 - मसुली पट्टणमचा प्रमुख फ्रान्सीस मार्टीन याने शेर खान लोदी यांच्याकडुन वखारीसाठी जागा मिळवली. जी नंतर पॉंडेचेरी म्हणुन विकसित केली. व तिचा पहिला गव्हर्नर फ्रान्सीस मार्टीन होता.
- 1690 - मध्ये फ्रेंचांनी बंगाल मधील प्रसिध्द वसाहत असणाऱ्या चंद्रनगरचा पाया घातला. ज्यासाठी त्यांना शाहिस्तेखानाने परवानगी दिली होती.
- 1724 - डुप्ले या फ्रेंच गव्हर्नर च्या आगमनानंतर ब्रिटिश-फ्रेंच संघर्ष वाढत गेला व 1760 मध्ये वॉंदीवॉश लढाईत फ्रेंचांचा पुर्ण पराभव झाला.
- फ्रेंचानी पॉंडेचेरी येथे आपली सत्ता 26 डिसेंबर 1816 रोजी स्थापित केली. जी 1 नोव्हेंबर 1954 पर्यंत चालली.

रयत प्रबोधिनी लोकसेवेसाठी ज्ञानार्जन

फ्रेंचाच्या वसाहती

- पूर्व किनारा - कारिकल - T.N. (पाँडेचेरी), यानम A.P. (पाँडेचेरी), सेंट थोमे, मच्छलीपट्टनम
- पश्चिम किनारा सुरत, माहे - केरळ

- **अपयशाची कारणे :**

➢ फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनी पुर्णतः फ्रेंच सरकारवर अवलंबून होती. ती खाजगी कंपनी नव्हती.

➢ भ्रष्टाचार, अकार्यक्षमता, अस्थैर्य ही फ्रेंचाच्या राजेशाहीचे वैशिष्ट्ये होती.

➢ अपुरे मनुष्यबळ व सागरी सामर्थ्य इंग्रजापेक्षा कमी होते.

NOTES

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 2 ब्रिटिश कालीन कायदे

भारतीय कौन्सिल कायदा 1909

- 1907 - सर अरुण्डेल समितीच्या शिफारशी नुसार हा कायदा तयार करण्यात आला.
- याच कायद्याला 'मोर्ले-मिंटो' सुधारणा कायदा असे देखील म्हणतात. यातील 'लॉर्ड मोर्ले' हा भारतमंत्री तर 'लॉर्ड मिंटो' हा व्हाईसरॉय होता.
- व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात व्हाईसरॉय आणि 7 सर्वसाधारण सदस्य आणि 1 असाधारण सदस्य होते.
- या कायद्याने केंद्रीय तसेच प्रांतिक कायदेमंडळाचा विस्तार केला.
- केंद्रीय कार्यकारी मंडळातील सदस्य (9 कार्यकारी सदस्य वगळता) संख्या 16 वरुन 60 केली. त्यातील 28 नामनिर्दिशत तर 32 गैरसरकारी सदस्य असतील. अशा रीतीने, केंद्रीय कायदेमंडळाची महत्तम सदस्यसंख्या 69 असेल. त्यांपैकी 37 सरकारी व 32 गैर-सरकारी असतील.
- **प्रांतिक विधीमंडळातील सदस्य संख्या एकसारखी नव्हती. ती पुढीलप्रमाणे -**
  बंगाल - 52
  बॉम्बे, मद्रास, संयुक्त प्रांत - 47
  पुर्व बंगाल व आसाम - 41
  पंजाब - 25
  बर्मा - 16
- या कायद्याने प्रथमच भारतीयांना व्हॉईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात सदस्य म्हणुन घेण्यात आले. **(पहिले भारतीय - 'सतेंद्रनाथ सिन्हा'** त्यांची नियुक्ती कायदा सदस्य म्हणुन झाली. 1909) या पुर्व 1907 ला भारत मंत्र्यांच्या कार्यकारी मंडळात 2 भारतीयांची नेमणुक झाली होती.

1. के.जी. गुप्ता
2. सय्यद हुसेन बिलग्रामी

- या कायद्याने स्वतंत्र मतदारसंघ संकल्पना मान्य करुन 'मुस्लिमांना' धर्मावर आधारित प्रतिनिधीत्व दिले. या नुसार मुस्लीम सदस्य फक्त मुस्लीम मतदार निवडणार होते. (6 जागा)
- याच कायद्याने नगर मंडळे, व्यापारी संघटना, विद्यापीठे, जमीनदार यांना स्वतंत्र प्रतिनिधीत्व दिले गेले.
- स्वतंत्र मतदारसंघ निर्माण केल्याने 'लॉर्ड मिंटो' याला 'स्वतंत्र मतदारसंघाचे जनक' म्हणतात.
- या कायद्याने प्रथमच पुर्णतः निवडणूकीचे तत्व मान्य केले. या कायद्यानुसार पहिल्यांदा निवडणूक आयोगाची संकल्पना उदयास आली.

- **या कायद्यावर झालेल्या वेगवेगळ्या टिका :**

1. **महात्मा गांधी -** ''मोर्ले-मिंटो सुधारणा आपल्या नाशाचे कारण ठरले आहे.''
2. **के.एम.मुन्शी -** या सुधारणांनी ''उदयोन्मुख लोकशाहीला भोसकले आहे.''
3. **जवाहरलाल नेहरु -** स्वतंत्र मतदारसंघांमुळे ''मुस्लीमांच्या सभोवती राजकीय अडथळा निर्माण झाला, ज्यामुळे ते उर्वरित भारतापासून वेगळे पडले, आणि शेकडो वर्षांपासून चालु असलेल्या एकात्मिकरणाच्या प्रक्रियेला खीळ बसली. हा अडथळा मर्यादीत मताधिकारामुळे सुरुवातीला छोटा होता, मात्र मताधिकाराच्या प्रत्येक विस्ताराबरोबर तो वाढत गेला व त्याने संपूर्ण राजकीय व सामाजिक जीवनाच्या संरचनेला प्रभावित केले.''
4. **लॉर्ड मोर्ले -** लॉर्ड मिंटोला लिहिलेल्या पत्रात त्याने योग्यच म्हटले की, स्वतंत्र मतदारसंघ देऊन ''आपण ड्रॅगनचे दात पेरत आहोत आणि त्याचा हंगाम निश्चितच कटू असेल.''

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

या कायद्यानुसार प्रथमच सार्वजनिक हिताच्या कोणत्याही प्रश्नावर प्रस्ताव सादर करण्याचा अधिकार देण्यात आला. यालाच अधिन राहुन पहिला प्रस्ताव 25 फेब्रुवारी 1910 ला गोपालकृष्ण गोखले यांनी सादर केला.

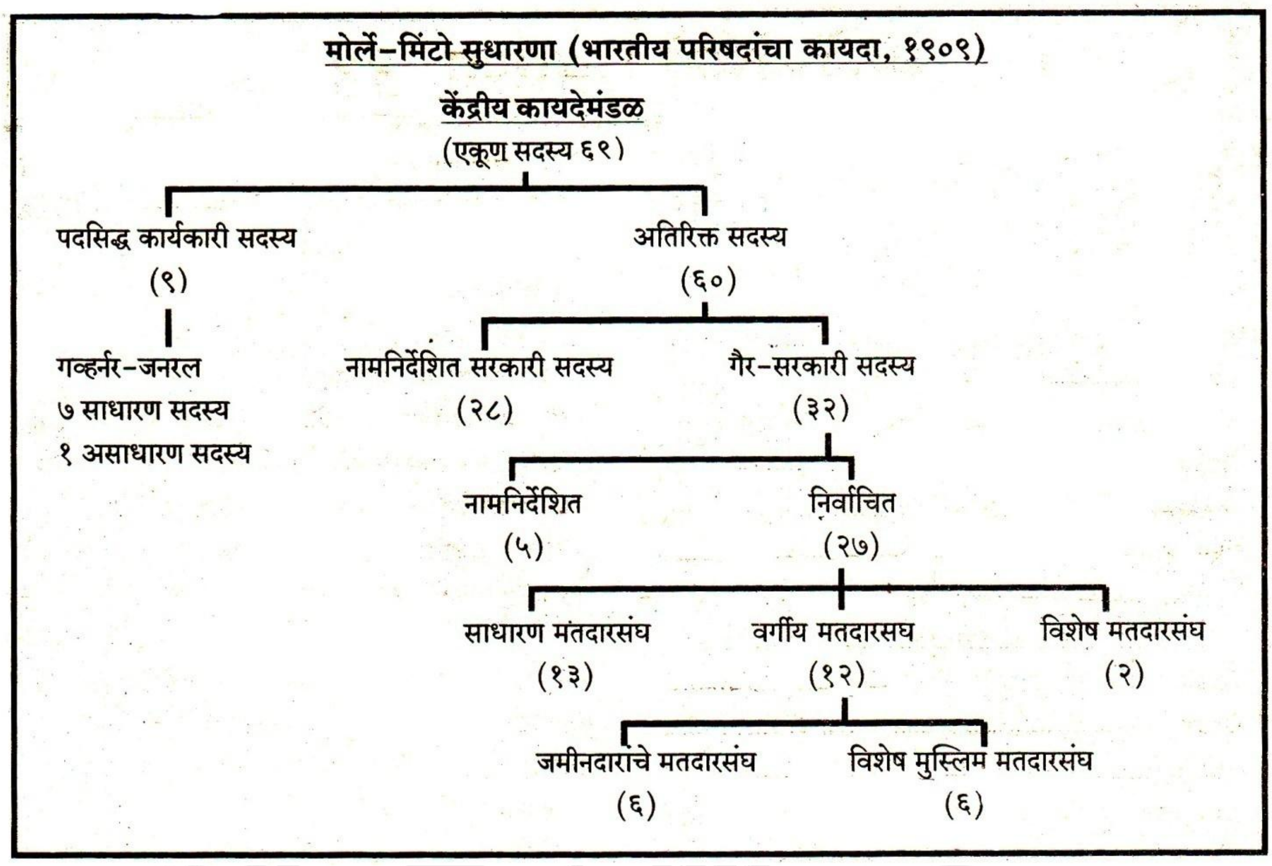

भारतीय सरकार कायदा 1919

- यालाच 'मॉटेग्यु - चेम्सफोर्ड' कायदा असे देखील म्हणतात.
- मॉटेयु हा भारतमंत्री तर चेम्सफोर्ड हा व्हाईसरॉय होता.
- 20 ऑगस्ट 1917 ला ब्रिटीश सरकारने घोषणा केली की, भारतात टप्प्याटप्प्याने जबाबदार सरकार स्थापन केले जाईल याच हेतुने 1919 ला हा कायदा पारित केला. 1921 ला हा कायदा अंमलात आला.
- 1793 पासुन भारत सचिवाला वेतन भारताच्या तिजोरीतुन मिळत होते ते आता बंद होऊन ब्रिटीश तिजोरीतुन दिले जाईल.
- उच्चायुक्त (High Commissioner) नावाने नविन पद तयार करुन त्याकडे भारतमंत्र्यांची काही कामे सोपवली आणि त्याचा पगार भारताकडुन होता. **(पहिले उच्चायुक्त - विल्यम मेयर)**
- केंद्रीय आणि प्रांतिक विषय वेगळे करुन केंद्राचे प्रांतावरील नियंत्रण कमी करण्यात आले. प्रांतिक विषयांचे 'सोपीव' आणि राखीव' असे दोन गट करण्यात आले.

1. **सोपीव** - या विषयाचे प्रशासन गव्हर्नर मार्फत मंत्र्यांच्या सहाय्याने केले जाईल.
2. **राखीव** - या विषयाचे प्रशासन गव्हर्नर मार्फत कार्यकारी मंडळातील सदस्य पाहतील. याच दुहेरी शासन पध्दतीला द्विदल राज्यपध्दती (Dyarchy) असे म्हणतात. (8 प्रांतात)

क्र.	राज्य	क्र.	राज्य	क्र.	राज्य	क्र.	राज्य
1.	बंगाल	2.	बॉम्बे	3.	मद्रास	4.	बिहार
5.	मध्य प्रांत	6.	पंजाब	7.	आसाम	8.	संयुक्त प्रांत

- या कायद्यानुसार केंद्रात प्रथमच एकसदनी कायदेमंडळाच्या ऐवजी 'द्विसदनी कायदे मंडळ' निर्माण केले.
- यानुसार राज्यसभेचा कार्यकाळ 5 वर्षे तर केंद्रीय कार्यकारी मंडळाचा कार्यकाळ 3 वर्षे होता.

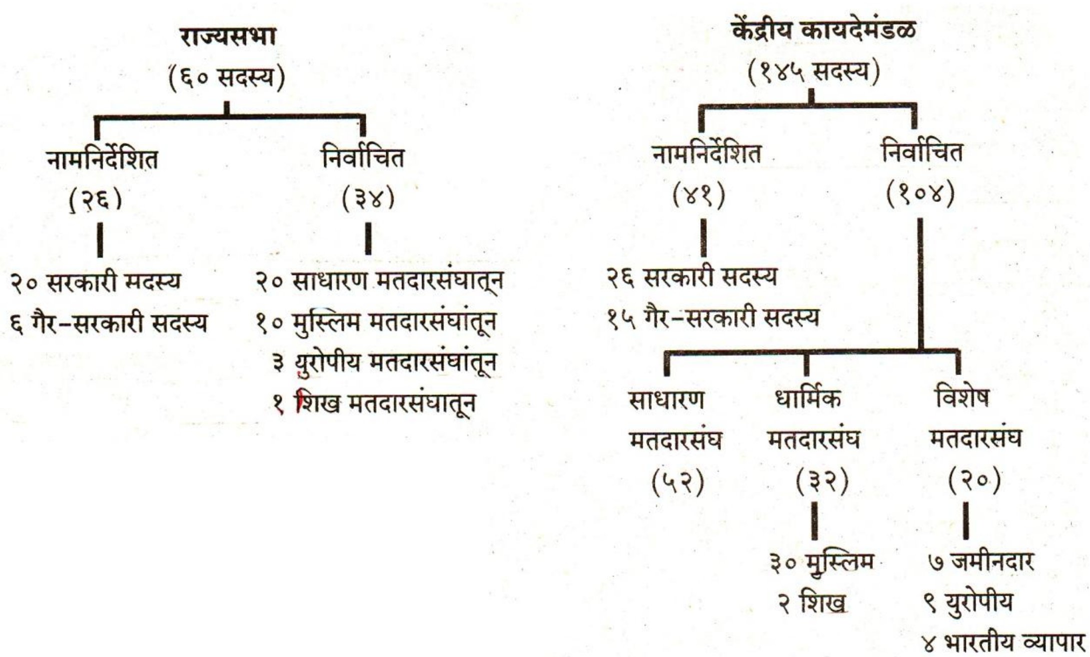

- थोडक्यात एवढेच की 1919 च्या कायद्याने केंद्रात द्विसदनी कायदेमंडळ तर प्रांतात द्विदलीय राज्यपध्दती निर्माण केली.
- व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात असलेल्या 8 सदस्यांपैकी 3 सदस्य भारतीय असतील अशी तरतुद केली.
- शीख, भारतीय ख्रिश्चन, ॲंग्लो इंडियन, युरोपीयन स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यात आले.
- या कायद्याने केंद्रीय अर्थसंकल्पातुन प्रांतांचे अर्थसंकल्प वेगळे करण्यात आले.
- या कायद्यात 'लोकसेवा आयोग' निर्माण करण्याची तरतुद होती. त्यानुसार ली कमिशन च्या शिफारशीने 1926 ला केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची स्थापना करण्यात आली.
- या कायद्यात अशी बाब नमुद होती की, या कायद्याचा अंमल झाल्यावर त्याची अंमलबजावणी कशी होते, हे तपसण्यासाठी 10 वर्षांनी एक आयोग स्थापन करावा.
- 4 जुलै, 1918 ला मॉटफोर्ड अहवाल प्रकाशित झाल्यानंतर टिळकांनी तीन अग्रलेख लिहिले.
  1) 'उजाडले पण सूर्य कोठे आहे'
  2) 'जनाब देहली तो बहोत दूर है'
  3) आणि 'कबूल वा नाकबूल'

- भारत सरकार कायदा 1919 मध्ये उद्देशिका, 47 कलमे व 2 परिशिष्ट्ये होती.
- 1919 च्या कायद्यानुसार सर्वप्रथम 1920 मध्ये निवडणूका झाल्या आणि पहिल्या केंद्रीय कायदे मंडळाची निर्मिती 9 फेब्रुवारी 1919 ला झाली. या नंतर 1923, 1926, 1930, 1934, 1945 अशी एकुण 6 वेळा केंद्रीय कायदे मंडळाची निर्मिती झाली.
- 9 फेब्रुवारी 1921 रोजी भरलेल्या केंद्रीय कायदे मंडळाच्या अध्यक्षेपदी सर फ्रेडरिक व्हाइट तर उपाध्यक्ष पदी सच्चिदानंद सिन्हा यांची निवड झाली.
- केंद्रीय कायदे मंडळाचे पहिले भारतीय अध्यक्ष म्हणून विठ्ठल भाई पटेल (1925) यांची निवड झाली.
- राज्यसभेचे पहिले अध्यक्ष म्हणून अलेक्झांडर मुडीमैन यांची निवड झाली होती.
- 1 एप्रिल 1921 ला प्रांतासाठी सुरु झालेली द्विदलीय राज्य पध्दती 1 एप्रिल 1937 पर्यंत लागू होती.

- त्यामुळे ब्रिटिश संसदेने दुसरी समिती नेमली व त्या समितीने कंपनीला 14 लक्ष कर्ज हे 4 टक्के व्याजदराने मंजुर केले व कंपनीसाठी नियामक कायद्याची तरतुद केली.

भारत शासन कायदा 1935

- या कायद्यात एकुण 14 भाग, 321 कलमे आणि 10 परिशिष्टे होती.

कायद्यामधील बाबींचे प्रमुख स्त्रोत :

1. सायमन अहवाल
2. नेहरु अहवाल
3. तिन्ही गोलमेज चर्चा
4. ब्रिटीश सरकारची श्वेतपत्रिका
5. लोथियन समिती अहवाल

- या कायद्यात प्रांत व संस्थाने मिळून अखिल भारतीय संघराज्य स्थापन करण्याची तरतूद होती.
- या कायद्याने प्रांतांमधील 'द्विदलीय राज्य पध्दती बंद केली. त्याऐवजी प्रांतिक स्वायत्तता दिली. आणि सर्व खाती लोकप्रतिनिधीकडे दिले. 1937 ला ही पध्दत लागु झाली आणि 1939 ला बंद झाली.
- या कायद्याने केंद्रात द्विदलीय शासनपध्दती सुरु झाली. केंद्रातील विषयांची राखीव आणि सोपीव अशी विभागणी केली. ही पध्दत प्रत्यक्षात आली नाही.
- या कायद्यान्वये मताधिकार वाढवून एकूण लोकसंख्येच्या 10 टक्के लोकांना मताधिकार मिळाला.
- 11 पैकी 6 प्रांतात द्विसदनी कायदेमंडळाची तरतुद करण्यात आली.
- **6 प्रांत पुढीलप्रमाणे :**

1) बंगाल - 250	2) बॉम्बे - 175	3) मद्रास - 215
4) बिहार - 152	5) आसाम - 108	6) संयुक्त प्रांत - 228

- **संघराज्य कायदे मंडळ द्विगृही असेल अशी तरतूद करण्यात आली.**

1. **राज्यसभा (Council of States)** : हे स्थाही सभागृह असेल व दर 3 वर्षांनी त्याचे 1/3 सदस्य निवृत्त होतील. राज्यसभेत ब्रिटिश प्रांतांनी निवडून दिलेले 156 सदस्य व संस्थानिकांनी नामनिर्देशीत केलेले महत्तम 104 सदस्य असतील. ब्रिटिश प्रांतांचे प्रतिनिधी अप्रत्यक्षपणे निवडून दिले जाती.

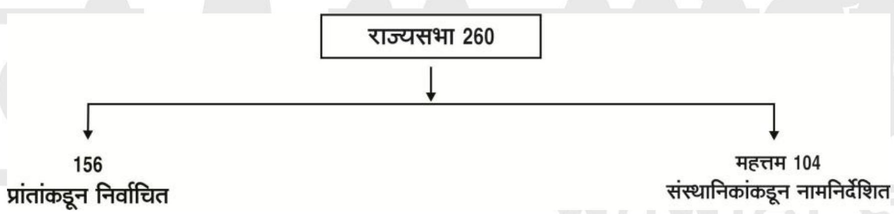

2. **फेडरल असेंब्लीचा (Federal Assembly)** : कालावधी 5 वर्षांचा असेल. असेंब्लीमध्ये ब्रिटिश प्रांतांनी निवडून दिलेले 250 सदस्य, तर संस्थानिकांनी नामनिर्देशीत केलेले महत्तम 125 सदस्य असतील. ब्रिटिश प्रांतांचे प्रतिनिधी अप्रत्यक्षपणे प्रांतिक कायदेमंडळाच्या सदस्यांकडून एकल संक्रमणीय मताद्वारे प्रमाणशीर प्रतिनिधीत्वाच्या पध्दतीद्वारे निवडून दिले जातील. (दोन्ही सभागृहांतील निवडणूकीची ही व्यवस्था भारताच्या आजच्या घटनेच्या बिलकूल विरुध्द होती.)

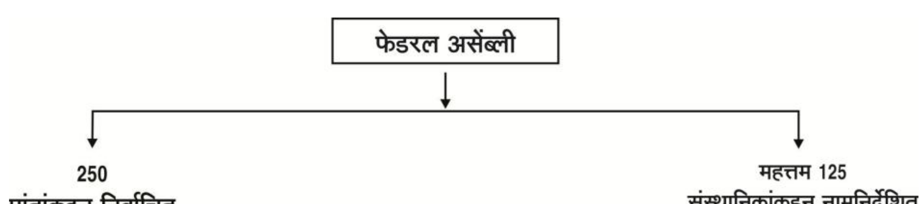

- दलित, महिला, कामगार यांच्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघाची तरतुद केली गेली.
- 1858 च्या कायद्याने भारतमंत्र्यास सल्ला देण्यासाठी निर्माण केलेली 'इंडिया कौन्सिल' रद्द केली.
- रिझर्व्ह बँक (RBI) स्थापन करण्याची तरतुद होती.

- प्रांतिक लोकसेवा आयोग तसेच दोन किंवा अधिक प्रांतासाठी 'संयुक्त लोकसेवा आयोग' स्थापण्यासाठी तरतुद केली. (शेष अधिकार व्हाईसरॉयकडे देण्यात आले)
- संघराज्यीय न्यायालय स्थापन करण्याची तरतुद होती. यामुळे 1937 ला 'फेडरल कोर्टची' स्थापना करण्यात आली. या फेडरल कोर्टाचे प्रथम मुख्य न्यायाधीश सर मॉरीस ग्वेयर होते.

- **विषय :**

1) केंद्रसुची - 59
2) प्रांतसुची - 54
3) समवर्ती - 36

- राज्यकारभारातील विषयांची केंद्रीय, प्रांतिक व संयुक्त अशा तीन सुचित विभागणी करण्यात आली.
- या कायद्याने मुंबई पासुन सिंध बिहार पासुन उडिसा आणि भारतापासुन बर्मा विभक्त करण्यात आले.
- **या कायद्यावर केलेल्या काही टिका :**

1. **पंडित नेहरु -** 1935 चा कायदा म्हणजे ''एक प्रबळ ब्रेक्स असलेले मात्र इंजिनच नसलेले एक मशिन' आहे.
2. **पंडित मदन मोहन -** मालवियांच्या मते - हा नवीन कायदा आपल्यावर लादला जात आहे. तो वरकरणी काहीसा लोकशाहीवादी दिसत आहे, मात्र आतून पूर्णपणे पोकळ आहे.''
3. **सी.राजगोपालाचारी -** यांनी नवीन घटनेला ''द्विशासनापेक्षा खराब'' असे संबोधले.
4. **बॅ. जीना -** ''संपूर्णपणे कुजलेला, मूलभूतरित्या अयोग्य आणि पूर्णपणे अस्विकाहार्य'' आहे.

विशेष फरक

1909	1919	1935

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 3 महत्वाचे गव्हर्नर

वॉरेन हेस्टींग्ज 1773-1785 (साधारणपणे 12 वर्ष)

लॉर्ड कॉर्नवॉलिस (1786 ते 1793)

लॉर्ड रिचर्ड वेलस्ली (1798 ते 1805)

बेंटीक विल्यम (1828 ते 1835)

लॉर्ड डलहौसी (1848 ते 1856)

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

लॉर्ड मेयो (1869 ते 1872)

लॉर्ड लिटन (1876 ते 1880)

लॉर्ड रिपन

लॉर्ड कर्झन (1899-1905)

लॉर्ड मिंटो (1905ते 1910) (दुसरा)

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 4 रयतवारी जमिन महसुल व्यवस्था

- **ब्रिटिशपुर्व महाराष्ट्रातील जमिन महसुल व्यवस्था :**

➢ महाराष्ट्रामध्ये पेशवाईच्या सुरुवातीला काही स्थित्यंतरे झाली, परंतु जमीन महसुलाची पध्दत सन 1758 पासुन सुस्थितीत करण्यात आली.

➢ 1761 नंतर माधवराव पेशव्यांनी कमालधारा पध्दती लागु केली, माधवरावांनी राज्याचा महसुल वाढावा यासाठी ही पध्दत लागु केली होती, परंतु महसुल गोळा करण्यासाठी जुन्याच वतनदारांची, देशमुखांची नेमणुक केल्याने फारसा महसुलामध्ये बदल झाला नाही.

➢ पुढे परशुराम परांजपे आणि रघुनाथ बर्वे यांनी नाना फडणीसाच्या आदेशावरुन रत्नागिरी, अंजनवेल सारख्या कोकणातील काही भाग मोजुन प्रतवारीप्रमाणे जमिनीचा सारा निश्चित केला.

➢ हा सारा कधी कधी 'कमाल धारा' तर कधी-कधी 'तनखा पध्दतीने' वसुल केला जाई.

➢ सन 1818 पर्यंत जमिन महसुलाचे दर कमी अधिक-प्रमाणात असेच राहिले.

मराठेशाहीतील महसुल व्यवस्था	**दुसऱ्या बाजीराव (पेशवेकालीन) महसुल व्यवस्था**
महसुल ठरवताना सक्षम पीक पहाणी करौणच महसुल ठरवला जाई.	या काळात 'लिलाव पध्दत' सुरु करण्य्त आली.
महसुल रोख किंवा वस्तुरुपाने गोळा केला जाई.	जो कोणी जास्त बोली लावेल त्यास महसुल गोळा करण्याचे अधिकार दिले गेले.
नैसर्गिक आपत्तीने पीक न आल्यास शेतकऱ्यांचा महसुल माफ केला जाई.	मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांची पिळवणुक होण्यास सुरुवात झाली.

➢ ज्यावेळी पेशव्यांची सत्ता ऍफिस्टनने हस्तगत केली, त्यावेळी महाराष्ट्रामध्ये कोणत्या प्रकारची जमिन महसुल पध्दत लावावी, त्यातुन 'रयतवारी पध्दत' समोर आली.

- **रयतवारी पध्दतीची पार्श्वभुमी :**

➢ बंगाल प्रांतात कॉर्नवालीसने सुरु केलेल्या कायमधारा पध्दती मधुन वाढलेला महसुलाचा वाटा कंपनीला मिळत नसल्याने रयतवारी पध्दतीचा उदय झाला.

➢ **पहिला प्रयोग :**

✔ मद्रास प्रांतामध्ये कॅ.रिड यांनी सर्वप्रथम बारमहल जिल्ह्यात ही पध्दत लागु केली.

✔ थॉमस मन्रोच्या मदतीने कॅ.रिडने उत्पन्नाचा अंदाज बांधुन उत्पन्नाच्या 50 टक्के भुमिकर निश्चित केला.

✔ नंतरच्या काळामध्ये मद्रासचे गव्हर्नर थॉमस मन्रो यांनी ती संपुर्ण मद्रास प्रांताला लागु केली.

✔ ही पध्दत कायमधारा पध्दती प्रमाणे कायमस्वरुपी नव्हती. तर ती फक्त तिस वर्षांसाठी लागु होती.

✔ रयतवारी पध्दतीत भुमीकराची रक्कम रोख स्वरुपात द्यावी लागत असे.

- **बॉम्बे प्रांतातील रयतवारी पध्दत :**

➢ जमिनीच्या महसुलाच्या बाबतीत रयत (प्रजा) आणि सरकार यांचा प्रत्यक्ष संबंध असणारी पध्दत ही रयतवारी पध्दत म्हणुन ओळखली जाते.

➢ बॉम्बे प्रांतात माऊंट एलफीस्टनने ही पध्दत सर्वप्रथम लागु केली.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

रयतवारी पध्दतीबाबत सरकारची भुमिका

- **जमिनदारी पध्दतीस पायबंद घालणे :**

➢ कायमधारा पध्दतीमध्ये जमिनीची मालकी जमिनदारांकडे होती, पुढे जेम्स मिल सारख्या विचारवंतांनी, भारतातील शेती व्यवसाय सुधारण्यासाठी प्रत्यक्ष शेतात राबणाऱ्या शेतकऱ्यास जमिनीचे मालकी हक्क देणे बंधनकारक केले पाहिजेत असे मत मांडले.

- **कायमधारा पध्दतीमधील दोष दुर करणे :**

➢ कायमधारा पध्दतीमध्ये फक्त जमिनदारांचे हित साधले जात होते. अतिरिक्त मिळालेल्या महसुलात कंपनीला वाटा मिळत नसे. त्यामुळे कंपनीने 1809 साली 'सिलेक्ट कमिटी' स्थापन केली, या समितीने 'कायमधारा पध्दती' वस्ती ताशेरे ओढले.

➢ समितीने रयतवारी पध्दती अंमलात आणावी यासारखा विचार प्रकट केला.

- रयतवारी पध्दतीवरती जेम्स मिल आणि थॉमस मन्रो यांसारख्या विचारवंतांचा प्रभा होता.
- सरकारचा जनतेशी संपर्क वाढवण्यासाठी सरकारने अल्पसंख्या जमिनदारांशी संबंध ठेवण्यापेक्षा हजारो जनतेशी रयतवारी पध्द्तीमुळे संपर्क ठेवणे मान्य केले.

- **रयतवारी पध्दतीचे गुण :**

➢ जमिनदार पद रद्द केल्याने शेतकऱ्यांचा थेट संपर्क सरकारशी येवु लागला.

➢ जमिनीची मालकी शेतकऱ्याकडे असल्याने ते स्वतःहा मालक बनले, त्यांना जमिन विक्ण्याचा, गहाण ठेवण्याचा किंवा जमिन हस्तांतरित करण्याचा अधिकार होता.

➢ या पध्दतीमध्ये महसुल निश्चित होता.

➢ नैसर्गिक आपत्तीमध्ये सरकार शेतसारा माफही करत असे.

- **रयतवारी पध्दतीचे तोटे :**

➢ शेतमालक व कुळ असे नविन वर्ग निर्माण झाले.

➢ जमिनदार वर्ग नव्याने निर्माण झाला.

➢ कुळांची प्रतिष्ठा कमी झाली.

➢ खेड्यांची एकात्मता नष्ट होवुन समाजाचे विघटन झाले.

➢ दिलेल्या वेळेत शेतसारा न भरल्यास उपाशी ठेवणे, शौच्चास जाऊ न देणे, म्हशीच्या किंवा गाढवाच्या शेपटीला त्या व्यक्तीचे केस बांधणे तसेच गळ्यात हाडांचे हार घालणे अशा अपमानास्पद शिक्षा दिल्या जात असे.

➢ शेतसारा भरण्यास अक्षम असलेलेल शेतकरी सावकरांच्या विळख्यात सापडले.

➢ कर प्रत्येक जमिन क्षेत्रावर होता, शेतकऱ्यांच्या ताब्यात असलेल्या संपुर्ण क्षेत्रावर नव्हता.

➢ शेतकऱ्यांना न्यायालयात अपील करता येत नव्हते.

➢ **महत्वाचे :** 1828 साली 'दि रेव्हेन्यु सर्व्हे ॲण्ड असेसमेंट ऑफ दि डेक्कन' या नावाचे स्वतंत्र खाते प्रिंगेलच्या नेतृवाखाली निर्माण करण्यात आली.

- **प्रिंगेलचा सारा आकारणीचा इंदापुर येथील प्रयोगः**

➢ मराठेशाहीकडुन जिंकलेल्या प्रदेशात, एलफिस्टनने रयतवारी पध्दत सुरु केली. परंतु मराठेशाही मध्ये आणि रयतवारी पध्दतीमध्ये महसुल गोळा करण्याची पध्दत वेग-वेगळी होती. रयतवारीमधील मोजणी व पुर्वीची मोजणी यांमध्ये सुध्दा फरक होता.

➢ त्यामुळे एडवर्ड स्ट्रॅची या एलफिस्टनच्या मित्राने रयतवारी मध्ये बदल करण्यास सांगितले, त्याला अनुसरुन पुण्याचे कलेक्टर रॉबर्ट क्रिथ प्रिंगेल यांच्याजवळ रयतवारीमध्ये बदल करुन त्यास सुधारणा करण्याचे काम सोपिवले.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- प्रिंगेल हा डेव्हीड रिकार्डोचा शिष्य होता. तो पुण्याचा कलेक्टर होता. त्याच्याकडे पाबळ व इंदापुर या दोन तालुक्यात रयतवारीचा प्रयोग अवलंबण्याची जबाबदारी होती.
- प्रथमतः त्याने इंदापुर तालुक्याची निवड केली. त्यासाथी 1828 ला 'दि रेव्हेन्यु सर्व्हे ॲण्ड असेसमेंट ऑफ दि डेक्कन' या नावाचे स्वतंत्र खाते प्रिंगेलच्या नेतृत्वाखाली तयार करण्यात आले.
- जमिन मोजुन शेतसारा ठरवण्यासाठी 12 ब्राम्हणांच्या नेमणूका करुन हुजुर कचेरी नावाचा विभाग सुरु केला. या हुजुर कचेरीचे दप्तर सांभाळणे व भाषांतरासाठी सिध्देश्वरशास्त्री टोकेकर यांची नियुक्ती करण्यात आली.
- प्रिंगेल मोजलेल्या जमिन पध्दतीमधुन शेतसारा एकुण उत्पन्नाच्या 55 टक्के ठरवण्यात आला.
- **1828-1829 :** शेतसारा ठरवण्याचा प्रिंगलचा इंदापुर प्रयोग प्रथम इंदापुर जुन्नर, पाबळ, भिमथडी, खेड आणि पुरंदर या ठिकाणी लागु केली.
- या पध्दतीचा प्रभाव तत्कालीन बॉम्बे प्रांताचे गव्हर्नर सर जॉन माल्कम यांवर पडला होता.

- **प्रिगेलच्या पध्दतीचे अपयश :**

- जमिन मोजणीसाठी व महसुल ठरवण्यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या हुजुर कचेरीमधील सिध्देश्वरशास्त्री टोकेकर याने विश्वासघात केला.
- स्थानिक अधिकाऱ्यांनी जमिनीची प्रतवारी ठरवताना स्वताःच्या स्वार्थासाठी अनेक चुका केल्या. त्यामुळे शेतसाऱ्याचा अंदाज कोणालाच आला नाही.

- **प्रिंगेलच्या पध्दतीचे फायदे :**

1) जमिन मोजण्यासाठीचे एकर हे इंग्लंडमधील माप महाराष्ट्रामध्ये सुरु झाले.
2) जमिनीची किंमत हा आधार जमिन महसुल ठरवताना घ्यावा हे ठरविले.
3) जमिनीवरचे इतर कर रद्द करुन जमिन महसुल एकमेव कर आकारला जावु लागला.

- **इंदापुर/प्रिंगेलच्या नंतर महसुल व्यवस्थेत झालेले बदल :**

- **1836 :** गोल्डस्मिथ व विंगेट अधिकाऱ्यांनी मोहोळ व माढा तालुक्यांची पाहणी केली आणि 30 वर्षासाठी सारा वसुलीच्या शिफारशी केल्या.
- **1867 :** फ्रान्सीस व वॅडिंटन या दोघा अधिकाऱ्यांनी इंदापुर तालुक्याची पुन्हा पाहणी केली.
- **1836 :** या अधिकाऱ्यांनी वाढवलेल्या शेतसाऱ्याविरुध्दात पुढे दख्खनचे दंगे झाले.

दख्खनचे दंगे

- 12 मे 1875 - उठावाला सुरवात झाली. (सुपे)
- 15 जुन 1875 - शेवटचा उठाव भिमथडी येथील 'मुंधाळी' गावात झाला. यानंतर 22 जुलैला निमभट व 28 जुलैला कान्हाटी या ठिकाणी उठाव.
- शिरुर-कर्धे - 1874 - कल्लुराम सावकार विरुध्द बाबासाहेब देशमुख यांचे घर पाडले गेले.
- गाववाल्यांनी कल्लुराम सावकारावर बहिष्कार टाकला.
- **इंदापूर कळस (फेब्रुवारी 1875) -** बाहेरच्या सावकारांकडुन कोणत्याही शेतकऱ्याने कर्ज घेऊ नये अशी नियमावली तयार केली.
- शेतकऱ्यांनी गावात किराणा दुकान सुरु केले.
- दख्खनच्या दंग्यामध्ये सावकारांविरुध्द नियमावली कळस या गावाने तयार केली.
- कळस शेजारील अकोले गावाने कळस गावातील सावकरांना मदत केली.
- **12 मे 1875 -** सुपे या गावात शेतकऱ्यांनी उठाव केला.
- कर्जे घेतलेली कागदपत्रे जाळली खतावणीजाळल्या. (खत फोडीचे बंड म्हटले जाते.)

डेक्कन राईट्स कमिशन

- **डेक्कन राईट्स कमिशनचे अध्यक्ष - J.B richey आणि सदस्य :** Lyon, Shamboo Prasad, Kolvin
- या रिपोर्टने गुन्हेगार सावकारांना ठरवण्यात आले.
- **चाल्सवर्थ निल -** 'Myth of Deccan Riots' फक्त सावकार जबाबदार नाही. ब्रिटिश महसुल व्यवस्था जबाबदार.
- या काळात दुष्काळ पडले असताना सुध्दा टॅक्स दर बदलले नाही.
- टॅक्स न भरल्यामुळे जमिनी ताब्यात घेणे 'दख्खनच्या दंग्यांना' कारणीभुत ठरल्या.
- **सर ऑक्लंड कॉलवील -** शेतकऱ्यांची पुर्वपार चालत आलेली कर्ज काढण्याची पध्दत व ते न फेडण्याची प्रवृत्ती.
- शेतकरी व सावकार यांच्यातील संबंध बिघडले.
- निल चाल्सवर्थ ने विरोध केला.
- **प्रा. रविंद्र कुमार -** पुर्वे जमिन महसुलासाठी शेतकरी हा वैयक्तिकरित्या जबाबदार नसे. पाटील व संपुर्ण गाव जमिन महसुलासाठी जबाबदार असे.

➢ **प्रा.एस. सी.लक्ष्मी लाल यांनी उठावाची कारणे पुढील प्रमाणे दिली आहेत :**

1) महसूलाची आकारणी वाढीव दराने झाली
2) शेतकऱ्यांवरील कर्जाचा बोजा वाढला.

- महसुलाची आकारणी वाढीव दराने झाली.
- शेतकऱ्यांवरील कर्जाचा बोजा वाढला.
- कॅटनॅचने या उठावाची तुलना 19 व्या शकतकामधील बंगाल व बिहारातील उठावाशी केली आहे. उदा. 1855 संताळ चा उठाव व 1871 ची खारवार चळवळ होत. 1875 ते 1900 या काळातील बिरसा चळवळीशीसुद्धा त्यांनी तुलना केला आहे. हा उठाव मध्यमवर्गीय शेतकऱ्यांनी केला आहे. उठावाची तुलना 19 व्या शतकातील बंगाल व बिहारातील उठावाशी केली.
- प्रो. रणजित गुहाच्या मते, हा उठाव मुख्यतः शेतकऱ्यांनी आपले शोषण करणाऱ्यांच्या विरूद्ध केला नव्हता. तर सावकारांना निशस्त्र करणे हा त्यांचा प्रधान हेतू होता. त्यांनी सावकारांचे बॉन्डस व हिशोबाची कागदपत्रे जाळली. सन 1830 मध्ये इंग्लंडमधील झालेल्या डुलपस चळवळी सारखा हा उठाव होता. प्रो. ब्रम्हानंद हे म्हणतात की 1875 शेतकरी उठाव किंवा चळवळ यांचे स्वरूप मर्यादीत नव्हते. सन 1875 पूर्वी झालेल्या उठावाशी यांचा संबध आहे. या उठावाला खेड्यातील सर्व जनतेनी पाठिंबा दिला. व काही वेळा सर्व जातीच्या लोकांनीही सक्रीय पाठिंबा दिला. 'Elementery Aspects of Peasant insurgency in Colonial India'
- यांच्या मते, हा उठाव मुख्यतः शेतकऱ्यांने आपले शोषण करणाऱ्यांच्या विरुध्द केला नव्हता तर, सावकरांना निशस्त्र करणे हा त्यांचा प्रधान हेतु होता.
- 1830 मध्ये इंग्लंडमध्ये झालेल्या 'डुपलस' चळवळी सारखा होता.
- 1875 शेतकरी उठाव किंवा यांचे स्वरुप मर्यादीत नव्हते.
- 1875 च्या पुर्वी झालेल्या उठावाशी संबंध आहे.
- पुण्यातील सार्वजनिक सभेने या उठावाविषयी पुढील मुद्दे मांडले

1) खेड्यामध्ये पूर्वी सहजा न दिसलेली एकी दिसून आली.
2) हा उठाव पुणे, अहमदनगर, सोलापूर, सातारा इ. जिल्ह्यात होता
3) ज्या ठिकाणी जमाबंदीचे नवे दर लागू केले होते तेथे मोठ्या प्रमाणात उठाव झाले.

NOTES

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 5 दळणवळण

रेल्वे

रस्ते सुधारणा

तार (टेलिग्राफ)

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

अंतर्गत जल व सागरी वाहतुक

हवाई वाहतुक

रयत प्रबोधिनी
सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 6 धार्मिक सुधारणा चळवळ

ब्राम्हो समाज

- राममोहन बॅनर्जी ऊर्फ राजा राममोहन रॉय यांनी स्थापन केली. वेद व उपनिषदे हे ब्राह्मो समाजाचा आधार होते.
- **ब्राह्मो समाजाचे तत्त्वज्ञान:**
  - परमेश्वर एक असून एकेश्वरवाद हाच सत्याचा मार्ग आहे.
  - सर्वधर्मीयांबद्दल बंधुभाव असावा.
  - पूजा-अर्चा यांना विरोध करावा.
  - व्यक्तीने प्रपंचास परमार्थरूप मानून प्रपंच चालवावा.
  - प्रेम सेवा, परोपकार हाच धर्माचा खरा अर्थ होय, म्हणून एकमेकांशी व्यवहार करावा.
  - ब्राह्मो समाजाचे कार्य

- **ब्राह्मो समाजात फूट १८६६:**
  - देवेंद्रनाथ टागोरांच्या नेतृत्वाखाली आदी ब्राह्मो समाज
  - केशवचंद्र सेनच्या नेतृत्वाखाली भारतीय ब्राह्मो समाज

- **भारतीय ब्राह्मो समाजाचे कार्य / केशवचंद्र सेनचे कार्य:**
  - स्त्री -सुधारणेला उत्तेजन देणे.
  - शैक्षणिक सुधारणा व नैसर्गिक आपत्तीप्रसंगी आर्थिक पुरवठा
  - सामाजिक सुधारणा

- **भारतीय ब्राह्मो समाजात फूट**:
  - केशवचंद्र सेनच्या नेतृत्वाखाली नवविधान पंथाची स्थापना.

- **साधारण ब्राह्मो समाज** :
  - शिवनाथ शास्त्री, आनंद बोस, शिवचंद्र बोस, उमेशचंद्र दास यांच्या नेतृत्वाखाली

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

मानव धर्मसभा

- या सभेचा प्रार्थना दिवस रविवार होता.
- दादोबा पांडुरंग यांचे नोकरीनिमित्त काही काळ सुरत येथे वास्तव्य होते. तेथे त्यांचा दुर्गाराम) मंछाराम मेहता, दिनमणी शंकर दलपतराय, मोतीराम दलपतराय व दामोदर दास या तरुण मित्रांशी घनिष्ठ संबंध आला.
- त्या सर्वांनी मिळून २२ जून १८४४ रोजी 'मानवधर्म सभा' या संस्थेची स्थापना केली.
- या संस्थेचे **अध्यक्ष** म्हणून **दादोबा पांडूरंग** यांची तर **कार्यवाह** म्हणून **दुर्गाराम मंछाराम** यांची निवड झाली.

- **सभेचे तत्वज्ञान** :
  - ईश्वर एकच असून त्याची सर्वांनी भक्ती करावी.

- खरा धर्म हा ईश्वरनिष्ठेमध्ये आहे, निष्ठा ही प्रेम व नैतिक वर्तन यावर अवलंबून आहे.
- सर्व जगताचा एकच धर्म आहे. तो म्हणजे मानवधर्म होय.
- मनुष्याचे श्रेष्ठत्व-कनिष्ठत्व गुणावरून ठरवावे, कुळावरून नव्हे.
- सर्वांनी विवेकाने वागावे.
- सर्वांना सन्मार्गाचे व सदाचाराचे शिक्षण द्यावे.
- परमेश्वर प्राप्तीसाठी भक्ती करावी.

- **सभेचे ब्रीदवाक्य** :
- जातिभेद न पाळणे हे या संस्थेचे ब्रीदवाक्य होते.

परमहंस सभा

- **सभेचे अध्यक्ष** : राम बाळकृष्ण जयकर
- **अहमदनगर शाखेचे अध्यक्ष** : कासिमभाई ढालवानी
- **पुणे शाखेचे अध्यक्ष** : केशवराव भवाळकर (सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षक)
- दादोबा पांडूरंग यांची 'मानवधर्म सभा' फार काळ चालली नाही तथापि तेवढ्यावरून नाऊमेद न होता.
- दादोबा पांडूरंग आणि त्यांचे काही सहकारी यांनी सन १८४९ मध्ये मुंबई येथे 'परमहंस सभा' किंवा 'परमहंस मंडळी' नावाची दुसरी संस्था स्थापन केली. या सभेच्या स्थापनेत दादोबा पांडूरंग यांचाच पुढाकार होता.
- भाऊ महाजन, आत्माराम पांडूरंग या सुधारकांचाही या संस्थेच्या स्थापनेस हातभार लागला.
- दादोबा पांडूरंग यांना या संस्थेला 'परमहंस' हा शब्द सुचविण्यामागे हंसाची उपमा लक्षात आली असावी, हंस ज्याप्रमाणे पाणी आणि दूध अलग करतो त्याप्रमाणे ही सभा कार्य करील अशी दादोबा पांडूरंग यांची कल्पना असावी.

- **सभेची उद्दिष्टे :**
- जातिसंस्था नष्ट करणे. **(जास्त भर)**
- मूर्तिपूजेला विरोध करणे.
- पुनर्विवाहाला उत्तेजन देणे.
- स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देणे.
- दलित वर्गामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे ही या संस्थेची प्रमुख उद्दिष्टे होती.
- दादोबा पांडूरंग यांनी या संस्थेच्या सभासदासाठी 'धर्म विवेचन' आणि 'परमहंसिक ब्रह्मधर्म' या दोन पुस्तिका लिहिल्या होत्या.

- **संस्थेची कार्यपद्धती** :
- प्रार्थनेनंतर सर्व सभासद सहभोजन घेत. या सहभोजनाचे अन्न अस्पृश्य आचाऱ्याने बनविलेले असे. तसेच ख्रिस्ती माणसाने बनविलेला पाव खाल्ल्याशिवाय आणि मुसलमान माणसाने आणलेले पाणी प्यायल्याशिवाय कोणालाही या सभेचे सभासद होता येत नसे; अशी माहिती परमहंस सभेचे एक सभासद डॉ. रामकृष्णपंत भांडारकार यांच्या एका भाषणात आढळते.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- अक्रुराने गोपिकास शिकवलेले ब्रह्मज्ञान – बाबा पदमनजी
- सभेवरती टीका (रामकृष्ण अनंत जोशी उर्फ गुजाबा जोशी) परमहंस मत प्रशंसा

- **सभेच्या अपयशाचे कारण :**
- सभेचे बोजड तत्वज्ञान
- सभेचे कार्यातील गुप्तता व ख्रिस्ती वळणाचा दीक्षा विधी
- धैर्य, जबाबदारी व गांभीर्य या गुणांचा सभासदांनमध्ये असलेला अभाव
- मर्यादित कार्यक्षेत्र

इतर महत्वाचे

- १८५३ – मधील गिरगावची सभा डॉ. रा.गो. भांडारकर यांच्या नेतृत्वात झाली.

परमहंस सभेचे महत्वाचे सभासद

- **काही महत्वाचे :**
- ल.न. जोशी, ना.बा. पटवर्धन, बा. बा. भागवत – एल्फिस्टन स्कुल मुंबई
- केशवराव भवाळकर – पुणे
- वा.भी. करमरकर – सोलापूर
- बा.म. आदूरकर – नागपूर
- ना.रा. दातार-जमखंडी
- पु.ज. काणे, दीक्षित – रत्नागिरी
- विष्णुपंत जांभेकर – धुळे
- रामचंद्र गावडे – ठाणे
- अचयुत हरी – जमखंडी

प्रार्थना समाज

- १८६४ मध्ये ब्राह्मोसमाजाचे नेते केशवचंद्र सेन मुंबईत आले होते. ते समाज सुधारणेचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. त्यांनी मुंबईत दिलेल्या व्याख्यानांनी येथील समाजसुधारकांना नव्याने प्रेरणा मिळाली. त्यांनी आता धर्मसुधारणेचे व समाजसुधारणेचे कार्य नव्याने हाती घेण्याच्या दृष्टीने हालचाली सुरू केल्या.
- त्याचा दृश्य परिणाम म्हणजे प्रार्थना समाजाची स्थापना होय. डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांनी पुढाकार घेऊन ३१ मार्च १८६७ रोजी मुंबई येथे प्रार्थना समाजाची स्थापना केली.
- सुरुवातीला या संस्थेला 'एकेश्वर भक्तमंडळी' असे नाव होते.
- डॉ. पांडूरंग यांच्याखेरीज दादोबा पांडूरंग, बामन आबाजी मोडक, न्या. चंदावरकर, न्या. म. गो. रानडे व डॉ. रा. गो. भांडारकर इत्यादी विचारवंतांचाही या संघटनेत सहभाग होता.
- **डॉ. आत्माराम पांडूरंग हे या सभेचे पहिले अध्यक्ष बनले.**
- १८६८ साली केशवचंद्र सेन यांनी मुंबईला दुसरी भेट दिली व कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन केले. त्यामुळे प्रार्थना समाजाच्या कार्याला बळकटी आली.
- **स्थापना -** पापमोचनी एकादशीच्या दिवशी (31 मार्च 1867)

रयत प्रबोधिनी

- 17 डिसेंबर 1866 (पहिली सभा झाली) आत्माराम पांडुरंग यांच्या घरी
- **उपस्थित** : बाळ मंगेश वागळे, नारायण महादेव परमानंद (मामा परमानंद), वासुदेव बाबाजी नवरंगे
- **अनुपस्थित** : दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, राम बाळकृष्ण जयकर (स्वर्गवासी)
- डॉ. आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर यांच्या नेतृत्वाखाली डॉ. रामकृष्ण भांडारकर, न्या. रानडे, दादोबा पांडुरंग, सर नारायण चंदावरकर, वामन मोडक यांनी प्रार्थन समाजाची स्थापना केली.

- **प्रार्थना समाजाचे तत्त्वज्ञान:**
  - परमेश्वर एक असून विश्वाचा निर्माता आहे.
  - परमेश्वर जगन्नियंत्रक, अनंतरूपी, सर्वशक्तिमान, पापनाशक, पालनकर्ता असल्याने शरण गेल्यास इहलोकी सुख प्राप्त होते.
  - परमेश्वराच्या प्रार्थनेमागे भौतिक फलाची अपेक्षा धरू नये.
  - परमेश्वराची पूजा करणे अयोग्य आहे. कारण तो सगुण आहे.
  - सर्व मानव परमेश्वराची लेकरे आहेत. सर्वांनी बंधुभावाने वागावे.

- **प्रार्थना समाजाचे कार्य:**
  - १८७६ मध्ये भिकोबा लक्ष्मण चव्हाणांनी मुंबईत पहिली रात्रशाळा चालू केली.
  - १८७५ मध्ये उमीया शंकर लालशंकर यांनी अनाथ मुलांसाठी पंढरपूरला अनाथाश्रम सुरू केले. दुष्काळाची विविध कामे (१८७६-७७) हाती घेऊन लोकांना मदत केली.
  - प्रतापचंद्र मुजुमदारांनी व डॉ. सखाराम अर्जुन यांनी स्त्री शिक्षणासाठी धडपड केली.
  - रानडेंनी १८८२ ला पुण्यात मुलींची शाळा सुरू केली. पंडिता रमाबाईंनी आर्य महिला समाज सुरू केला. प्रार्थना समाजाच्या महिला कार्यकर्त्यांनी मदत दिली.
  - १९०१ मध्ये सर नारायण चंदावरकरांची कन्या सौ. शिरूरने मुंबईत सामाजिक परिषदेचे अधिवेशन घेतले.
  - विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी 'डिप्रेस्ड क्लास मिशन' सुरू करून दलितांसाठी कार्य केले. १९०१ मध्ये दलितांकरिता व्यापक कार्याची योजना केली.
  - भिकोबा चव्हाणने वासुदेव बाबाजी नवरंगेशी काशीबाई या विधवेचा विवाह घडवला.
  - डॉ. आत्माराम पांडुरंग व नारायण महादेव परमानंद यांनी स्त्रीचे विवाहाचे वय २० असावे हे स्पष्ट केले.
  - जनसामान्यांचा नैतिक स्तर उंचावण्यासाठी 'ब्राह्मो पोस्टल मिशन' व 'संगतसभा द्वारा प्रयत्न केले. संत तुकारामांच्या गाथा गायनातून धार्मिक-सामाजिक प्रबोधन केले.

इतर महत्वाचे

- प्रार्थना समाजास 'जुन्या भागवत धर्माची शाखा' कोण म्हणत - न्या. रानडे.
- प्रार्थना समाजास घोषवाक्य - न्या. रानडेंनी दिले. - "Love of God, in the Service of Man"

सत्यशोधक समाज (२४ सप्टेंबर १८७३)

- सत्यशोधक शब्द - बाबा पदमनजी यांच्या कडून आला. - काही इतिहास करांचे मत
- १८७२ - गुलामगिरी हा ग्रंथ लिहिला. - अमेरिकन निग्रोना अर्पण

- एकमय लोक - संकल्पना - महात्मा फुलेंनी वापरली.

- **प्रेरणा :**

➢ ज्ञानगीरी बुवा
➢ कबीराच्या 'बिजक' ग्रंथातील विप्रमती प्रकरणाचा प्रभाव :
➢ वज्रसुचीच्या ग्रंथाचा प्रभाव
➢ प्रमाणग्रंथ - सार्वजनिक सत्यधर्म

- **स्थापनेत उपस्थित सदस्य :**

➢ ज्ञानगिरी बुवा (मराठवाडा), धोंडीराम कुंभार, रामशेठ उरवणे, बापूजी हरी शिंदे (विदर्भ), ग्यानोबा झगडे, रामचंद्र भालेकर, कृष्णराव भालेकर, तुकाराम हणमंता पिंजन इ. सहकारी उपस्थित होते.
➢ **घोषवाक्य :** सर्वसाक्षी जगत्पती। त्याला नकोच मध्यस्थी ॥
➢ **पहिले अध्यक्ष** - जोतीराव फुले
➢ **कोषाध्यक्ष** - जोतीराव फुले
➢ **पहिले कार्यवाहक** - नारायण गोविंद कडलक

- **सत्यशोधक समाजाची मुख्य तत्त्वे :**

➢ "ईश्वर एकच असून तो निर्गुण-निराकार आहे." सर्व मानव एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत.
➢ परमेश्वराची भक्ती करण्याचा प्रत्येक मानवाला अधिकार आहे.
➢ परमेश्वराची भक्ती करण्यास मध्यस्थाची गरज नाही. तेव्हा कोणत्याही व्यक्तीला पुरोहित वर्गाच्या मध्यस्थीविना आपल्या प्रिय परमेश्वराची उपासना करता येते. माणसाला जातीने नव्हे तर गुणांनी श्रेष्ठत्व प्राप्त होते.
➢ पुनर्जन्म, कर्मकांड, जपजाप्य इ. गोष्टी अज्ञान मूलक आहेत व त्या कनिष्ठ वर्गाच्या पिळवणुकीचे कारण आहेत.
➢ कोणताही धर्मग्रंथ ईश्वरनिर्मित नाही. सर्व धर्मग्रंथाची निर्मिती मानवानेच केली आहे.
➢ फुलेंच्या निधनानंतर २४ मे १८९१ सत्यशोधक समाजाचे नामांतर 'सत्यधर्म समाज' असे करण्यात आले.
➢ अध्यक्ष - विश्राम रामजी घोले.
➢ चिटणीस - हरिचंद्र नवलकर
➢ वृत्तपत्र - सत्यप्रकाश
➢ भालेकर व लोखंडे या कामात सहभागी झाले नाहीत.
➢ वेदोक्त प्रकरणानंतर ढवळलेले कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये १९११ साली सत्यशोधक समाज पुन्हा एकदा रुजवण्याचा प्रयत्न झाला.
➢ ११ जानेवारी १९११ - दिगंबर जैन बोर्डिंग मधील चतुराबाई हॉल मध्ये शाहुंच्या प्रेरणेने समाज पुर्नरुज्जीत झाला.
➢ **कार्यक्रमाचे अध्यक्ष** - परशुराम घोसरवाडकर
➢ **स्थापन झालेल्या समाजाचे अध्यक्ष** - भास्करराव जाधव
➢ **उपाध्यक्ष** - अण्णासाहेब लट्ठे
➢ **कार्यवाहक** - हरिभाऊ चव्हाण

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- **तत्त्वे :**

➢ जोतीरावांच्या मृत्युनंतर १९११ साली सत्यशोधक समाजाचे ठराव प्रसिद्ध :

१) सर्व माणसे एकाच देवाची लेकरे आहेत व देव त्यांचा आईबाप आहे.

२) आईला व बांधवांना भेटण्यास प्रसन्न करण्यास मध्यस्थीची गरज नसते, त्याप्रमाणे देवाला प्रसन्न करण्यासाठी पुरोहित किंवा गुरू ह्यांची आवश्यकता नाही.

३) हे तत्त्व मान्य असल्यास कोणालाही सभासद होता येते.

- **पहिले अधिवेशन –** पुणे स्वामी अय्यावरू (मुंबई सत्यशोधक समाजाचे अध्यक्ष)
- **उपस्थित मंडळी –** विठ्ठलराव ढोणे, श्रीपतराव चव्हाण, गोविंदराव जाधव
- **अधिवेशन – १९१२** साली सत्यशोधक समाजाचे दुसरे अधिवेशन पार पडले. - नाशिक - संतुजी लाड
- **सासवड अधिवेशन – १९१४** सावित्रीबाई रोडे (विद्यादेवी), क्षत्रिय रामोशी-वृत्तपत्र

धर्मसुधारणा चळवळी

क्र.	समाजाचे नाव	संस्थापक	प्रेरणा	संबंधित व्यक्ती	इतर महत्वाचे	
1.	ब्राम्हो समाज (1828)	राजा राममोहन रॉय	ब्राम्हसभा ↓ ब्राम्हो समाज	द्वारकानाथ टागोर, ताराचंद चक्रवर्ती कालीनाथ रॉय, रामचंद्र विद्याबगीश देवेंद्रनाथ टागोर, आचार्य केशवचंद्रसेन पंडित शिवनाथ शास्त्री, आनंद मोहन बोस, हेमेंद्रनाथ टागोर, शशिपाद बॅनर्जी	धर्मसभा-राजा राधाकांत देव यंग बंगाल - हेन्री डोरॅजिवो	Friends of Rajaram Mohanroy - चार्ल्सडाल
2.	मानवधर्म सभा (1844)	दादोबा पांडुरंग तर्खडकर	हेन्री ग्रीन	दुर्गाराम मंछाराम, दिनमणी शंकर दलपतराय, मोतीराम दलपतराय, दामोदर दास	'धर्मविवेचन' ↓ एक जगदासी आर्य	कार्यवाहक - दुर्गाराम मंछाराम
3.	परमहंस सभा (1849)	दादोबा पांडुरंग तर्खडकर	ईश्वरचंद विद्यासागर	राम बाळकृष्ण जयकर (अध्यक्ष) बाबा पदमजी, कासिमभाई दालवाणी, शाहूराव कुकडे, सखाराम शास्त्री, लक्ष्मण शास्त्री हळबे.	गुप्त सभा होती	अहमदनगर शाखेचे अध्यक्ष - कासिमभाई ढालवाणी
4.	प्रार्थना समाज (1867)	आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर	केशवचंद्र सेन	मामा परमानंद, बाळ मंगेश वागळे, वामन दाजी मोडक, वासुदेव नवरंगे, न्या.रानडे, लालशंकर उमीयाशंकर, वि.रा.शिंदे, चंदावरकर,	सत्यमेव जयते	एकेश्वर भक्तमंडळी

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

				भांडारकर, गंगुताई भंडारे, रमाबाई रानडे		
5.	सत्यशोधक समाज (1873)	महात्मा फुले	ज्ञानगिरी बुवा	रामशेठ उरवणे, नारायण कडलग, भालेकर, ना.मे.लोखंडे, व्यंकू कालेवार, स्वामी अय्यावरु, पोलीसानी लिंगू, भास्करराव जाधव, विश्रामरामजी घोले, हरिभाऊ चव्हाण, सदाशिव राव गोवंडे, नानोबा ससाने, कोंढाजी दुबरे पाटील	सार्वजनिक सत्यधर्म कबीर-बिजकग्रंथ - विप्रमती वर्जसुची-तुकाराम तात्या पडवळ सर्व साक्षी जगत्पती त्याला नकोच मध्यस्थी	
6.	आर्यसमाज (1875)	स्वामी दयानंद सरस्वती	स्वामी विरजानंद	लोकहितवादी, शाहू महाराज, स्वामी श्रध्दानंद, लाला लजपतराय, नया. रानडे	सत्यार्थ प्रकाश भारत भारतीयांसाठी स्वराज्य आणि नमस्ते बंगालची फाळणी मोपला उठाव	1875 - मुंबई ↓ 24 जून 1877 - लाहोर
7.	थिओसॉफिकल सोसायटी (1875)	मॅडम ब्लावाटस्की, ऑलकॉट		ॲनी बेझंट, ॲलन ह्युम, बी.पी.वाडिया	सत्यान्नास्ति परो धर्म	
8.	रामकृष्ण मिशन (1897)	स्वामी विवेकानंद			आत्मो मोक्षार्थम जगद हितयच	

NOTES

....

....

....

....

....

....

....

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 7 शिक्षण

भारतातील शिक्षणाचा क्रम

मदरसा (1781) रॉयल एशियाटीक सोसायटी (1784) बनारस संस्कृत कॉलेज (1791) फोर्ट विल्यम कॉलेज (1800) हेलबरी कॉलेज (1806) चार्टर ॲक्ट (1813)	मेकॉले समिती (1835) वुड्सचा खलिता (1854) स्टॅनले वालपार्ट (1856) हंटर कमिशन (1882) रॅले कमिशन (1902) विद्यापीठ कायदा (1904)	सॅडलर कमिशन (1917) अलिगड विद्यापीठ (1920) हार्टोग कमिशन (1929) वर्धा योजना (1936) सार्जेट योजना (1944)

महाराष्ट्रातील शिक्षण व्यवस्था

अमेरिकन मिशनरी

- सम्युअल मिल
- आशियातील लोकांना शिक्षणाच्या अंधःकारातुन दुर करण्याची जबाबदारी घेतली.
- 1813 - सॅम्युअल मिलने 2 जण पाठवले.
- गार्डन हॉल, नॉट - 1815 ला शाळा स्थापण - अमेरिकन मिशन चर्च
  - मुंबई
  - धर्मप्रसार, शिक्षण
  - समाजसेवा
- 1715 -रिचर्ड कॉबने इंग्रजी शाळा काढली.
- अमेरिकन मिशन चर्च - रिचर्ड कॉब - इंग्रजी शाळा (बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीने ताब्यात घेतल्या.)

बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी (1815)

- अध्यक्ष - जॉर्ज बर्ग्ज
- संस्था स्थापनेस प्रोत्साहन - एलफिनस्टन
- अमेरिकन मिशनरीची संस्था
- Society for Promoting Education among Poors within Government of Bombay
- संस्थापक - इवान नेपिअर

स्कॉटिश मिशन सोसायटी

- 1828 ला रे जॉन विल्सन आणि पत्नी मार्गारेट विल्सन यांनी स्वतःच्या घरी मुलीसाठी शाळा काढली. - विल्सन स्कुल
- 1832 अंब्रोली स्कुल (गिरगाव)
- 1836 विल्सन कॉलेज/ इन्स्टिटट्युट मध्ये रुपांतर
- 1861 - फ्री जनरल एज्युकेशन इन्स्टिटट्युट - भारतातील पहिली खासगी आणि & Non Govt. Institute.
- जॉन विल्सन - मुंबई विद्यापीठ संस्थापक
- Caves of Kerala - Book
- Bombay Asiatic Society (1804) अध्यक्ष
- पहिले अध्यक्ष - जोर्ज मॉर्किटन्स

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- एकमेव भारतीय अध्यक्ष - न्या. के.टी.तेलंग

चर्च मिशन

- इंग्लंड मिशनरी
- भारतात सर्वात जास्त शाळा.
- संस्थापक चार्ल्स ग्रँट - भारतातील इंग्रजी शिक्षणाचा जनक
- 1813 चार्टर ॲक्ट - 1 लाख रुपये मागणी - चार्ल्स ग्रँट आणि विल्बर फोर्ल्स
- 1837 - रॉबर्ट मनी हायस्कुल

बॅप्टीस्ट मिशन (कलकत्ता)

- विल्यम कॅरे
- 1800 मध्ये सेरामपुर येथे भारतात आला.
- 1800 मध्ये फोर्ट विल्यम कॉलेज येथे प्राध्यापक.
- विल्यक कॅरेला मराठी शिकवणारे - वैद्यनाथ शास्त्री
- संस्कृत शिकवणारे - मृत्युजय विद्यालंकार
- बंगाली शिकवणारे - रामराम बसु
- पुस्तके : Grammer of Maratha Language (1805) मराठीतील पहिले मुद्रित पुस्तक
- Dictionary of Maratha Language (1810)
- मराठी भाषेत बायबल भाषांतर

मुंबई शिक्षण

- 1820 साली भारतीय मंडळींना शिक्षण देण्यासाठी शाळा स्थापन करा यासाठी सभा बोलावली, सभेला उपस्थित नाना शंकरशेठ आणि जमशेठजी जीजीभॉय उपस्थित होते.
- 21 ऑगस्ट 1822 - **Bombay Native School Book & School Society** (मुंबई हैंद पाठ्यपुस्तक मंडळी)
- अध्यक्ष/प्रोत्साहन : एल्फिनस्टन
- विश्वस्त : मंगलदास नथुभाई, सोराबजी शापुरजी, जमशेठजी जीजीभाई, नाना शंकरशेठ
- Seretary : सदशिव काशिनाथ छत्रे, व्यंकोजी सदशिव नाईक
- **शालेय पुस्तके :**
  - ➢ प्रकाशन अध्यक्षः जॉर्ज जर्वीस
  - ➢ भारतीय सदस्य : सदाशिव काशिनाथ छत्रे, हरि केशवजी पठारे, जगन्नाथ शास्त्री क्रमवंत
- वरील सोसायटीचे रुपांतर **Bombay Native Education Society** सदाशिव छत्रेंनी राजीनामा दिल्यानंतर बाळशास्त्री जांभेकर त्याजागी आले.

- **1824 साली एल्फिनस्टन याने शिक्षण धोरण जाहीर केले. - एलफिन्स्टन मिनिट्स**
  - ➢ भारतीयांना प्राच्य शिक्षण देण्यात यावे.
  - ➢ तळागाळातील लोकांना शिक्षण देण्यात यावे.
  - ➢ शासनाने शिक्षणाकडे आणि भाषांतराकडे लक्ष द्यावे.
  - ➢ पाठ्यपुस्तके पुरवली जावीत.
- एलफिन्स्टनच्या वरील धोरणाला फ्रान्सिस वार्डीन याने विरोध केला.

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- भारतीयांना शिक्षण देणे ही ब्रिटिशांची जबाबदारी नाही.
- **एलफिन्स्टनच्या निवृत्ती सोहळ्यात एल्फिनस्टन स्कुल ची स्थापना - 1827**
- एल्फिनस्टन फंड उभारला गेला.
- कार्यक्रम अध्यक्ष - जॉर्ज माल्कम
- **एल्फिनस्टन कॉलेजची स्थापना :** या कॉलेजच्या प्राध्यापक पदी प्रा. ऑर्थर ऑर्बेल आणि प्रा. हॅकनेस यांची तर मराठी प्रा. जांभेकर यांची नियुक्ती.
- 1853 - Board of Education अध्यक्ष - जॉर्ज वॉर्डिन
- 1854 - वुड्सच्या खलित्यामध्ये Board of Education बरखास्त करुन लोकशिक्षण विभगाची स्थापना करण्यात आली.
- चार्ल्स वुडच्या कमिशनच्या शिफारशीनुसार लंडन विद्यापीठाच्या धर्तीवर Bombay Association च्या मागणीने मुंबई विद्यापीठाची स्थापना.

पुणे शिक्षण व्यवस्था

- दक्षिणा प्राईझ फंड बरखास्त करुन पुण्यामध्ये 1821 ला पुणे संस्कृत पाठशाळा/हिंदु कॉलेज, पुना कॉलेज/डेक्कन कॉलेज स्थापन केले.
- डेक्कन कॉलेज पहिले प्राचार्य - मेजर कँडी - मराठी भाषेला विरामचिन्ह दिले.
- 1832 पुण्यातील पहिली शाळा इंग्रजी मेडियम जेम्स मिशल यांनी काढली. नंतर ही शाळा डेक्कन कॉलेज मध्ये विलीन झाली.
- 1848 - मुलींची पहिली शाळा.
- 1 जानेवारी 1860 - Poona Native Institution स्थापना (भावे हायस्कुल) वासुदेव बळवंत फडके, वा.पा. भावे, इंदापुरकर
- महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटी रुपांतर
- 1 जानेवारी 1880 - न्यु इंग्लिश स्कुल - लोकमान्य टिळक
- 2 जानेवारी 1885 - फर्ग्युसन कॉलेज - जेम्स फर्ग्युसन यांच्या नावाने
- एस.पी. कॉलेज (न्यु पुना कॉलेज) (1916)
- डेक्कन मराठा एज्युकेशन सोसायटी - गंगाराम म्हस्के
- रयत शिक्षण संस्था (1919) - कर्मवीर भाऊराव पाटील
- हुजुरपागा
- संस्कृत कॉलेज, पुणे (1821) - एल्फिनस्टन
- एल्फिन्स्टन मुंबई, - 1827
- Grand Medical College, Mumbai (1845)

विदर्भातील स्त्री शिक्षण

- 1892 - अमरावतीच्या यशोदाबाई जोशींनी स्त्रियांमध्ये जागृती घडवुन आणण्यासाठी वनिता समाजाची स्थापना केली.
- 1907 - दलित मुलींच्या शिक्षणासाठी किसन फागोजी बनसोडे यांनी 'चोखामेळा कन्याशाळा' सुरु केली.
- या कामात त्यांना जईबाई चौधरी व आदिवासी महिला झुलाबाई यांचे सहकार्य लाभले.
- 1914 - सोनुताई सुळे व त्यांची बहिण द्वारकाबाई प्रधान यांनी नागपुरला 'सुळे महाविद्यालयाची' स्थापना केली.
- 1924 - नागपुर येथील नवी वस्ती येथे जईबाईनी 'चिखामेळा कन्याशाळा' सुरु केली.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

बहुजन समाजासाठी शिक्षणाचे प्रयत्न

डेक्कन मराठा एज्युकेशन (1885)

- गंगाराम भाऊ म्हस्के असोशिएशन
- **1885 :** डेक्कन असोशिएशन नावाच्या संस्थेची स्थापना
- **उद्देश :** मराठा वर्गात शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी, होतकरु विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्या द्याव्यात, आर्थिक मदत करावी.

कर्मवीर भाऊराव पाटील

- कमवा आणि शिका
- दुधगाव विद्यार्थी आश्रम
- 1919 - कराड - काले रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली.
- 1924 - शाहु बोर्डींग हाऊस
- 1935 - शिक्षकांच्या प्रशिक्षणासाठी - सिल्व्हर ज्युबिली ट्रेनिंग सेमर
- देशातील पहिले ग्रामीण अध्यापक विद्यालय - रुरल ट्रेनिंग कॉलेज ग्रामीण अध्यापक विद्यालय

NOTES

रयत प्रबोधिनी
सेवेसाठी ज्ञानार्जन

शाहू महाराजांनी सुरु केलेली वसतिगृहे

क्र.	वसतिगृहाचे नव	समाज	स्थापना
1	सर्व जाती-जमातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह	-	1896
2	व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग	मराठा	18 एप्रिल 1901
3	दिगंबर जैन बोर्डिंग	जैन	1901
4	वीरशैव लिंगायत वसतिगृह	लिंगायत	1906
5	किंग एडवर्ड मोहमेडन वसतिगृह	मुस्लिम	1906
6	मिस क्लार्क होस्टेल	अस्पृश्य	14 फेब्रु. 1908
7	देवज्ञ शिक्षक समाज बोर्डिंग	देवज्ञ	24 डिसेंबर 1908
8	श्री नामदेव बोर्डिंग	शिंपी	2 एप्रिल 1911
9	पांचाळ ब्राह्मण वसतिगृह	ब्राह्मण	1912
10	श्रीमती सरस्वतीबाई गौड सारस्वत ब्राह्मण विद्यार्थी वसतिगृह	ब्राह्मण/ सारस्वत	20 मे 1915
11	इंडियन ख्रिश्चन होस्टेल	ख्रिश्चन	7 जून 1915
12	रावबहादूर सबनीस प्रभू होस्टेल	प्रभू	सप्टेंबर 1915
13	आर्य समाज गुरुकुल	आर्य	18 मार्च 1918
14	वैश्य बोर्डिंग	वैश्य	1918
15	वूड हाऊस वसतिगृह	आर्य	1918
16	ढोर-चांभार बोर्डिंग	ढोर चांभार	1919
17	उदोजी मराठा विद्यार्थी वसतिगृह	मराठा	15 एप्रिल 1920
18	श्री प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग हाऊस	गरिबांसाठी	1 जुलै 1920
19	शिवाजी वैदिक विद्यालय वसतिगृह	--	6 जुलै 1920
20	सोमवंशीय आर्यक्षत्रिय बोर्डिंग	--	16 ऑगस्ट 1920
21	सुतार बोर्डिंग	सुतार	6 जुन 1921
22	नाभिक विद्यार्थी वसतिगृह	नाभिक	24 जुलै 1921
23	शिवकंठी शेष समाज बोर्डिंग	नाभिक	1921
24	श्री देवांग बोर्डिंग	--	-

राजर्षी शाहू महाराजांनी भूषविलेली अध्यक्षपदे व परिषदा

दिनांक	कार्यक्रम/परिषद
नोव्हेंबर 1895	शिवाजी निधी समितीचे अध्यक्ष
28 नोव्हेंबर 1917	'मराठा शिक्षण परिषदेचे अध्यक्ष' (खामगाव)
24 नोव्हेंबर 1918	'पीपल्स युनियन सभेचे अध्यक्ष' (मुंबई)
14 डिसेंबर 1918	'आर्य धर्म परिषदे'च्या 11 व्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष (नवसारी)
19 एप्रिल 1919	'कुर्मी क्षत्रिय परिषदे'च्या 13 व्या परिषदेचे अध्यक्ष (कानपूर)
7 मार्च 1920	'आर्य समाज परिषदेचे' अध्यक्ष (भावनगर)
30 मे - 1 जून 1920	'अस्पृश्यता निवारण परिषदेचे' अध्यक्ष (नागपूर)
27 जुलै 1920	'कर्नाटक ब्राह्मणेतर समाज परिषदेचे' अध्यक्ष (हुबळी)
3 ऑक्टोंबर 1920	'शिवाजी सोसायटीच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेचे' अध्यक्ष (पुणे)
16 फेब्रुवारी 1922	तिसऱ्या 'अखिल भारतीय अस्पृश्य परिषदेचे' अध्यक्ष (दिल्ली) डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे पदसिद्ध अध्यक्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

- 1924 - बहिष्कृत हितकारणी सभा
- उद्देश - वसतीगृहे उघडुन दलितांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे.

- 1928 - दलितवर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना (Dipressed Classes Education Society)
- 1945 - पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी ची स्थापना.
- 1953 - सिध्दार्थ वाणिज्य आणि अर्थशास्त्र महाविद्यालय सुरु केले.

पंजाबराव देशमुख

- 1928 - जिल्हा कौनिसल शिक्षक संघाच्या ठरावावरुन पंजाबरावांनी शिक्षकांना कार्यालयीन प्रवास भत्ता देण्यास सुरुवात केली.
- 1946 - श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची निर्मिती केली. - विदर्भातील पहिले खाजगी महाविद्यालय उघडण्यात आले.
- 1950 - श्री शिवाजी लोकविद्यापीठाचे - राष्ट्रपती राजेंद्रप्रसाद यांच्या हस्ते उद्‌घाटन झाले.
- ब्रिदवाक्य - तमसो मा ज्योतिर्गमय

अनुताई वाघ

- कोसबाड - नुतन बालशिक्षा केंद्राच्या चिटणीस
- शिक्षक - पालक प्रबोधनासाठी - शिक्षणपत्रिका
- स्त्री जागृतीसाठी - सावित्रीचे संपादन केले.

बापुजी साळुंखे (गोविंदराव नानोजी साळुंखे)

- स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची स्थापना.

गुरुवर्य बाबुराव जगताप

- शिक्षकांच्या अडचणी दुर करण्यासाठी 1922 शिक्षक मासिक सुरु केले.
- 1914 - श्री शिवाजी मराठा स्कुल ची स्थापना.

आदिवासींच्या संदर्भत कार्य करणाऱ्या व्यक्ती

बाळासाहेब खेर

- जिल्हाधिकारी डी. सिमिंग्टन यांच्या नेतृत्वाखाली आदीवासींच्या स्थितीची पाहणी करुन अहवाल सादर केला.ठा वर्गात शिक्षणाची आवड निर्माण व्हावी, होतकरु विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्या द्याव्यात, आर्थिक मदत करावी.

शामराव व गोदावरी परुळेकर

- किसान सभेच्या माध्यमातुन वारली समाजात जागृती.
- उंबरगाव (ज़री) - आदीवासी परिषदेत वेठबिगारी नष्ट करण्याचे अहवाल केले.
- वारली शेतकरी उठावावर जेव्हा माणुस जागा होतो कादंबरी लिहली.

ताराबाई मोडक

- तांत्रिक व्यावस्यिक शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाथी प्रयत्न
- आदीवासींच्या मुलांसाठी अंगणवाड्या सुरु केल्या.
- कोसबाड येथे शैक्षणिक कार्यास सुरुवात.
- प्रत्यक्ष कार्यातुन शिक्षण, कुरण शाळा प्रयोग

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

अनुताई वाघ (पद्मश्री, महाराष्ट्र शासनाचा दलितमित्र पुरस्कार)

- कोसबाड प्रकल्प - आदीवासींच्या उन्नतीसाठी
- पाळणाघरे, बालवाड्या, प्राथमिक शाळा, प्रौढ शिक्षण वर्ग, बालसेविका ट्रेनिंग कॉलेज्न
- कोसबाडच्या टेकडीवरुन ग्रंथ लिहला.

दामुअण्णा टोकेकर

- हिंदु सेवा संघाची स्थापना
- बीड (डोमरी) - सोनदरा गुरुकुल योजना

कॉ. रेवजी पांडुरंग चौधरी

- आदीवासी सेवा मंडळ - शैक्षणिक कार्यास सुरुवात.
- जव्हार संथान - वेठबिगारी पध्दत बंद करुन पहिला विजय
- जव्हार येथे - खरेदी विक्री संघाची स्थापना केली.

पांडुरंग ढवळा साबळे

- 1951 - ॐ आदिशक्ती आदीवासी सेवा संघाची स्थापना.
- आदीवासींच्या स्वतंत्र राज्याची मागणी केली. - बाळासाहेब खेर यांच्याकडे.
- आदीवासी सेवा मंडळ - स्थापन करुन - आदीवासींच्या मुलांसाठी रात्रीच्या शाळा सुरु केल्या.
- आदीवासी कल्याण केंद्र महाराष्ट्र - सामाजिक व आर्थिक जागृती

बापुराव कृष्णाजी देशमुख

- आदीवासी समाजातील भगत आणि भोंदुगीरीवर सर्वप्रथम हल्ला.
- यांच्या भुमिकेतुन - अखिल भारतीय आदीवासी परिषद स्थापन केली.

रामराव वाडिवे

- आदीवासी सेवा सुधार समितीची स्थापना
- आदीवासी तरुणांमध्ये वाचनाची व शिक्षणाची आवड निर्माण केली.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

श्रीमंतराव विश्वेश्वरराव धर्मराव आत्राम महाराज

- राजे धर्मराव शिक्षण मंडळाची स्थापना
- गोंडवाना - नियतकालीकाचे संपादकत्व
- अल्पबचत, कुटुंबनियोजन, व्यवसंमुक्ती, पर्यावरण, समता, स्वातंत्र्य, बंधुप्रेम या संदर्भात कार्य केले.

बाबुराव नारायण महावी

- आदीवासी विकास महामंडळाची स्थापना केली.

महादेव गोपाळ कडु

- ठाणे जिल्हा प्रशिक्षण प्रसारक मंडळाची स्थापना
- आदीवासी समाजोन्नसी संघाची स्थापना

प्रकरण - 8 राजकीय संघटनांचा इतिहास

बंगाल भागातील संघटना

- **1836 - वंगभाषा प्राचारिका सभा -** राजा राममोहन रॉय, वंगभाषा विधान - रामचंद्र विद्याबगीश
- **1838 - लॅडहोल्डर्स असोसिएॅशन -** जमिनदारी संघटना
- देवेंद्रनाथ टागोर - अध्यक्ष सदस्य-प्रसन्नकुमार ठाकुर, राधाकांत देव
- इनाम कमिशन, 23000 इनाम जप्त केली.
- भारतातील पहिली राजकीय संघटना
- काही इंग्रज आणि काही भारतीय मिळुन
- **1839 - ब्रिटीश इंडिया सोसायटी**
- विल्यम ॲडम
- लंडन येथे स्थापना झाली. (लॅण्डहोल्डर्सचे मुद्दे मांडण्यासाठी)
- **1843 - बंगाल ब्रिटीश इंडिया सोसायटी (बंगालमध्ये स्थापना)**
- जॉर्ज थॉमसनने स्थापना केली.
- **1851 - ब्रिटीश इंडिया असोसिएशन (28 ऑक्टोंबर 1851)**
- राधाकांत देव - अध्यक्ष यांनी कलकत्ता येथे स्थापना केली.
- लॅण्डहोल्डर्स आणि बंगाल ब्रिटिश इंडिया सोसायटी एकत्र येवून.
- देवेंद्रनाथ टागोर - पहिले चिटणीस
- सदस्य - राधाकांत देव, हरिशचंद्र मुखर्जी - हिंदु पेट्रीयाट - निलदर्पन - निळीच्या संदर्भात
- **निलदर्पनचे भाषांतर :** इंग्रजी - मधुसुदन दत्त, मराठी - मोरो विठ्ठल वाळवेकर, दिनबंधु मित्र
- 1833 च्या ॲक्टचे नुतनीकरण करुन 1853 नविन सनद येणार होती, त्यानुसार
- 11 डिसेंबर 1851 देवेंद्रनाथ टागोरांनी बंगाल प्रमाणेच मद्रास व मुंबई इल्याक्यातील शिष्टजनांना एकत्र येण्याचे आवाहन केले.

मुंबई मध्ये स्थापन झालेल्या संस्था

➢ **बॉम्बे असोसिएशन :**

- 26 ऑगस्ट 1852, पुर्णतः भारतीयांनी स्थापन केलेली पहिली राजकीय संघटना.
- मुंबई येथे नाना शंकरशेट, जमशेटजी जीजीभाई, दादाभाई नौरोजी यांनी स्थापन केली.
- पहिले अध्यक्ष - नाना शंकरशेट, पहिले सचिव - भाऊ दाजी लाड, विनायक शंकरशेट
- 'शेठीया असोसिएशन' हिंदी राजकारणाचा पाया घालण्याचे काम केले.
- भाऊ दाजी वैगेरेंनी पहिला सविस्तर विनंती अर्ज मुंबई, ठाणे, पुण्यातील 3000 प्रमुख नागरिकांच्या सह्या घेऊन 28 ऑक्टोबर 1852 ला हाऊस ऑफ कॉमन कडे पाठविण्यात आला होता.

✓ **प्रमुख मागण्या :-**

1) नेटिव्ह सरकारी सेवेत भरणा करणे.
2) विद्यापीठ स्थापन करणे - उत्तर म्हणुन तीन विद्यापीठे स्थापन झाली - कलकत्ता, मद्रास, मुंबई
3) शिक्षणावरील खर्च वाढविणे.
4) स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण करणे.

- कंपनीचे मुंबई इलाख्यातील न्यायप्रशासन व स्थानिक शासन मद्रासपेक्षाही निकृष्ट दर्जाचे असल्याचे भाऊ दाजींनी दाखवुन दिले होते.
- विरोध करणारे वृत्तपत्र - बॉम्बे गॅझेट

➢ **बॉम्बे असोसिएशन प्रमुख मागणी :**
- ठाण्यापर्यंत असलेला रेल्वेमार्ग कापुस पिकविणाऱ्या खानदेश आणि वऱ्हाड प्रांतापर्यंत घेऊन या .
- भारतीय न्यायाधीश नेमावे - ईलर्बट बिलाला विरोध करणाऱ्यांना विरोध
- सोन्याची नाणी पुन्हा चलनात आणावी.

इतर

- भारत व इंग्लंडमधील व्यापार वाढीसाठी असोशिएशनचे तीन सभसद दादाभाई नौरोजी, शेठ मंचरजी होरमसजी, व शेठ कर्सेठजी रस्तुमजी कामा यांना इंग्लंडला पाठवण्यात आले.
- 1859 - लायसनस बिलाविरुध्द - नाना जगन्नाथ यांच्या नेतृत्वाखाली व्यापाऱ्यांनी व भाऊ दाजी लाड यांच्या नेतृत्वाखाली - व्यावसायिकांनी वेगवेगळे अर्ज सादर केले.

➢ **शेठीया गट - राजापेक्षा राजनिष्ठ गट :**
- दरम्यान 1857 उठाव - नाना शंकरशेठ यांनी पैसे पुरवले असा आरोप केला. त्यासाठी उठावात संबंध आहे का हे पाहणारी समिती 'फोर्जेट समिती'
- मुंबईतील शेटीया मंडळी असोसिएशनचा मुखवटा भुषवित तर विद्यावंत वर्ग - वकील, ॲक्टर, पत्रकार पडद्यामागुन सुत्रे चालवीत.
- रास्त गोफ्तार, नेटीव ओपिनिअन-वृत्तपत्रे लाचार मुर्खपणा असा आरोप शेठजी वर्गावर करीत.
- असोसिएशनच्या अर्जांना प्रतिसाद म्हणुन ब्रिटीशांनी 'फॉसेट कमिशन ऑन इंडियन फायनान्स' नेमले. - नौरोजी फर्दुनजी यांनी साक्ष दिली.
- 1874 मध्ये भाऊ दाजी लाड यांचे निधन झाले आणि ही संख्या निष्क्रीय झाली. मे. 1879 मध्ये तिचा अंत झाला.
- शेठीया वर्गाचा प्रचंड प्रभाव आणि सरकार विरुध्द चळवळ करण्यास विरोध त्यांच्यातील विद्यावर्गाला केलेला विरोध.

➢ **इंडियन रिफॉर्म सोसायटी :**
- बॉम्बे असोसिएशनचे म्हणणे इंग्लंडमध्ये मांडण्यासाठी स्थापना.
- 13 मार्च 1853, इंग्लंड
- एडवर्ड रायॉन, अर्स्किन पेरी, जॉन ब्राईट इत्यादी. या संस्थेच्या प्रयत्नातुन भारत सरकारच्या घटनेत महत्वाचे बदल झाले.
- नागरी, मेडीकल सेवा मध्ये नेटिव्हांना नेमने शक्य झाले. यादरम्यान बॉम्बे असोसिएशन टिका करणारे प्रमुख वृत्तपत्र 'बॉम्बे गॅझेट' याने काम केले.- पायोनियर

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

➢ **बॉम्बे प्रेसिडेंसी असोसिएशन :**
- यांच्या सहाय्याने पहिले INC अधिवेशन भरले.
- फिरोजशहा, तेलंग, तय्यबजी - 31 जानेवारी 1885 'बॉम्बे प्रेसिडेंसी असोसिएशन' ही नविन राजकीय संघटना मुंबईत स्थापन केली.
- पुणे सार्वजनिक सभेसारखी क्रियाशील संस्था मुंबई मध्ये स्थापन करण्याचे प्रयत्न.
- बेहरामजी मलबारी यांच्या 'संमतिवय' विधेयकाला विरोध - वि.एन. मंडिलक सनातनी लोकांना पाठीशी घातले होते म्हणून तेलंग, रानडे - नाराज होते.
- मंडलिक सह अनेक जुने - नवे सहकारी मिळवले त्यात जमशेटजी जिजीभाई, मंगलदास नथुभाई, दिनशा वाच्छा इत्यादी. समावेश.
- देशात गाजत असलेली इल्बर्ट बिलाविरुध्द (बिहारी लाल गुप्ता)मोहीम व लॉर्ड लिटन - प्रतिगामी भुमिकेविरुध्दची लाट यातुन ही संघटना निर्माण झाली होती.
- 'खरीखुरी राष्ट्रीय संघटना' उभारणे-मुलभुत हेतु

- भारतीयांचे राष्ट्रीय हक्क साध्य करणे, स्थानिक संस्थांना स्वातंत्र्य मिळवणे, लोकमत जागृत करणे .इत्यादी उद्दिष्टे
- के.टी तेलंग (1889) व बद्रुदीन (1895) हायकोर्टाचे न्यायाधीश म्हणुन नेमणुक.
- 1888 मुंबई महानगरपालिका अधिनियम पास करुन घेतला - फिरोजशहा मेहता. त्यांना 'लॉयन ऑफ बॉम्बे', 'अनक्रॉउंड किंग ऑफ बॉम्बे' किताब लाभले.
- 1887 ते 1893 मुंबई कायदेमंडळाचे व 1894 ते 1899 केंद्रीय कायदेमंडळाचे सदस्य होते.
- कॉंग्रेसचे अध्यक्ष, अधिवेशन स्थळे त्यांच्याच संमतीने ठरवली जात.
- 1915 मध्ये निधन
- बॉम्बे प्रेसिडेंसी असोसिएशन पुढारी कॉंग्रेस अधिवेशनाचे अध्यक्ष बनले.

1) दादाभाई नौरोजी 1886 - कलकत्ता, 1893 - लाहोर, 1906 - कलकत्ता
2) बद्रुद्दीन तय्यबजी - 1887 - मद्रास
3) फिरोजशहा मेहता - 1890 कलकत्ता
4) रहिमतुल्ला सयानी - 1896 - कलकत्ता
5) नारायणराव चंदावरकर - 1900 लाहोर
6) दिनशा वाच्छा - 1901 - कलकत्ता
7) गोपाळ कृष्ण गोखले - 1905 - बनारस

पुण्यामध्ये स्थापन झालेल्या सभा

❖ **सार्वजनिक सभा :**

- सुरुवातीला नाव पुना असोशिएशन - पुणे सार्वजनिक सभा
- ब्रिदवाक्य - आस्ते कदम आगे बढो!
- पार्वती संस्थान मधील गैरव्यवहार आणि मनमानी कारभार याला कंटाळुन वकिल गणेश वासुदेव जोशी यांनी स्थापना.
- महादेव गोविंद रानडे, सिताराम चिपळुणकर, शिवराम साठे - सरकारी सेवक - प्रमुख सुत्रधार
- 1896 - टिळकांनी हस्तगत केली.
- सदस्य होण्यास 50 लोकांचा सहीनीशी पाठिंबा
- 2/3 कोकणस्थ ब्राम्हण - चितपावनांचा दबाव गट कार्यरत होता.
- भट - ब्राम्हणांची सभा - महात्मा फुले, एकमेव बहुजन व्यक्ती - गंगाराम भाऊ भस्के
- एकमेव महिला अध्यक्ष - मीरा पावगी
- लोकांना राजकिय शिक्शण देणे हे महत्वाचे कार्य केले.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

✓ **सार्वजनिक सभेची सामाजिक कार्ये-**

- शहरांप्रमाणेच खेड्यांमध्येही जनतेला हक्कांची जाणीव करुन देणे, दारु बंद करा, रेल्वे प्रवासी मागणीकडे लक्ष द्या. मीठाच्या कराविषयी जनमत संघटित करण्याचा प्रयत्न.
- खानदेश - गिरणा, पांझरा- पुरग्रस्त लोकांना 3000 रु. मदत पाठवली.
- 1875 मॉरिशसमध्ये हिंदी बांधवावर झालेल्या अन्यायाला प्रतिकारासाठी वर्गणी जमवुन पाठवली.
- सभेचे सर्वोपयोगी कार्य पाहुन इंदोरच्या होळकर महाराजांनी 4000 रु. मदत केली.
- 1875 पुणे, सातारा, अहमदनगर, सोलापुर सावकाराविरुध्द बंड, 'दख्खन दंगे' सभेने दंग्याची पाहणी करुन निवेदने दिली व जबाबदारी सरकारवर टाकली. उपाय म्हणुन शेतकऱ्यांना कर्ज द्या, शेती शिक्षण द्या. इत्यादी. शेतकऱ्यांतर्फे चळवळ उभा करण्याचे काम भारतात पहिल्यांदा सार्वजनिक सभेने केले.
- यश येवुन'डेक्कन-ॲग्रीकल्चरिस्ट रिलीफ ॲक्ट' लागु झाला. (1879)
- 1876 दुष्काळात प्रमुख भुमिका बजावली.
- रंजलेल्या शेतकऱ्यांना 17000 रु मदत पाठवली.

- सा.काकांनी बंगाल, गुजरात, मद्रास मधुन मदत मिळवली.
- देशीसोबत इंग्लंडमधील वृत्तपत्रांतुन प्रश्न मांडले.
- प्रभावी उपाय म्हणुन 'फॅमिन केमिटी' नेमण्याचा आग्रह
- 'केर्ड' यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली त्यापुढे काकांनी साक्ष दिली.
- दुष्काळग्रस्तांना कामे द्या, स्वस्त दराने धान्य पुरवा, स्वस्त अन्नधान्य दुकाने काढा.
- दौंड - मनमाड रेल्वेला गती द्या- सकारात्मक प्रतिसाद
- 1877 लॉर्ड लिटनने दिल्ली दरबारमध्ये राणीला मानपत्र देण्याचा कार्यक्रम केला. नेतृत्व - काका व 10 लोक
- हिंदुस्तानच्या राजकीय महत्वकांक्षा, आकांक्षा ची मागणी यात करण्यात आली. मानपत्राला 'राजकीय महत्वकांक्षांचा जाहीरनामा' (Declaration of Rights) असे म्हणतात.
- हिंदी लोकांना ब्रिटीश राष्ट्राच्या बरोबरीने राजकीय, सामाजिक दर्जा प्राप्त करुन दया व स्वावलंबी बनवा.
- या अधिवेशनासाठी काकांनी खादीचा वेश परिधान केला होता.
- व्हर्नाकुलर ॲक्ट (लिटन) - कायद्यावर काकांनी टिका केली.
- काकांची पत्नी सरस्वतीबाई आणि मित्र सदाशिवराव गोवंडे यांच्या पत्नी सरस्वतीबाई दोघींनी मिळुन 'स्त्री विचारवती सभा' स्थापन केली.
- स्वदेशीचा प्रसार, घरीच मेणबत्ती, काडेपेटी, छत्र्या इत्यादी. वस्तु तयार करण्याचा कारखाना काढला
- दुष्काळ संहितेचे मराठी भाषांतर करुन टिळकांनी 6000 प्रति वाटल्या.(खडाबंदीची चळवळ)
- काकांचे निधन (25 जुलै 1880)
- **मवाळ - डेक्कन सभा** (मुळचे सभेतील कार्यकर्ते) डेक्कन सभा अध्यक्ष - न्या रानडे, उपाध्यक्ष - गोपाळकृष्ण गोखले.
- टिळकांनी सभेच्या माध्यमातुन 1896 - खंडबंदी चळवळ सुरु केली- अच्युतराव साठे प्रमुख.
- 1897 मध्ये ब्रिटीशांनी सभा मान्यता काढुन घेतली.
- डेक्कन सभा स्थापनेनंतर टिळकांनी - केसरीमध्ये 'हे म्हातारचळ की पोरखेळ' लेख लिहला.

इतर महत्वाचे

- कायद्याचे मसुदे देशी भाषेत प्रसिध्द करावेत अशी सरकारकदे मागणी केली.
- हायकोर्टात हिंदी जज सभेला जावा यासाठी प्रयत्न केले, म्हणुनच न्या. नानाभाई हरिदास यांची मुंबै हायकोर्टाचे पहिले हिंदी न्यायाधीश म्हणुन नेमणुक केली.

दीनबंधु सार्वजनिक सभा

- न्या. रानडेंच्या मार्गदर्शनाखाली पुण्यात काम करणारी सार्वजनिक सभा ही शेतकरी व विद्येत मागासलेल्या लोकांस काही उपयोगी नाही म्हणुन या सभेची स्थापना.
- **सभेचा उद्देश :**

1. आमच्या अज्ञान शेतकरी व कारागीर लोकांची दुःखे सरकारास कळवुन दादमागणे
2. आमच्या लोकांतील वाईट चाली वगैरे काढुन टाकण्याचा प्रयत्न करणे
3. आमच्या लोकांत ज्ञानाची वृध्दी करणे.

- **सभेचे मुखपत्र** : दीनमित्र
- **सभेने केलेली कामे :**

1. 1884-85 पासुन या सभेने सक्तीचे व मोफत शिक्षण मिळावे या मागणीसाठी सभा घेतल्या, अर्ज धाडले.
2. **सभेचा नियम** : या सभेमध्ये धर्मासंबंधी मुळीच वाद करायचा नाही; कारण धर्मसंबंध घेतला म्हणजे लोकांत मतभेद पडुन उगाचच वाद वाढतो.

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

लंडनमध्ये स्थापन झालेल्या राजकीय संघटना

- **लंडन इंडियन सोसायटी :**
  - लंडन या इंग्लंडच्या राजधानीत वास्तव्य करून असलेले दादाभाई नौरोजी हे या संस्थेचे अध्यक्ष होते तर व्योमेशचंद्र बॅनर्जी हे या संस्थेचे सचिव होते. तिची स्थापना १८६५ मध्ये झाली.

- **ईस्ट इंडिया असोसिएशन :**
  - **उद्देश**–भारतीयांना राजकीय शिक्षण देणे.
  - काही निवृत्त ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या सहकार्याने लंडन इंडियन सोसायटीच्या काही सदस्यांनी ही नवी राजकीय संस्था १८६६ मध्ये स्थापन केली. ही संस्था लवकरच विशेषतः ब्रिटिशांमध्ये लोकप्रिय झाली. १८६९ मध्ये भारतात मुंबई, कलकत्ता व मद्रास येथे या संघटनेच्या शाखा स्थापन झाल्या. पुढे ब्रिटिशांची सहानुभूती कमी झाली आणि साहजिकच या 'संस्थेचा प्रभावही ओसरला.

- **नॅशनल इंडियन असोसिएशन :**
  - मेरी कार्पेटर या ब्रिटिश महिलेने ही संस्था १८६७ मध्ये स्थापन केली. भारतातील वेगवेगळ्या भाग तिच्या शाखा प्रस्थापित झाल्या. पण ही संस्था फारशी पुढे आली नाही.

- **इंडियन सोसायटी :**
  - थोड्या कालावधीसाठी केंब्रिज विद्यापीठात शिकत असताना आनंदमोहन बोस यांनी या संस्थेची स्थापना १८७२ मध्ये केली. इंग्लंडमध्ये राहणाऱ्या भारतीयांमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना जागविणे हा या संघटनेचा हेतू होता.

डेक्कन सभा (1896)

- अध्यक्ष - महादेव गोविंद रानडे, उपाध्यक्ष - गोपाळकृष्ण गोखले

उदारमतवादी पक्ष (1919) (Libral Party)

- सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, 1895 - पुणे कॉंग्रेस अधिवेशन - सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, साऊथ बरो कमिशनमध्ये भारतीय सदस्य

लोकशाही स्वराज पक्ष (1920)

- लोकमान्य टिळक

राष्ट्रीय संघटना

अ.क्र	संघटनेचे नाव	स्थापना	स्थळ	संस्थापक, संबंधित व्यक्ती
1.	बंगभाषा प्रकाशिका सभा	1836	बंगाल	राजा राममोहन रॉय
2.	लॅण्डहोल्डर्स सोसायटी	जुलै 1838	कलकत्ता	द्वारकानाथ टागोर, प्रसन्नकुमार टागोर
3.	ब्रिटीश इंडिया असोसिएशन (जमीनदार संघटनेसोबत सहकार्य)	1839	लंडन	विल्यम ॲडम
4.	बंगाल ब्रिटिश इंडिया सोसायटी	1843	कलकत्ता	जॉर्ज थॉमस

5.	ब्रिटिश इंडिया असोसिएशन	28 ऑक्टोबर 1851	बंगाल	देवेंद्रनाथ टागोर, राधाकांत देव, हेन्री डेरेझ्यु
6.	डेक्कन असोसिएशन	जानेवारी 1852	पुणे	सरदार रास्ते, पुरंदरे, सर्दार बीनीवाले
7.	बॉम्बे असोसिएशन	ऑगस्ट 1852	मुंबई	जगन्नाथ शंकरशेट, दादाभाई, जमशेठजी, भाऊ दाजी (सचिव)
8.	ईस्ट इंडिया असोसिएशन	1866	लंडन	दादाभाई नौरोजी, W.C बॅनर्जी
9.	पूना असोसिएशन	1867	पुणे	ग.वा.जोशी
10.	पुणे सार्वजनिक सभा	1870	पुणे	म.गो.रानडे, ग.वा.जोशी
11.	इंडियन लीग	सप्टेंबर 1875	कोलकत्ता	शिशिरकुमार घोष (अमृतबाजार पत्रिका)
12.	इंडियन असोसिएशन	26 जुलै 1876	कोलकत्ता	सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, आनंदमोहन बोस
13.	मद्रास महाजन सभा	1884	मद्रास	रंगय्या नायडु, सुब्बराव पंतलु, एम वीरराधवाचार्य, सुब्रम्हण्यम अय्यर
14.	बॉम्बे प्रेसिडेनसी असोसिएशन	1885	मुंबई	मेहता, तेलंग, तय्यबजी (Brother – in – 'Law')
15.	अखिल भारतीय राष्ट्रीय परिषद	1883	कलकत्ता	सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी

राजकिय संघटना

अ.क्र	संघटनेचे नाव	स्थापना	संस्थापक, संबंधित व्यक्ती
1.	मद्रास असोशिएशन	1852	-
2.	मद्रास ईस्ट इंडिया असोशिएशन	1869	-
3.	मद्रास महाजन सभा	1884	सुब्बाराम पंतलु, विरराघवाचार्य, आनंद चारलु, रंगच्या नायडु
4.	मद्रास लेबर युनियन	1918	बी.पी. वाडीया
5.	नायर सेवक समाज	1914	केरळ-सुब्रमण्यम अय्यर
6.	इंडियन मराठा लीग	1920	विठ्ठल रामजी शिंदे
7.	भारत सेवक समाज	1905	गोपालकृष्ण गोखले
8.	मुस्लीम लीग -ढाका	1906	आगाखान, नवाबसलीमुल्ला
9.	सोशल सर्व्हीस लीग	1911	नारायण मल्हार जोशी
10.	राष्ट्रीय उदारमतवादी संघ	1918	सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी
11.	कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिक पार्टी	1920	लोकमान्य टिळक

12.	आयटक	1920	लाला लजपतराय
13.	स्वराज्य पक्ष	1923	मोतीलाल नेहरु, चित्तरंजन दास
14.	राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ	1925	केशव टेगडेवार
15.	नवजवान भारत सभा	1926	भगतसिंह व अजितसिंह
16.	प्रतियोगी सहकारीता	1926	न.चिं केळकर
17.	खुदाई-खिदमतगार	1929	खान अब्दुल गफारखान
18.	कॉंग्रेस समाजवादी पक्ष	1934	जयप्रकाश नारायण
19.	दिनबंधु सार्वजनिक सभा	1884	कृष्णराव भालेकर
20.	डेक्कन रयत समाज	1918	अण्णासाहेब लठ्ठे
21.	इंडियन रिपब्लीकन असोशिएशन	1920	सचिंद्रनाथ सेन
22.	अखिल भारतीय किसान सभा	1936	एन.जी.रंगा, सहजानंद, सर छोटुराम
23.	फॉरवर्ड ब्लॉक	1939	सुभाषचंद्र बोस
24.	INTUC	1947	सरदार वल्लभभाई पटेल
25.	वुमेन्स इंडिया असोशिएशन	1927	लेडी सदाशिव अय्यर
26.	फ्री इंडिया सोसायटी	1906	लंडन - वि.दा.सावरकर
27.	भारतीय विद्या भवन	1939	के.एम.मुन्शी
28.	लोकसभा	1886	र.न.मुधोळकर
29.	मुस्लीम शिक्षण परिषद	1886	सर सय्यद अहमद खान
30.	वफादार समुदाय	1888	सर सय्यद अहमद खान
31.	उत्तर भारतीय मुस्लीम लीग सुरक्षा	1893	सर सय्यद अहमद खान
32.	ब्राम्हणेत्तर पक्ष	1920	केशवराव जेधे

रयत प्रबोधिनी सर्वसाठी ज्ञानार्जन

होमरुल लीग

- वसाहतींतर्गत स्वराज्याची मागणी केली.
- आम्हाला देव हवेत परंतू पुजारी नकोत आमच्यापैकी पुजारी नेमा, - टिळक
- इंडियन होमरुल सोसायटी 1905 - श्यामजी कृष्ण वर्मा

लोकमान्य टिळक यांची होमरुल लीग	ॲनी बेझंट यांची होमरुल लीग
एप्रिल 1916	सप्टेंबर 1916
मुंबई वगळता वऱ्हाडमध्ये महाराष्ट्र कर्नाटक	मुंबई, मद्रास, इतर भारत
जोसेफ बॅप्टीस्टा - अध्यक्ष, न.चि.केळकर - सचिव	अध्यक्ष - ॲनी बेझंट सचिव - जॉर्ज अरुंडेल

प्रकरण - 9 वसाहत शासनकालीन भारतीय अर्थव्यवस्था

- **या व्यापारीक टप्प्याचे एकुण तीन प्रकार पडतात.**
  1) वाणिज्य अर्थव्यवस्थेचा कालखंड (1757 ते 1813)
  2) खुल्या व्यापारी अर्थव्यवस्थेचा कालखंड (1813 ते 1857)
  3) 1857 नंतरचा ब्रिटिश आर्थिक साम्राज्यवादाचा कालखंड

(1) वाणिज्य अर्थव्यवस्थेचा कालखंड (1757 ते 1813)

- हा कालखंड प्रत्यक्ष आर्थिक लुटीचा व व्यापारी मक्तेदारीचा कालखंड होता.
- या कालखंडामध्ये कंपनीला जास्तीत जास्त व्यापार करणे, व्यापाराच्या क्षेत्रातील सर्व स्पर्धकांना नमोहरन करुन व्यापारात मक्तेदारी स्थापन करुन त्याद्वारा जास्तीत जास्त नफा पदरात पाडून घेणे एक प्रमुख उद्देश होता.
- दुसरा महत्वाचा उद्देश जमीन महसुलाचा ताबा घेवून त्या उत्पन्नातुनच निर्यातीसाठी माल खरेदी करणे हा होता.
- या कालखंडामध्ये बंगालमध्ये ब्रिटिशांनी कायमधारा पध्दातीची जमीन महसुल पध्दत सुरु करुन बंगालला लुटले. 100 टक्के पैकी 89 टक्के उत्पन्नाचा भाग या पध्दतीमध्ये ब्रिटिशांना द्यावे लागे.
- या कालखंडामध्ये व्यापाराची मक्तेदारी व महसुल हे कंपनीच्या आर्थिक मिळकतीचे दोन मार्ग होते.
- ही उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी ब्रिटिशांना कंपनीच्या अधिसत्तेखालील प्रदेशात फारसे शासकिय किंवा सामाजिक बदल करण्याची गरज भासली नाही.
- या कालखंडामध्ये जो पैसा इंग्लंडला नेण्यात आली ती रक्कम इंग्लडच्या राष्ट्रीय उत्पन्नांच्या दोन ते तीन टक्के होती.
- भारतीय मालाची विक्री किंमत ब्रिटिश ठरवू लागले, कमीत कमी किमतीत कच्चा माल मिळवू लागले.
- या कालखंडात कंपनीने अत्यंत धुर्तपणे भारताच्या हिताचे नवे करु नये व इंग्लंडच्या हिताचे जुने मोडु नये या तत्वाचा अवलंब केला.
- महसुलातून आलेल्या पैशाने कंपनीच्या अधिकारांची पगार होवू लागले, त्यातून ब्रिटिशांचे सोन्या-चांदीची बचत होवू लागली.

(2) खुल्या व्यापारी अर्थव्यवस्थेचा कालखंड (1813 ते 1857)

- या कालखंडामध्ये सर्वात महत्वाचे म्हणजे कंपनीच्या व्यापाराची मक्तेदारी संपुष्टात आली.
- 1813 च्या चार्टर ॲक्टने, चहा व चीनशी व्यापार सोडुन कंपनीची व्यापारावरील अंशतः मक्तेदारी संपुष्टात आली तर, 1833 च्या चार्टर ॲक्टने, चहा चीनशी व्यापारावरील मक्तेदारी सुध्दा रद्द करण्यात आली. याच्या परिणामुळे भारतामध्ये व्यापार करण्यासाठी ब्रिटिश भांडवलदार व व्यापाऱ्यांना व्यापारासाठी भारत खुला झाला.
- भारतीय मालांवर इंग्लंडमध्ये उत्पादनाच्या 3 पट तर काही वस्तुंवर 400 टक्के जकात लादण्यात आली. त्यामुळे भारतीय आर्थिक पातळीवर बेहाल झाले. तर इंग्लंडचा भारतात येणाऱ्या मालावर आयात खुपच कमी होती.
- संपूर्ण देशाच्या कानाकोपऱ्यातुन माल गोळा करता यावा तसेच ब्रिटिशांचा वस्तु पोहचण्यासाठी 'रेल्वेची पायाभरणी' करण्यात आली.
- जलवाहतुक सुलभ करण्यात आली समान फौजदारी कायदा, इंग्रजांशी एकनिष्ठ राहिल असा वर्ग निर्माण करण्यात आला.
- या व्यापारीक टप्प्यामध्ये भारतीयांना मिळालेल्या शिक्षणामुळे शिक्षित पिढी तयार होवून इंग्रजांच्या या वाईट नितिला विरोध करु लागले. त्यासाठी काही राजकिय संघटनांची स्थापना या काळामध्ये झाली.

(3) 1857 नंतरचा ब्रिटिश आर्थिक साम्राज्यवादाचा कालखंड

- या व्यापारीक टप्प्यातील महत्वाचा बदल म्हणजे भारतातील 'ईस्ट इंडिया कंपनीची' सत्ता संपुष्टात येवुन भारतावर ब्रिटिश राजसत्तेची सत्ता भारतावर आली.
- या कालखंडात इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचा पहिला टप्पा पुर्ण झाला होता.

- या कालखंडात महत्वाचे म्हणजे, ब्रिटिशांचे अतिरिक्त भांडवल भारतातच गुंतवल्यामुळे अधिक नफा मिळणार होता, कारण स्पर्धा कमी असल्याने उद्योगाच्या विकासाला वाव होता. तसेच उद्योगात लागणाऱ्या मजुरांचे वेतन कमी असल्याने नफा जास्त होता.
- या कालखंडामध्ये भारतातील सुशिक्षित वर्ग उदयास येवून, त्यांनी या कुटनितीची आर्थिक मिमांसा केली.
- नफ्याच्या शाश्वती असणाऱ्या क्षेत्रात (रेल्वे, व्यापार, कोळसा, ताग, जहाजबांधणी, बॅंक, विमा) ब्रिटिश भांडवलदारांनी सरकारला कर्ज द्यायला सुरुवात केली.
- भारताचे शोषण करुन इंग्लंडची संपन्नता वाढवण्याचे धोरण वसाहातिक अर्थव्यवस्थेच्या या तिनही अर्थव्यवस्थांमध्ये ब्रिटिशांनी स्विकारले.

औद्योगिक ऱ्हासाची कारणे

- ब्रिटिश धोरणांमुळे घडुन आलेल्या औद्योगिक ऱ्हासाला अनेक घटक कारणीभूत ठरते.

(1) संस्थानी आश्रयाचा अभाव

- ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतातील संस्थाने एकापाठोपाठ एक हस्तगत केली. स्वतंत्र राहिलेली काही संस्थानेसुध्दा कंपनीच्या अप्रत्यक्ष वर्चस्वाखाली दबून केली. त्यामुळे शहरी हस्त उद्योगांमधुन उत्पादीत होणाऱ्या मालाला संस्थानामधुन असणारी मागणी एकदम घटली. चैनीच्या वस्तुंच्या दरबारी बाजारपेठाचा ऱ्हास झाला. त्यामुळे उद्योगधंद्याचा ऱ्हास झाला.
- संस्थाने शक्तीहिन बनल्यामुळे लष्करी साहित्याचे, विशेषतः शस्त्रास्त्रांचे उत्पादन चांगलेच थंडावले.

(2) कंपनीचे स्वार्थी व जुलमी धोरण

- ईस्ट इंडिया कंपनीचे अधिकारी मुघल बादशहाकडून मिळालेल्या स्वलतींचा गैरफायदा घेत असत.
- कंपनीचे अधिकारी बादशहाने जकातमाफिचे दस्तक खाजगी व्यापारासाठी सुध्दा वापरत. त्यामुळे स्थानिक व्यापाऱ्यांपेक्षा त्यांचा माल स्वास्त दराने विकला जाई.
- व्यापाराची मक्तेदारी कंपनीकडे राहण्यासाठी कारगीरांना हरप्रकारे छळत असत.

(3) संरक्षक जकाती आणि एकमार्गी खुला व्यापार

- 1700 आणि 1720 साली भारतातुन निर्यात होणाऱ्या भारतीय सुती व रेशमी कापडाच्या वापरावर ब्रिटिश पार्लमेंटने इंग्लंडवासीयांसाठी निर्बंध लादले.
- दुसऱ्या बाजुने इंग्लंडने यंत्रोत्पादीत माल मात्र भारतीय बाजार पेठांत खुलेपणाने खपवला जावू लागला. असे एकमार्गी खुल्या व्यापाऱ्याचे धोरण अवलंबण्यात आले, विशेषतः 1813 पासून हे धोरण अधिकच दृढ बनले.
- अशाप्रकारे निर्माण झालेल्या असमान स्पर्धेत भारतीय हस्त उद्योगांचा टिकाव लागणे कठीण झाली, दादाभाई नौरोजी यांच्या मते, भुकेकंगाल अपंग आणि दणकट घोडेस्वार यांच्यातील स्पर्धेसारखी भारत व इंग्लंड यांच्यातील एकमार्गी खुल्या व्यापाराची गत होती.

(4) इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांती

- औद्योगिक क्रांतीमुळे यंत्राच्या सहाय्याने उत्तम प्रतिचा, स्वस्त दरातील व प्रचंड प्रमाणात पक्का माल तयार होवू लागला. हाताने काम करणाऱ्या भारतीय कामगारांना यंत्राशी स्पर्धा करता येईना.
- यंत्रोत्पादीत माल हस्तोद्योगातील मालापेक्षा अधिक स्वस्त ही मिळु लागला.

(5) लोहमार्गांचे जाळे

- 1853 साली भारतात रेल्वे जाळे सुरु झाली. भारतातच नव्हे तर आशिया खंडात ही पहिलीच रेल्वे होती. लोहमार्गाचे जाळे भारतभर पसरले. रेल्वे आणि दळणवळणाच्या आधुनिक संपर्काच्या उपयोग भारतीय व्यापार उद्योगांपेक्षा ब्रिटिशांच्या उद्योग-व्यापाऱ्यांणा जास्त झाला. ब्रिटिश माल भारताच्या कानाकोपऱ्यात जाऊन पोहचू लागला. शासकिय संरक्षणाचा लाभ उठवत

स्थानिक उद्योगधंद्यांना स्पर्धेत गारद केले. या यंत्रनिर्मित स्पर्धेशी घरचा कारागीर स्पर्धा करु शकला नाही. त्यामुळे लोकमान्य टिळकांसारख्या नेत्यांनी रेल्वे वरती टिका करताना 'दुसऱ्याच्या पत्नीला सजवणे' बोलले.

(6) कच्च्या मालाची निर्यात

- भारत हा मुळतः हा तयार मालाचा निर्यातदार देश म्हणून ओळखला जात होता, पण ब्रिटिश काळात तो तयार मालाचा आयातदार व कच्चा मालाचा निर्यातदार देश म्हणून पुढे आला.
- भारतातील कच्चा मालाची जी प्रचंड निर्यात होत होती. त्यामुळे भारतीय उत्पादक मात्र त्या मालाला वंचित बनले. देशी साधनसंपत्तीची ही लुट भारताला चांगलीच महागात पडली.

औद्योगिक ऱ्हासाचे परिणाम भारतातील औद्योगिक महत्वपूर्ण परिणाम

- कारागीरांची बेकारी आणि शेतीवरीलभार
- स्वयंपूर्ण ग्रामजीवनाचा ऱ्हास
- उद्योगप्रधान शहरांचा ऱ्हास
- राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था व नवजागृती

अर्थशास्त्रीय विचार

क्र.	व्यक्ती	अर्थशास्त्रीय विचार
1.	भास्करराव तर्खडकर	• अ हिंदु नावाने - बॉम्बे गॅझेटमध्ये लिखाण • इंग्रजांची राज्यकल्पना ही वसाहतवादी आहे.
2.	रामकृष्ण विश्वनाथ (1843)	• मराठीत अर्थशास्त्रीय विचार मांडणारे पहिले विचारवंत • भारतातील प्राचीन व सांप्रतची स्थिती व तिचे भविष्यकालीन परिणां • यांनी 'हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिती आणि पुढे काय होणार या विषयी विचार' असे दीर्घ शीर्षक असलेला ग्रंथ लिहिला. त्यातील महत्त्वाचे विचार - ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात राजकीय व लष्करी सत्ता स्थापन केली. • मुसलमान राज्यकर्त्यांपेक्षा इंग्रजी राजवट जास्त जुलमी होती. • त्यांनी भारतीय संपत्तीची लूट केली व भारतीयांना बाटविले. • भारताची संपत्ती व सामुग्री निर्माण करण्याची शक्ती मोडून काढली. • जुलमी जमावबंदी केली व भारतीयांचे उत्पन्न धुऊन काढले.
3.	लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख	• राज्य सत्ता मिळवणे हे आर्थिक सत्तेवर अवलंबून आहे, त्यामुळे भारताचा राज्यकारभार भारतीयांना करता येईल. • **ग्रंथसंपदा :** **1.** लक्ष्मीज्ञान (1849) - आधुनिक औद्योगिक अर्थशास्त्रावर यांचा पहिला ग्रंथ 2. ग्रामरचना (1883) 3. हिंदुस्थानला दारिद्र्य येण्याची कारणे (1876)
4.	हरि केशवजी पाठारे (1804-1858)	• **अर्थशास्त्रीय विचार (ग्रंथलेखन) :** 1848 हरि केशवजी मिसेस मार्सेट या लेखिकेच्या मासिकातील लेख : 'देश व्यवहार-व्यवस्था गुरु-शिष्य संवाद स्वरूपात आर्थिक सिद्धांत

		• **हरि केशवजींनी भाषातरित केलेली पुस्तकेः** 1) यांत्रिकक्रमण 2) नीतिग्रंथ 3) देशव्यवहारव्यवस्था 4) शास्त्रीय ज्ञानदर्शन 5) रसायनशास्त्रावरील संवाद
5.	कृष्णशास्त्री चिपळूणकर	• अर्थशास्त्रीय परिभाषा- J.S.Mill या अर्थशास्त्रज्ञाच्या (1855) Principles of Political Economy या ग्रंथावरून लिहिलेले पुस्तक अर्थशास्त्रीय विचार राजकीय पारतंत्र्यामुळे हिंदुस्थानचा आर्थिक विकासाचा मार्ग बंद झाला. • देशाच्या संपत्तीचे इंग्रजांकडून शोषण होत आहे. आर्थिक विकासाचे शास्त्र व तंत्र भारतीयांनी शिकले पाहिजे व देशाचे पारतंत्र्य आणि दारिद्र्य यांचा नाश केला पाहिजे.
6.	दादाभाई नौरोजी	• पॉवर्टी ॲण्ड अन ब्रिटिश रुल इन इंडिया • 1873 - इंग्लंडमध्ये भारताच्या आर्थिक परिस्थितीच्या पाहणीसंदर्भात 'फॉसेट कमिटी' स्थापन करण्यात आली, या समितीसमोर दादाभाई नौरोजी यांनी दिली त्यामध्ये ते भारतातील करांचे प्रमाण अत्याधिक आहे त्यामुळे भारताच्या व्यक्तीचे सरासरी उत्पन्न 20 रुपये असल्याचे सांगितले. • 1895 साली हिंदुस्थानातील लष्करी व मुलकी खर्चाच्या स्थितीची पाहणी करण्याकरता रॉयल कमिशन (वेल्बी अध्यक्ष असल्याने वेल्बी कमिशन) नेमले त्यात एकमेव भारतीय सदस्य दादाभाई नौरोजी होते. • 1906 - कलकत्ता कॉंग्रेस अधिवेशनाच्या अध्यक्ष स्थानावरुन बोलताना त्यांनी स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण या तत्वांचा स्विकार केला.
7.	न्या. महादेव गोविंद रानडे (1842 ते 1901)	• एक शिक्षणतज्ज्ञ व राष्ट्रसेवक म्हणून त्यांनी Deccan Education Society ची स्थापना केली. त्यांचा उद्देश आधुनिक पाश्चात्त्य शिक्षणाचा प्रसार भारतात व्हावा हा होता. • अर्थशास्त्र आणि भारतीय इतिहास या विषयावर त्यांना दोन संशोधनात्मक ग्रंथ लिहिले. (अ) 'Essay on Indian Political Economy (1898) (ब) The rise of Maratha Power (1900)
8.	रमेशचंद्र दत्त (1848-1908)	• Economic History of India • Famines in India • वसाहतवादी अर्थशास्त्राचे विश्लेषण • भारतातील शेतीप्रधान लोकसंख्येवर होणारे दुष्काळाचे परिणाम व कारणे. • सिद्धांत - हिंदुस्थानातील दारिद्र्याचे मुख्य कारण म्हणजे ब्रिटिशांचे हिंदुस्थावरील राज्य व सरकारी नियम होत. भारतीय शेतीची कमी उत्पादन क्षमता आणि भारतीय कारागिरांचा ऱ्हास याला ब्रिटिशांचे सरकार व त्यांची धोरणे जबाबदार आहेत.

9.	विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	• विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांची निबंधमाला विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी निबंधमालेतून जनजागृती केली. • इंग्रजांच्या विचार व मानसिक स्वातंत्र्याची स्तुती केली, पण आर्थिक परिस्थितीच्या दुरावस्थेबद्दल इंग्रजांना दोष दिला आहे. 'आमच्या देशाची स्थिती' या निबंधात विष्णुशास्त्री म्हणतात. • देशाच्या दैन्याचे कारण परकी अमल हे उघडच आहे.

NOTES

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

स्वदेशी चळवळ

- 1870 साली पुण्यास न्या. रानडे यांच्या प्रेरणेने गणेश वासुदेव जोशी यांनी स्वदेशी चळवळ सुरू केली. त्यामुळे देशी लघुद्‌योगांना प्रेरणा मिळाली.
- स्वतः गणेश वासुदेव जोशी उर्फ सार्वजनिक काकांनी छत्र्यांचा कारखाना काढला.
- एम. बी. नामजोशी यांनी घरगुती भांड्यांचा कारखाना काढला.
- गोविंदराव आठवले यांनी चाकू-सुऱ्यांचा कारखाना काढला.
- एम. एम. कुंटे यांनी लीड पेन्सिलीचा कारखाना काढला. पुण्यात पेपरमिलही सुरू झाली. पण पुरेशा भांडवलाअभावी व तंत्रज्ञानाच्या अभावी हे उद्‌योग टिकले नाहीत.
- 1862 साली वसईला गोविंद बाबाजी जोशी यांनी स्थानिक उद्‌योगांना भांडवल पुरवण्यासाठी सहकारी सोसायटी स्थापन केली. पण ही सोसायटीही 1870 ला बंद पडली. त्यामुळे मुंबई हेच औद्‌योगिक उत्पादनात आघाडीवर राहिले.
- स्वदेशी कल्पना प्रथम महाराष्ट्राची.
- लोकहितवादींनी (गोपाळ हरी देशमुख) यांनी शतपत्रांतुन स्वदेशीचा पुरस्कार केला.
- गुजरातमध्ये नोकरीत असताना -बुध्दिप्रकाश' या नियतकालीकामार्फत आणि अहमदाबाद स्वदेशी उद्योगवर्धक मंडळीमार्फत - स्वदेशीचा प्रसार
- सहभागी व्यक्ती - अंबालाला साकरलाल सरदेसाई, रणछोडलाल छोटालाल व हरगोविंददास कांटावाला.
- 1872 - 73 न्या. रानडेंनी स्वदेशीवरती दोन भाषणे.
- 1880 - गणेश वासुदेव जोशी (सार्वजनिक काका) यांनी स्वदेशीचे व्रत आकारले.
- टिळकांचे मित्र आणि लोकहितवादी यांचे चिरंजीव 'नानासाहेब देशमुख' यांनी पुढाकार घेऊन 'स्वदेशी वस्तु प्रचारणी सभा' स्थापन केली.
- 1905 - पुण्यात दसऱ्याच्या दिवशी सावरकरांनी शि.म.परांजपे व टिळक यांच्या साक्षीने 'परदेशी कपड्यांची होळी' पेटवली.
- म्हणुन फर्ग्युसन कॉलेजमधुन प्राचार्य - रॅंग्लर परांजपे यांनी सावरकरांची हकालपट्टी व 10 रुपये दंड - सरनाईक श्रोती या दंडाची रक्कम सावरकरांना दिली.
- केसरीत 3 लेख हे आमचे गुरु नव्हेच - परांजपे व प्राचार्य सेल्बी वर टिका.
- भाला हे साप्ताहिक स्वदेशीचा जळजळीत प्रचार करीत - भोपटकर
- कोलकत्ता मधील रक्षाबंधनाच्या धर्तीवर टिळकांना दोन राख्या. - सरलादेवी घोषाल, सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी
- 13 जुलै 1905 - कृष्णकुमार मित्रांनी 'संजीवनी' पत्रात लेख लिहुन परदेशी मालावर बहिष्कार घालावा असे लिहले.
- 20 जुलै - संजीवनीने स्वदेशीची प्रार्थना
- 7 ऑगस्ट 1905 - कलकत्ता टाऊनहॉल - स्वदेशी व बहिष्कार याचे रणशिंग फुंकले.
- डॉन सोसायटी - सतीशचंद्र मुखर्जी - 14 ऑगस्ट 1906 - राष्ट्रीय महाविद्यालय स्थापना.
- मे 1906 - स्वदेशी को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स ही कंपनी काढण्यात टिळकांनी पुढाकार घेतला.
- कंपनीचे संचालक-टिळक, सरदार बाळासाहेब नातु
- 1906-पंढरपुरच्या कार्तिक यात्रेच्या वेळी स्वदेशी संम्मेलन व प्रदर्शन भरवण्यात आली - टिळकांच्या अनुयायांनी
- या स्वदेशीच्या लाभदायक प्रयत्नातुन, जमशेदपुर - टाटा आयर्न अॅन्ड आयर्न कंपनी
- 1906 - च्या कलकत्ता अधिवेशनात-स्वदेशी, स्वराज्य, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण या चार चतुःसुत्रीचा स्विकार.
- स्वदेशीचा फायदा 'भारतीय कापडगिरण्यांना' मोठ्या प्रमाणात झाला. म्हणून दुसऱ्या राजद्रोहाच्या खटल्यानंतर टिळकांसाठी कामगारांनी 6 दिवस संप केला होता.

प्रकरण - 10 समाजसुधारकांद्वारे स्त्री सुधारणांबाबत प्रयत्न

(1) बंगाल

➢ **राजा राममोहन रॉय : (भ्रुणहत्येस विरोध)**

- 1818 पासून राजा राममोहन रॉय यांनी सतीच्या अनिष्ठ व अमानुष प्रथेविरुध्द प्रचाराची जोरदार आघाडी उभारली.
- रॉय यांच्या प्रयत्नामुळेच लॉर्ड विल्यम बेंटींग यांनी 4 डिसेंबर 1829 ला सती बंदी चळवळीचा कायदा केला.
- समाज सुधारक भारतात स्त्री दास्याची विमोचनाची पहिली चळवळ उभारण्याचे श्रेय राजा राममोहन यांना जाते.
- स्त्री सुधारणेचा श्री गणेशा बंगाल प्रांतात सुरु केला.

➢ **ईश्वरचंद्र विद्यासागर :**

- स्त्री शिक्षणाच्या विकासासाठी त्यांनी 35 बालिका विद्यालये उघडली.
- 1855- विधवा विवाह ग्रंथ लिहिला
- 1856- विधवा विवाह कायदा संमत करून घेण्यात महत्वाची भूमिका
- सोमप्रकाश वृत्तपत्र सुरु - यातून स्त्री शिक्षण बहुपतनेत्व आणि बालविवाहाचा पुरस्कार केला.
- 1849- हिंदू बालिका विद्यालयात महत्वाची भूमिका

➢ **शशिपाद बॅनर्जी**

- 1835- आपल्या पत्नीच्या मदतीने मुलींसाठी शाळा सुरु केली.
- 1887- हिंदू विधवांसाठी विधवा गृहाची स्थापना केली.
- स्वतः विधवा विवाह केला.

➢ **केशवचंद्र सेन**

- सामाजिक प्रबोधनासाठी सुलभ समाचार नावाचे साप्ताहिक सुरु केले.
- विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला, आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार.
- नॉर्मल स्कुल व व्हिक्टोरिया स्कुल या संस्थांची स्थापना केली.
- बालविवाहविरोधी जनजागृती करून 1872 मध्ये मुलींच्या विवाहाची वयोमर्यादा 14 वर्षे ठरवून 'द नेटिव्ह सिव्हिल मॅरेज ॲक्ट पास केला.
- परंतु स्वतःच्या मुलीचा विवाह 1878 मध्ये कुचबिहारच्या राजा बरोबर 14 वर्ष पूर्ण होण्यापूर्वीच लावून दिला.

➢ **बंगालमध्ये स्त्री शिक्षणासाठी सुरु करण्यात आलेल्या महत्वाच्या पत्रिका.**

- अंतःपुर - शशिपाद बॅनर्जी
- बामाबोधिनी- उमेशचंद्र दत्त
- अबलाबांधव- द्वारकानाथ टागोर
- भारती - द्विजेंद्रनाथ टागोर

➢ **बंगालमध्य मिशनऱ्यांकडुन सुरु करण्यात आलेल्या शाळा :**

अनु. क्र.	नाव	स्थापना वर्ष	व्यक्ती/ मिशन
1.	कलकत्ता फिमेल ज्युव्हेनाईल सोसायटी	1820	अमेरिकन मिशन
2.	ब्रिटिश फॉरेन स्कुल सोसायटी	1821	मिस मेरी कूक
3.	सोसायटी फॉर नेटिव्ह फिमेल एज्युकेशन	1824	लेडी ॲमहर्स्टर्न

- **बंगालमधून पहिल्या पदवीधर होण्याचा मान :** चंद्रमुखी बोस, कादंबिनी गांगुली

(2) महाराष्ट्र

- अमेरिकन मिशन सोसायटी - 1824 - मुंबई मुलीची शाळा मार्गारिट विल्सन-फ्री चर्च मिशन सोसायटी

- **आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर :**
  - महाराष्ट्रात दर्पण वृत्तपत्राच्या माध्यमातुन पुनर्विवाहाच्या प्रशनाची प्रथम प्रकरणपणे चर्चा सुरु झली.
  - 1837 मध्ये 'पुनर्विवाह प्रकरण' हे मराठीतील पहिले पुस्तक प्रसिध्द झाले.
  - बाळशास्त्री जांभेकरांनी या पुस्तकाद्वारे स्त्री शिक्षण व विधवा विवाहाचे समर्थन केले.
  - स्त्री शिक्षणाचे पहिले पुरस्कर्ते होते.

- **भाऊ दाजी लाड :**
  - भाऊ दाजी लाड यांनी समाजसुधारणेचा प्रारंभ करताना घरच्या मुलांच्या लग्न, मुंजींमध्ये कलावंतीणींचा नाच करण्याच्या प्रथेला विरोध केला.
  - स्त्री शिक्षित झाल्याशिवाय समाजात सुधारणा होणार नाही ही त्यांची धारणा होती.
  - मुंबईच्या लोहार चाळीतील 'स्टुडंट्स लिटररी ऑण्ड सायंटिफिक असोसिएशन' या संस्थेच्या कन्या शाळेस भाऊनी 26,500 रुपयेची मदत केली होती.
  - भाऊ हे विधवा विवाहाचे खंदे पुरस्कर्ते होते. 1869 मध्ये पार पडलेल्या वेणूताई व कुंवर यांच्या पुनर्विवाहाला त्यांनी उपस्थिती लावली होती.

- **लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख :**
  - स्त्री शिक्षणाचे खंदे पुरस्कर्ते होते.
  - 1869 - पांडुरंग करमरकर व वेणुताई परांजपे यांच्या लग्नपत्रिकेवर सही परंतु प्रत्यक्ष उपस्थिती नाही.
  - रा.रा. लालाशंकर उमियाशंकर त्रिवेदी हे गोपाळरावांनी स्थापन केलेल्या गुजराती पुनर्विवाह मंडळाचे प्रमुख होते.
  - गोपाळरावांनी लेख क्र. 90 मध्ये केशवपणासारख्या बिभत्स रुढीव अधिक राष्ट्र कडाडुन प्रहार करतात.
  - बालविवाह व सतीप्रथा या हिंदु धर्मातील चालींवर त्यांनी सुधारक म्हणून हल्ले चढविले.
  - सौभाग्यरत्न नावाचे विधवा विवाहावरील पुस्तक लिहले.

- **महात्मा जोतिबा फुले :**
  - 14 जानेवारी 1848 रोजी जोतिरावांनी पुण्यातील बुधवारपेठेत 'तात्यासाहेब भिडे' यांच्या वाड्यात मुलींसाठी भारतातील पहिली स्वतंत्र शाळा सुरु केली.
  - विधवा विवाहासाठी प्रयत्न-8 मार्च 1864 रोजी गोखल्यांच्या बागेत जोतिरावांच्या प्रयत्नाने शेणवी जातीतील 18 वर्षाची विधवा नर्मदा हिचा विवाह शेणवी जातीतील रघुनाथ जनार्दन या विधुरासोबत करुन दिला.
  - 28 जानेवारी 1863 रोजी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना त्यांचे मित्र उस्मान शेख यांच्या राहत्या घरी केली. या गृहाच्या दारावर पती लावली की, 'विधवांनो येथे या, सुरक्षित बाळंत व्हा, सर्वकाही गुप्त ठेवले जाईल, व मुलांचे संगोपणही केले जाईल.
  - केशवपन बंदी-केशवपन प्रथेची अनिष्ठता, त्यातील अमानुषता, क्रौर्य याविषयी नहाव्यांना त्यांनी समजावून सांगितले.
  - स्त्रियांच्या सुधारणेसाठी जोतिरावांनी पुण्याच्या कलेक्टरच्या पत्नी इ.सी.जोनस अध्यक्षतेखाली 'महिला सेवा मंडळाची स्थापना केली. सावित्रीबाई या मंडळामागील खऱ्या सुत्रधार होत्या.

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

➢ विष्णुशास्त्री पंडित :
- ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या 'विधवा विवाह' या ग्रंथाचा मराठीत अनुवाद केला.
- 1865-66 विद्यासागर यांच्या प्रेरणेतून 'पुनर्विवाह उत्तेजक मंडळी' ची स्थापना केली.
- 1870 मध्ये शंकाराचार्यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या पुनर्विवाह वादात भाग घेऊन त्यांनी आपले विचार मांडले.
- पहिल्या पत्नीच्या निधनानंतर त्यांनी 1874 साली कुसाबाई (वामनराव आगाशे यांची कनया) या विधवेशी विवाह केला.
- एक स्वदेश हितेच्छु या नावाने 1864 मध्ये त्यांनी 'शुद्रधर्म-ब्राम्हणकन्या विवाह विचार' नावाचे पुस्तक लिहले.
- 1875 - स्त्रियांचे अधिकार यावर भाषण केले.

➢ क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले :
- 3 जुलै 1951 ला अण्णासाहेब चिपळूणकरांच्या वाढ्यात दुसरी शाळा सुरु करण्यात आली. या शाळेत विष्णुपंत मोरेश्वर व विठ्ठल भास्कर हे सहशिक्षक व सावित्रीबाई मुख्यध्यापिका म्हणून कार्यरत होत्या.
- सावित्रीबाईंच्या मागे - शाळेतील शिक्षण घेणाऱ्या मुक्ता साळवे या 14 वर्षीय मुलीने निबंध वाचला. या निबंधात देशातील स्त्री, दलित, बहुजनांचा इतिहास गुलामीचा असल्याचे पुराव्यासह ठासून सांगण्यात आले. यावरुन सावित्रीबाईंचे वर्गातील मुलींवरील शिकवण व संस्कार दिसुन आले.
- 1852 साली स्थापन झालेल्या महिला सेवा मंडळाच्या संस्थापिका व सचिव
- 13 जानेवारी 1852 रोजी मिसेस जोनस यांच्या अध्यक्षतेखाली सार्वजनिक तिळगुळ व स्नेहसंम्मेलनाचा कार्यक्रम आयोजित केला.
- विधवा स्त्रियांचे हाल बघुन सावित्रीबाईंचे मन हेलावले आणि याच प्रसंगी बालहत्या प्रतिबंध गृह स्थापण्याचे निश्चित केले.

➢ ताराबाई शिंदे :
- पुण्याच्या शिवाजी छापखानयातून 'स्त्री-पुरुष तुलना' नावाचे 52 पानी निबंधमय पुस्तक लिहले.

➢ महर्षी धोंडो केशव कर्वे :
- 3 जुन 1916 रोजी भारतातील पहिले महिला विद्यापीठ
- 1917 मध्ये महिला विद्यापीठाने अध्यपिका विद्यालयाची स्थापना केली.
- सातारा येथील मुलींची शाळा व वनिता विश्राम संस्थेला (मुंबई) विद्यापीठाशी संलग्न करुन घेण्यात आले. पुढील काळात विद्यापीठात खालील शाळा संलग्न झाल्या.
- 1891 मध्ये धर्मपत्नी राधाबाई यांचे निधन झाल्यानंतर अण्णासाहेब बांनी शाळेतील जीवलग मित्र नरहरपंत जोशी यांची बहिण गोदुबाईशी विवाह.
- गोदुबाई यांच्याशी पुनर्विवाह करुन आलेल्या अनुभवातून विधवा विवाहास प्रोत्साहन देण्याचे व त्यासाठी जनमत तयार करण्याचा अण्णांनी निर्णय घेतला.
- 31 डिसेंबर 1893 रोजी विदर्भातील वर्धा येथे 'विधवा विवाहोत्तेजक मंडळी' ची वासुदेव परांजपे यांच्या घरी स्थापना केली.
- 20 ऑगस्ट 1895 रोजी या मंडळाचे नाव बदलुन 'विधवा विवाह प्रतिबंधक निवारक मंडळी' असे ठेवले.
- अण्णा या संस्थेत 1900 पर्यंत कार्यवाहक म्हणुन कार्य करत होते.
- कार्यवाहक या नात्याने अण्णांनी पाच विवाह जुळवून आणले. त्यातील एक विवाह खुद्द त्यांच्या पुतणीचाच होता.
- अनाथ बालिकाश्रमाची कार्याची सुरुवात 1 जानेवारी 1899 ला भिडे वाड्यातुन गोरे वाड्यात सुरुवात झाली. या संस्थेच्या निधी संकलनासाठी अण्णांनी दौरे केले.
- सन 1900 मध्ये हिंगणे या ठिकाणच्या जागी 500 रुपये खर्चुन एक पर्णकुटी उभारण्यात आली. यात आठ विधवा राहत होत्या.
- 1901 पासून पार्वतीबाई आठवले यांनी आश्रमाचे काम हाती घेतले.
- 1906 पर्यंत आश्रमात 75 मुली होत्या. त्यापैकी 19 अविवाहित होत्या.

- 1946 साली सुवर्ण महोत्सवावेळी आश्रमास 'हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था' नाव देण्यात आले.
- इ.स. 1915 मध्ये अनाथ बालिकाश्रम, निष्काम कर्ममठ व महिला विद्यालय यातील सेविकांना एकत्रित करुन अण्णांनी महिला आश्रमाची स्थापना केली. स्त्री उद्गार व स्त्रीयांमध्ये शिक्षण प्रसार करणे हा महिला आश्रम स्थापन करण्यामागे उद्देश होता.

➢ पंडिता रमाबाई :

- 5 सप्टेंबर 1882 रोजी हंटर कमिशनसमोर साक्ष
- स्त्री निरीक्षक नेमणुका, स्त्री शिक्षिका म्हणूनही पात्रता, स्त्री डॉक्टरांची नेमणूक, वैद्यकीय शिक्षणाची तरतूद यावेळी साक्षीत त्यांनी सुचना मांडल्या.
- आर्य महिला समाजाची स्थापना 1 मे 1882 रोजी पुण्यातच झाली. प्रार्थना समाजाच्या जागेतच त्याची स्थापना झाली. स्त्रियांचा उद्धार हे या समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट होते.
- 1884 साली पुण्यात हायस्कुल फॉर इंडियन गर्ल्सही मुलींची शाळा स्थापन झाली. या शाळेची पार्श्वभूमी आर्य महिला. समाजाच्या कार्यातून तयार झाली होती.
- 9 मार्च 1889 रोजी मुंबईत विल्सन कॉलेजजवळ शारदा सदन स्थापन करण्यात आले. शारदा गंगाधरपंत गद्रे ही या शाळेची पहिली विद्यार्थीनी तर पहिली विधवा विद्यार्थीनी गोदुबाई जोशी होत्या.
- पं. रमाबाईनी संमती वयाच्या बिलास पाठिंबा दिला होता.
- 1896-97 मध्ये केडगाव येथे मुक्ती सदन ही तात्पुरती वसाहत तयार केली होती. 24 सप्टेंबर 1898 रोजी मुक्ती सदनाचे नामांतर 'मुक्ती मिशन' म्हणून करण्यात आले.
- पं. रमाबाईनी समाजातून बहिष्कृत केलेल्या स्त्रियांना कृपासदनामध्ये आश्रय दिला.
- प्रिती सदन - पं.रमाबाईनी या सदनात वृध्द व अशक्त स्त्रियांना प्रवेश दिला. प्रिती सदनात विकलांग आणि प्रचाचक्षु स्त्रिया व मुलींची व्यवस्था केली होती.

➢ रमाबाई महादेव रानडे :

- नाशिकमध्ये असताना गोपिकाबाई गोपाळ गोखले यांच्या बरोबर स्त्रियांचे हळदी-कुंकुवाचे कार्यक्रम घडवून आणणे, या कार्यक्रमात साध्वी स्त्रियांची चरित्रे वाचून दाखविणे यासारखी कामे त्यांनी पार पाडली.
- स्त्रियांमध्ये ज्ञान प्रसार व सामाजिक कर्तव्यांची जाणीव निर्माण करणे या उद्देशाने 1902 साली रमाबाईनी पुण्यात राहत्या वाड्यात हिंदु लेडीज सोशल क्लबची स्थापना केली.
- 1904 मध्ये दर 15 दिवसांनी येरवडा येथील तुरुंगास भेट देऊन संट तुकाराम व नामदेव महाराजांच्या अभंगातून स्त्रियांच्या मनातील नैराश्य संपवण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.
- 2 ऑक्टोंबर 1909 रोजी हिंदु लेडीज सोशल क्लबच्या बैठकीत पुण्यात सेवा सदनची स्थापना झाली.

➢ वि.रा.शिंदे :

- चुल व मुल या संस्थेतुन स्त्रियांनी बाहेर पडावे या उद्देशाने 1924 मध्ये विठ्ठल रामजींनी कुटुंब उपासना मंडळाची पुण्यात स्थापना केली.

➢ राजर्षी शाहु महाराज :

- राजाराम कॉलेजामधील शिक्षण घेणाऱ्या सर्व मुलींची त्यांनी मोफत शिक्षणाची सोय केली.
- रखमाबाई केळकरांच्या कनया कृष्णाबाई केळवकर यांना वैद्यकीय उच्च शिक्षणासाठी खास शिष्यवृत्ती देऊन मुंबईच्या ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजमध्ये पाठविले.
- जातीभेद निर्मुलनासाठी कोल्हापूर व इंदौर या दोन संस्थानच्या दरम्यान 100 आंतरजातीय विवाह ठरवून त्यापैकी 25 आंतरजातीय विवाह त्यांनी घडवून आणले होते.

ब्रिटिश काळातील महिला संदर्भातील महत्वाचे कायदे/पध्दती

➢ **ब्रिटिश काळ :**

- ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात ज्या काही गोष्टी केल्या त्यामुळे काही विधायक बदल अप्रत्यक्षरीत्या भारतीय समाजात घडून आले यामध्ये स्त्री-शिक्षण, वैचारिक जागृती, पाश्चात्य भाषा, आचार-विचार शैली, नवविचारांचे स्वागत व शास्त्रीय दृष्टिकोनात झालेली वाढ यांचा समावेश होता.
- वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून समाजात वैचारिक जागृती होण्यास सुरुवात झाली. 1813 चा चार्टर ॲाक्ट, 1854 चा वुड डिस्पॅच, 1882 चे हंटर कमिशन इ. कायद्याच्या माध्यमातून सुधारणा चळवळीस गती मिळाली. लॉर्ड बेंटिक, लॉर्ड हेस्टिंग यांनी सती बंदी संबंधीत केलेले काम, लॉर्ड कॅनिंगच्या कार्यकाळातील विधवा पुनर्विवाह कायदा यानंतर 'स्त्री' धनाच्या संदर्भात कायदेशीर केलेल्या सुधारणा, संमती वयाच्या चळवळी संदर्भात बेहरामजी मलबारी यांचे कार्य महत्वाचे ठरले.

सतीची पध्दत

➢ **सती बंदीसाठी भारतीय समाज सुधारकांचे प्रयत्न :**

- बंगाल प्रांतात हिंदु धर्माच्या अशा विकृत परिस्थितीत राजा राममोहन रॉय यांचा उदय झाला.
- सतीच्या चालीविरुध्द जनमत बनण्यासाठी त्यांनी अनेक लेख लिहिले.
- कलकत्यात कोणी स्त्री सती जाणार आहे. असे कळताच ते स्मशानात स्वतः जात सती जाणाऱ्या स्त्रीचे मन वळवण्याचा स्वतः प्रयत्न करीत.
- ही क्रुर प्रथा बंद पडावी म्हणून त्यांनी कंपनी सरकारकडे अर्ज केला.
- लॉर्ड बेंटींक यांनी सतीबंदीचा कायदा पास करुन घेतला.
- 4 डिसेंबर 1829 साली त्यावर शिक्कामोर्तब होऊन 1829 चा 17 वा कायदा म्हणून 7 डिसेंबर 1829 रोजी गव्हर्नमेंट गॅझेटमध्ये तो प्रसिध्द झाला.
- 1829 च्या सतीबंद कायद्याने सतीची प्रथा बेकायदेशीर ठरविण्यात आली. सती प्रथा चालू ठेवणे, दुषणीय मानले त्यासाठी कैद अगर दंड दोनही शिक्षा दिल्या जात. मदत करणाऱ्यांनाही शिक्षा दिली जात.
- सुरुवातीला हा कायदा फक्त बंगाल प्रांत करताच मर्यादीत होता, पुढच्या वर्षी थोडेफार बदल करुन तो मुंबई, मद्रास प्रांतात लागू केला.

➢ **विधवांचे जीवन व विधवा पुनर्विवाह :**

- हिंदुस्थानातील स्त्रियांचे विवाह बालवयात होत असल्याने त्यांच्यात विधवांचे प्रमाण जास्त होते.
- अशा विधवांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी द्यावी. यासाठी समाजसुधारकांनी प्रयत्न सुरु केले होते.
- बंगाल प्रांतात राजा राममोहन रॉय आणि ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवांच्या प्रशनी पुढाकार घेतला.
- 1820 साली विश्रामबाग वाड्यात संस्कृत पाठशाळेस सुरुवात झाली होती. विष्णुशास्त्री बापट हे तेथे शिक्षक व मुख्याध्यापक म्हणून काम पाहत होते. त्यांनी 1840 च्या दरम्यान विधवा विवाह योग्य असल्याचे सांगण्यास सुरुवात केली.
- 1846 पूर्वी बाळशास्त्री जांभेकर यांनीही या विषयावर लिहिणाय्स सुरुवात केली होती.
- गोपाळ हरि देशमुख यांनी 'लोकहितवादी' या नावाने मुंबईच्या प्रभाकर या साप्ताहिकातून शतपत्रे लिहिण्यास सुरुवात केली. या शतपत्रांमधुन त्यांनी स्त्रियांबाबत बरेच प्रबोधनपर लेख लिहले.
- विधवांच्या स्थितीवर बाबा पद्मनजी यांनी यमुना पर्यटन ही कादंबरी लिहली.
- ब्राम्हो समाजाच्या मार्फत द्वारकानाथ टागोर यांनी 'तत्वबोधिनी पत्रिका' नावाचे मासिक सुरु केले. या मासिकामधुन पुनर्विवाह, स्त्री-शिक्षण, बहुपतित्व या गोष्टी विषयी पुष्कळसे लेख येत.
- विधवा पुनर्विवाहाला शास्त्राचा आधार दिला तरी त्याचे आचरण करायला अजुनही कोणी धजावत नव्हते. म्हणून ईश्वरचंद्रांनी 1855 साली विधवा पुनर्विवाहाच्या विषयावर एक ग्रंथ लिहला.
- ईश्वरचंद्रांनी कंपनी सरकारच्या कौनिसलर ची भेट घेतली. या प्रशनावर त्यांची कितपत सहानुभुती मिळेल याची चाचपणी केली.

- ज्यांची ज्यांची विधवा पुनर्विवाहाच्या कायद्यास सहानुभुती आहे, त्यांच्या सह्या घेऊन हिंदुस्थान सरकारच्या कायदे कौन्सिलपुढे 4 ऑक्टोंबर 1855 रोजी एक अर्ज दाखल केला.
- हिंदुस्थानच्या कायदे कौनिसलमध्ये ईश्वरचन्द्र विद्यासागर यांच्या अर्जाचा विचार घेऊन हिंदु लोकांमध्ये पुनर्विवाह करण्यात येणाऱ्या अडचणी दुर करण्यासाठी विधवा विवाह प्रतिबंध निवारक विधेयक मांडले गेले.
- 19 जानेवारी 1856 रोजी विधवा विवाह बिल सिलेक्ट कमिटीकडे सोपविण्यात आले.
- लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल ऑफ इंडियाची 12 जुलै 1856 रोजी बैठक भरली. तिचेच सिलेक्ट कमिटित रुपांतर झाले. सिलेक्ट कमिटिने सादर केलेल्या रिपोर्टात असे म्हटले गेले की, विधवेचे लग्न कायदेशीर आहे.
- अशा प्रकारची चर्चा होऊन, 1856 साली विधवा विवाहाचा कायदा संमत झाला.
- विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा ज्यावेळी प्रसिध्द झाला, त्यावेळी त्यावर अनुकुल प्रतिकुल चर्चा होत होती.
- विधवा पुनर्विवाह व्हावा यासाठी महाराष्ट्रात विष्णुशास्त्री बापट, लोकहितवादी, बाळशास्त्री जांभेकर हे प्रयत्न करीत होते.
- गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी यांच्या सहाय्याने विधवा पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळ स्थापन केले गेले.

➢ **संमतीवयाचा कायदा :**

- मुलींचे लग्नाच्या वेळी वय किती असावे या संबंधीचा हा कायदा आहे.
- बालविवाह प्रतिबंधासाठी देशभरात अनेक खटपटी सुरु झाल्या.
- फुलमणी खटल्यावरुन मुलीचे संमतीवय वाढवले पाहिजे अशी जाणीव सरकारलाही झाली होती.
- न्या.रानड्यांनी 1881 साली मुलाचे लग्न 17, 18 वर्षे तर मुलीचे लग्न 10, 11 वर्षाचे आत करु नये असे पत्रक काढले.
- सर ॲन्ड्रयु स्कोबल यांनी 9 जानेवारी 1890 साली 'Indian Penal Code & Code of Criminal Procedure – 1882 Amendment Bill' मांडण्याची परवानगी मागितली.
- विवाहबाह्य संबंधांमध्ये मुलीच्या वयाची मर्यादा 10 वरुन 12 वर्षे करण्यासाठी कोणीही विरोध करु शकणार नव्हते, तर बिलाचा दुसरा हेतु असा होता की, विवाहीत लोकांच्या संबंधामध्ये पूर्वी पत्नीचे वय दहा वर्षे होते, ते 12 वर्षापर्यंत वाढवावे, या दोन हेतुसाठी हे बिल सादर केले.
- 20 मार्च 1891 रोजी केंद्रीय विधिमंडळात संमतीवय 10 ऐवजी 12 वर्षे करण्याची दुरुस्ती बहुमताने संमत झाली.

➢ **शारदा बिल :**

- 19 जानेवारी 1927 रोजी ना.हरबिलास सारडा यांनी 'The Hindu Child Marrage Bill म्हणून असेंब्ली पुढे सादर केले.
- उद्देश - बालविधवांच्या संख्येस आळा घालणे व बालविवाहामुळे होणारा शारिरिक व मानसिक अडथळा दुर करणे होय.
- अखेर 1929 साली शारदा कायदा संमत झाला.

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

➢ **विधवा केशवपण :**

- 1829 साली सतीबंदीचा कायदा झाला असला तरी जवळ जवळ 1861 पर्यंत या कायद्याची अंमलबजावणी होत नव्हती.
- पतीचे निधन झाल्यानंतर विधवा स्त्रियांपुढे फक्त दोनच मार्ग उरत एकतर सती जाणे अथवा विधवा धर्माने राहणे.
- विधवा धर्मानुसार केशवपणासारखी क्रुर प्रथा सुरु होती.
- महाराष्ट्र आणि कर्नाटकात अशा चालींचा जोर सर्वात जास्त होता, म्हणूनच या ठिकाणी असणारे विचारवंत या चालीरीती विषयी अधिक विचार करु लागले.
- या प्रश्नातील अन्याय चव्हाट्यावर मांडण्यास लोकहितवादी, विष्णुशास्त्री बापट यांनी सुरुवात केली.
- आपटे यांसारख्या कादंबरीकाराने 'यमुची कहानी' मांडुन लोकांना अक्षरशः रडवले.
- महात्मा फुलेंनी केशवपणासारखे काम नाव्हिकांनी करु नये यासाठी प्रयत्न केले.
- विधवा केशवपणामध्ये बंड खोर स्त्रियांमध्ये प्रथम नाव घ्यावे लागते ते कै. सौ. आनंदीबाई कर्वे, आनंदीबाई कर्वे प्रथम सोवळ्या विधवा म्हणून शाळेत जात.
- स्त्रीयांच्या प्रशनाचा स्वतंत्र विचार करणारी अखिल भारतीय महिला परिषदेची स्थापना झाली.

- 1927 साली अकोल्यात ब्राम्हण परिषद भरविण्यात आली, या परिषदेत त्याने विधवांच्या प्रशनांचा 'ब्रम्हीभूत प्रज्ञानेश्वर यती याने निर्णय देण्यास सांगितले. या परिषदेत विधवांना अशुभ वा अपवित्र मानू नये असा ठराव केला.

महिलांच्या वेगवेगळ्या संघटना

क्र.	संघटनेचे नाव	इतर माहिती
१.	भारत स्त्री महामंडळ	सरलादेवी चौधराणी (१८७२-१९४५) यांनी अलाहाबाद येथे १९१० मध्ये त्याची स्थापना केली. ही भारतातील पहिली महिला संघटना जी स्त्री शिक्षणाला चालना देणारी होती आणि स्त्रियांची स्थिती सुधारणे हा तिचा मुख्य उद्देश होता. सरलादेवी ही रवींद्रनाथ टागोरांची मोठी बहीण स्वर्णा कुमारीची मुलगी होती.
२.	मद्रास वुमन इंडियन असोसिएशन	याची स्थापना सन १९१४ मध्ये झाली.
३.	वुमेन्स इंडियन असोसिएशन	स्थापना १९१७ मध्ये अड्यार (मद्रास) जवळ ॲनी बेझंट, जीना राजा दास, मार्गारेट कजिन्स इत्यादींनी केली. बालविवाह, देवदासी प्रथेला विरोध, स्त्री शिक्षणाचा प्रसार इत्यादीसाठी काम केले. या संस्थेतर्फे -स्त्रीधर्म◦ हे मासिक प्रकाशित करण्यात आले होते.
४.	अखिल भारतीय महिला परिषद	पुणे येथे मार्गारेट कजिन्स (ग्रेटा कजिन्स) यांनी १९२७ मध्ये स्थापन केली. स्त्री शिक्षणाला चालना देणे आणि महिलांच्या हक्कांच्या प्रश्नांवर आवाज उठवला. AIWC च्या पहिल्या सचिव कमलादेवी चट्टोपाध्याय होत्या. रोशनी नावाचे मासिक प्रकाशित केले जे हिंदी आणि इंग्रजी दोन्ही भाषेत प्रकाशित होते.
५.	नॅशनल कौन्सिल ऑफ वुमन इन इंडिया	१९२५ मध्ये स्थापन झालेली ही संस्था आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेशी संलग्न आहे.
६.	भारतीय महिलांची राष्ट्रीय परिषद	स्थापना सन १९२९ मध्ये लेडी मेहरीबाई टाटा यांनी केली. त्या दोराबजी टाटा यांच्या पत्नी आणि जमशेदजी टाटा यांच्या सून होत्या.
७.	महिला राष्ट्रीय संघ	लतिका घोष (अरविंदो घोष यांची भाची) यांनी सुभाष चंद्र बोस यांच्या सल्ल्यानुसार १९२८ मध्ये चितगाव येथे महिला राष्ट्रीय संघाची स्थापना केली. महिलांना राजकीय कार्यक्रमात सहभागी होण्याची प्रेरणा देणारी ही पहिली संस्था होती.
८.	राष्ट्रीय महिला संघ	सरोजिनी यांनी १९२१ मध्ये गांधीजींशी सल्लामसलत करून नायडू यांनी मुंबईत त्याची स्थापना केली.
९.	भारतीय महिला संघ	स्थापना १९२३ मध्ये मद्रासमध्ये झाली.
१०.	देश सेविका संघ	कृष्णाबाई राउ यांनी मद्रास येथे त्याची स्थापना केली.
११.	नारी सत्याग्रह समिती	याची स्थापना उर्मिला देवी यांनी केली होती.

१२.	नारी सत्याग्रह समिती	सी.आर. दास यांची पत्नी बसंती देवी आणि बहीण उर्मिला देवी यांनी स्थापना केली.

स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचे योगदान

क्र.	नाव	प्रांत	सहभागाचे स्वरूप
१.	माता अत्तर कौर व रतनदेवी	पंजाब	जालियनवाला बाग सभेत सहभाग
२.	उर्मिलादेवी	बंगाल	बंगालमध्ये स्त्रियांना देशसेवेसाठी बाहेर पाडण्याचे आवाहन, खादीची विक्री व प्रसार
३.	मदनदेवी मुखीपाध्याय	बंगाल	१९२२ ते २४ या काळात सी.आर.दास यांच्या सोबत चळवळीत सहभाग
४.	राजकुमारी अम्रित कौर	पंजाब	महात्मा गांधींची सचिव म्हणून कार्य
५.	अवंतिकाबाई गोखले	महाराष्ट्र	राष्ट्रीय स्त्री संघाचे कार्य, देशसवीका संघाचे कार्य
६.	कॅप्टन कल्याणी सय्यद	महाराष्ट्र	हिंदुस्थानी सेविका दलाची कॅप्टन म्हणू कार्य . या दलामध्ये कमल सोहनी, कृष्णा सरदेसाई, कावेरी चौधरी यांनी कार्य केले.
७.	जानकीबाई आपटे	महाराष्ट्र	हिंद सेविका संघाची स्थापना व या माध्यमातून गांधींच्या चळवळीत सहभाग, तसेच वैयक्तिक सत्याग्रहात नगरहून रोज एक स्त्री पाठविली.
८.	पद्माताई हरोलीकर	महाराष्ट्र	१९४० च्या वैयक्तिक सत्याग्रहात पहिली महाराष्ट्रीय स्त्री.
९.	कमलादेवी चाटोपढयाय अवंतिकाबाई गोखले	महाराष्ट्र	मुंबई येथे मिठाचा कायदा मंडल समुद्राच्या पाण्याचे मीठ बनवून विकले.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

१०.	यशोदाताई कोतवाल, गंगुबाई मुळे व सुशीला ताम्हणे	महाराष्ट्र	कस्तुरबांच्या नेतृत्वाखाली ठाण्याजवळ कळवा येथे सत्याग्रहात सहभाग, स्वदेशीच्या प्रचारात सहभाग
११.	लतिका घोष	बंगाल	महिला राष्ट्रीय संघाची स्थापना, स्त्रियांचा दर्जा, स्थिती सुधारणेसाठी प्रयत्न, स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार
१२.	ऊर्मिलादेवी, ज्योतिर्मयी गांगुली, विमल प्रतिभादेवी	बंगाल	नारी सत्याग्रहाची स्थापना, खादीचा प्रसार, सविनय कायदेभंग चळवळीत सक्रिय सहभाग.
१३.	अम्बुजामल अयंगार	मद्रास	स्त्रियांच्या स्वदेशी लीगची स्थापना.
१४.	कृष्णाबाई व इंदिराबाई राव	महाराष्ट्र	देशसेविका संघामार्फत सूत कातणे, स्वदेशीची प्रदर्शने भरविणे, खादी विकणे, निदर्शनात सहभाग
१५.	रुक्मिणी लक्ष्मीपती, लीला सुब्रमण्यम, मुध्बुलक्ष्मी	मद्रास	मिठाच्या सत्याग्रहात सहभाग.
१६.	वेदकुमारी, राधाकुमारी, बी. अमन, लाडोरानी झुत्सी, स्वरूपाराणी नेहरू, सत्यवतीदेवी, इ.	उत्तर प्रदेश, दिल्ली	मिठाच्या सत्याग्रहात सहभाग. अलाहाबाद व लखनीत प्रभात फेऱ्या काढल्या. लाडोराणी ही लाहोर स्टुडंट युनियनची अध्यक्षा होती.
१७.	ननीबाला देवी	बंगाल	अमरेंद्रनाथ चटर्जीच्या क्रांतीदलात सहभाग, मुलींना क्रांतिकारी प्रशिक्षण दिले.
१८.	सरलादेवी चौधरानी	बंगाल	बंगालमधील स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग. राणा प्रताप दित्य उत्सव, वीराष्टमी, महाकाली

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

			उत्सव याद्वारे जनआंदोलनात सहभाग, भारतीय पत्रिकेतून लेखन वंगभंग आंदोलनात सेवक समितीच्या प्रमुख म्हणून कार्य. १९०५ च्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात वंदेमातरमचे गायन.
१९.	कल्पना दत्त	बंगाल	वयाच्या १४व्या वर्षी क्रांतिकार्यात सहभाग. सूर्यसेन यांच्या क्रांतिदलात सहभाग. मुलींना हत्यार चालविण्याचे प्रशिक्षण दिले. चितगाव करात फाशीची शिक्षा.
२०.	वीणादास शांती घोष, सुनीता चौधरी	बंगाल	या शाळकरी मुलींनी डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट स्टिव्हनसन यांची परात घुसून हत्या केली. बंगालचे गव्हर्नर स्टॅनले जॅक्सन यांच्याता दीक्षांत समारंभात गोळी झाडली.
२१.	उज्ज्वला मजूमदार	बंगाल	एडर्सन हत्याकांडात सहभाग २० वर्षे सक्तमजुरीची शिक्षा, भारत छोडो आंदोलनात सहभाग.
२२.	गैदीन्तु नागारानी	नागालँड	नागा सैनिकांची फलटन उभी केली. १९३२ मध्ये ब्रिटिशांशी लढताना कैद.
२३.	उषा मेहता	महाराष्ट्र	१९४२ च्या उठावात गुप्त रेडिओ केंद्राद्वारे कार्य. उठावाच्या बातम्या देऊन या चळवळीचा प्रसार केला. नेत्यांची भाषणे प्रसारित करत.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ...

२४.	सुचेता कृपलानी	दिल्ली, उत्तरप्रदेश	बनारस हिंदू विद्यापीठात प्राध्यापक, गांधींच्या वैयक्तिक सत्याग्रहात सहभागाद्वारे १९४२-४४ मध्ये नेतृत्व भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या महिला विभागाच्या मंत्री. स्वतंत्र भारतात उ.प्र. च्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री बनल्या.
२५.	लीलाताई पाटील व राजमाता पाटील	महाराष्ट्र	क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या प्रतिसरकार चळवळीत सहभाग.
२६.	दुर्गाबाई देशमुख	महाराष्ट्र	वऱ्हाडची वाघीण म्हणून ओळख. उत्कृष्ट महिला संघटक, हरिजन सेवक दारूविरोधात विदर्भात निदर्शने, सत्याग्रहात सहभाग, स्वदेशीचा प्रचार १९३०, १९३२, १९४२ मध्ये कारावास.
२७.	कमलाताई होस्पेट	महाराष्ट्र	नागपूर येथे सूतिकागृहाची स्थापना, खादीचा क्रांतिकारकांना मदत.
२८.	गोपिकाबाई कन्नमवार	महाराष्ट्र	चंद्रपूर जिल्ह्यातील १९३२ मध्ये कायदेभंग चळवळीत सहभाग. जंगल सत्याग्रहात सहभागी, अटक, अडीच वर्षे सक्तमजुरी चिमूर येथे चरखा संघाद्वारे कार्य.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 11 1857 चा पुर्व उठाव आणि 1857 चा उठाव

आदिवासी उठाव

- **कारणे :**

1) ब्रिटिशांचे कायदे - आदिवासी जनजीवनावर प्रभाव
2) ब्रिटिशांनी जमिनीवर ताबा घ्यायला सुरुवात - मध्यमवर्गीय माणुस, जमिनदार

- **आर्थिक कारणे :** जंगलांवर ताबा, चराऊ जमिनीवर ताबा, वन उत्पादनांवर ताबा, प्राणी

➢ धार्मिकदृष्ट्या शोषण - ख्रिस्ती मिशनरींनी धर्म परिवर्तने केली.
➢ बिहार, आसाम-डोंगराळ भाग
➢ आदिवासी एकत्र राहणे, राजकीय एकीपासून अनभिज्ञ

- **उठावांची वैशिष्ट्ये :** लहान उठाव, असंघटित, शस्त्रास्त्रे नाहीत, नियोजन बध्द नाही, ब्रिटिशांसमोर निभाव लागु शकत नाही.

उठाव

- **खासी उठाव (1829 ते 1832) :**

➢ तिरथ सिंग आणि गंजा सिंग
➢ 1783 - पहिल्यांदा खासी टेकड्यांमध्ये वादाला सुरुवात.
➢ अटक - तिरथ सिंग आणि ब्रिटिशांनी उठाव चिरडला.

- **अहोमांचा उठाव (1828 ते 1833) :** आसाम, गोमघर कंवर

➢ कारण - पहिले ॲंग्लो बर्मा युध्द
➢ युध्दानंतर आसाम सोडुन जाऊ असे ब्रिटिश बोलले परंतु त्यांनी अहोम राज्याचे अतिक्रमण करायला सुरुवात केली.
➢ त्यामुळे उठाव केला.
➢ परिणामी ब्रिटिशांनी Upper Assam Return केला - महाराजा पुरंदर सिंह यांना

- **कोल उठाव (1831 ते 1832) :** झारखंड, रांची (छोटा नागपुर), बुध्दु भगत

➢ कारण - बाहेरचे लोक (शीख, मुस्लिम शेतकरी - जमिन ट्रांस्फर) आणि कोल लोक यांमध्ये जमिनीवरुन वाद
➢ Migrated People हत्या - कोल यांनी केल्या.
➢ ब्रिटिशांनी मिलिटरी ऑपरेशन करुन उठाव थांबवला.

- **फरजी/फरियादी चळवळ (1840 ते 1870) :** बंगाल जि. शरियतपुर - हाजी शरीयत उल्ला

➢ सुरुवातीला (1818) -धार्मिक चळवळ - 1818
➢ इस्लामचे शुध्द स्वरुपात आचरण करणे.
➢ कुराण हा एकमेव ग्रंथ
➢ हिंदु धर्माच्या चालिरीतींनी मुस्लिम धर्माच्या गोष्टींवर अतिक्रमण केले.
➢ मुस्लिम शुध्दीकरण सुरु केले.

- **दादु मियाँ (हाजी शरीयतचा मुलगा) :**

➢ जमिन अल्लाहची आहे - मालकी आपली - टॅक्स देण्याची गरज नाही.

- दादू मियॅांचे निधन - उठाव गती कमी
- 1870 - न्या मिलन - नेतृत्वाखाली चळवळ चालु

- **संथाळ उठाव (1855 ते 1856) :**
- राजमहाल प्रांत - ओरिसा, बिहार
- जिल्हे - बिरभूम, सिंगभूम, बांकुश, हजारीबाग, भागलपुर, मुंगरे
- आदीवासींनी राजमहाल क्षेत्रातील जमिन ताब्यात घ्यायला सुरुवात.
- जमिनी ताब्यात घेऊन सरकार स्थापनेचा प्रयत्न केला.
- ब्रिटिश कनेक्टिव्हिटी तोडली भागलपूर ते राजमहाल - Postal & Railway
- संथाळ राज्य स्थापन झाले.
- सावकार, जमिनदार, गोरे, शेतकरी,
- ब्रिटिशांनी 15000ते 20000 संथाळांची हत्या करुन उठाव चिरडला.
- The Santhal Pargana Tenancy Act केला आणि 'संथाळ परगाणा' निर्माण केला.
- Admin People त्रास देणार नाही आणि नियम तयार केले.
- संथाळांना त्यांची जमिन दुसऱ्याला देता येणार नाही. (संथाळ नसलेल्यांना)

- **उल्गुलान (1899 ते 1900) :**
- नेतृत्व - बिरसा मुंडा आदिवासी समाजक्रांतीचे जनक (धरती अब्बा)
- रांची, छोटा नागपुर
- दिकु लोकांनी (ठेकेदार, Landlords, money leader) सर्व शोषण करत
- मुंडांच्या जमिनीवर अतिक्रमण (या जमिनींना कुंठीकारी म्हणतात.)
- ब्रिटिशांनी आदिवासींच्या संस्कृतीमध्ये ढवळाढवळ करायला सुरुवात.
- शेतकरी आणी सांस्कृतीक त्रासामुळे छोटे-छोटे उठाव झाले आणि एकत्रित मोठे उठाव सुरु झाले - बिरसा मुंडा, जमिन आमची आहे जमिनदार आणि ब्रिटिश काढून टाका.

- **खोंडाचा उठाव (1846 ते 1855) :**
- ओडिसा (तामिळनाडु ते बंगाल)
- नेतृत्व - चक्र बिसोई, राधा किशन दंडसेना
- कारण - नरबळी प्रथा बंध केली होती ते नाराज होते. (विल्यम बेंटिक ने) जमिनदार, सावकार यांनी त्रास दिला.

- **कोया उठाव (1879 ते 1880) :**
- आंध्र प्रदेश, ओडिशा
- नेतृत्व - तोमा सोरा
- कारण - जमिनदार, सावकार, ब्रिटिश अधिकारी त्रास देत.
- लष्कराला बोलवुन उठाव समाप्ती.

- **जत्रा भगत आणि ताना भगत चळवळ (1914 ते 1915) :**
- पार्श्वभुमी - पहिल्या महायुध्दांची - ओरॉन आदिवासी
- जत्रा भगत - धार्मिक बाबींवर संघटन आदिवासींचे एप्र्हि ण्र्ल्न्दह करु देण्याची मागणी
- 1915 - ब्रिटिशांनी चिरडले.

- ➢ ताना भगत - एकेश्वरवाद सांगितला
- ➢ मसिहा येवून त्रासातुन वाचवणार आहे.

- **रंपा विद्रोह (1922 ते 1924) :**
- ➢ आंध्रप्रदेश
- ➢ नेतृत्व - अल्लुरी सीताराम राजु
- ➢ गणिमी कावा पध्दतीने लढाई
- ➢ प्रेरणा - असहकार चळवळ

- **जियारलंग आंदोलन (1905 ते 1931) :**
- ➢ आसाम
- ➢ नेतृत्व - सुरुवात जदुनाथ, समाप्त - राणी गैदिन्यलु
- ➢ पार्श्वभुमी - सविनय कायदेभंग

- **वेलु थंपी आंदोलन (1765 ते 1809) :**
- ➢ वेलु थंपी - त्रावणकोरचे दिवाण
- ➢ कारण तैनाती फौज लादल्यामुळे

आदिवासी उठाव

उठावाचे नाव	सन	नेतृत्व	ठिकाण	कारण
खासी उठाव	1829-1832	तिरथ सिंग, गंगा सिंग	खासी	Economic Cause
अहोमांचा उठाव	1828-33	गोमधर कंवर	आसाम	अहोम राज्यावर अतिक्रमण
कोल उठाव	1831-32	बुध्द भगत	छोटा नागपुर	जमिन ट्रानस्फर बाहेरिल लोकांना
फरैजी/फरियादी	1840-70	हाजी शरियत उल्ला, दादु मियॉ, नया मिलन	बंगाल	धार्मिक, जमिन रिलेटेड
संथाळ उठाव	1855-56	सिनु संन्याल, कानु संन्याल	राजमहल प्रांत	Economic Cause
उल्गुलान	1899-1960	बिरसा मुंडा	छोटा नागपुर, रांची	Agri & Cultural Cause
खोतांचा उठाव	1846-1855	चक्र बिसोई, राधाकिसन चंड सेना	ओडिसा	नरबळी प्रथा बंद, जमिनदार, सावकार त्रास
कोया उठाव	1879-80	तोमा सोरा	आंध्र प्रदेश, ओडिसा	जमिनदार, सावकार, ब्रिटिश अडमिन त्रास
जत्रा भगत-ताना भगत चळवळ	1914-15	जत्रा भगत, ताना भगत	ओरॉन आदिवासी	धार्मिक Shifting Cultivation
रंपा विद्रोह	1922-24	अल्लुरी सीताराम राजु	आंध्रप्रदेश	-
जियारलंग आंदोलन	1905-31	जदुनाथ, राणी गैदिनयलु	आसाम	Naga Tribe
वेलु थंपी आंदोलन	1765-1809	वेलु थंपी	त्रावणकोर	तैनाती फौज लादल्यामुळे

1857 पूर्व मधील महाराष्ट्रातील उठाव

क्र.	उठावाचे वर्ष	ठिकाण	उठावाचे नेतृत्व	दडपणारे अधिकारी
1.	1818	बीड	धर्माजी प्रतापराव	नेतृत्व - जॉन सौदरलंड साथ - नवाब मुरतझा यारजंग
2.	1819	नांदेड	हंसाजी नाईक हटकर	मेजर पिटमन, कॅ. इव्हानस, कॅ.टेलर,डेव्हिड
3.	1) 1824	कित्तूर	राणी चन्नाम्मा, गुरु सिदप्पा	कलेक्टर थेकरे
	2) 1829	कित्तूर	रायप्पा	मामलेदार कृष्णराव
4.	1) 1824	विजापूर	नेतृत्व - दिवाकर दिक्षीत मदत - रादजी रास्ते, बाळप्पा ठाकलकी	लष्कर
	2) 1840	विजापूर	नरसिंह दत्तात्रय	ए. बेटिंग्टन
5.	1826	-	चित्तूर सिंग, सत्तू नाईक, उमाजी नाईक	कॅ. अलेक्झांडर, कॅ. मॅकिन्टॉश
6.	1) 1828	सावंतवाडी	किल्लेदार फोंडसावंत तांबुळवाडीकर	करार - इंग्रज सरकारच्या वाडी सरकार मुख्य दिवाण विठ्ठल सबनीस यांना दूर करणार नाही.
	2) 1838	-	आत्मा चौकेकर, रामसावंत तिखडेकर	स्पूनर
	3) 1844-45	सावंतवाडी-मनोहरगड	गावकरी	कॅ. औटरॅम
7.	1844	कोल्हापूर	गडकरी	धजीबा, कॅ. औटरम, कर्नल ओव्हॅन्स
8.	1) 1824	मुंबई	रामजी भांगडीया	कॅ. अलेक्झांडर, मॅकिन्टॉश
	2) 1839	पुणे	-	रोझ
	3) 1845	पुणे, अहमदनगर, नाशिक, सातारा	बापु भांगडीया	कॅ. जेल
9.	1) 1818	खानदेश	हिरा	कॅ. ब्रिग्ज
	2) 1822	सातमाळा, अजंटा	सेवाराम घिसाडी	ले. ऑट्रम

1857 मधील महाराष्ट्रातील उठाव

1.	1) 1857	कोल्हापूर	रामजी शिरशाठ	ले. खेर, ग्रँट जेकब
	2) 1857	कोल्हापूर	चिमासाहेब	कॅ. ग्रॅन्ड ॲबट
2.	1857	सातारा	रंगो बापूजी गुप्ते	अंताजी शिर्के
3.	1857	मुंबई	गुलमार डुबे, जमादार शेख रहिमान	ब्रिगेडियर शोरट
4.	1857	खानदेश	भीमा नाईक, काजीसिंग यांच्या पत्नी भागोजी नाईक, मनासिया नाईक यांच्या पत्नी मक्रानी पुलदिलखान	लेफ्टनंट स्टुअर्ट
5.	1857	नाशिक	भागोजी नाईक, मक्रानी पुलदिलखान	ले ग्लासपूल, सर फ्रॉन्क सौहर

रयत प्रबोधिनी
सेवेसाठी ज्ञानार्जन

6.	1857	नागपूर	इनायतुलाखान, विलायतखान आणि कादरखान	कॅ. वूड
7.	1857	औरंगाबाद	घोडदळ, मीर फिदाअली	कॅ. ॲबट
8.	1857	नरदुंग (धारवाड)	बाबासाहेब भावे	मॅनसन, माल्कम, ले. केर
9.	1857	जमखिंडी	रामचंद्रपंत पटवर्धन	एल्फिस्टन, सेक्टन कार
10.	1857	सोरापूर	राजा वैंकप्पा नाईक बलवंत बेहरी	कॅ. कॅम्बेल
11.	1857	मुधोळ	हुलगडीचे बेरड	मे. केर

1857 चा उठाव

1857 च्या उठावातील संक्षिप्त नोंदी

दिनांक	घटना
29 मार्च 1857	मंगल पांडेचा (34 वी पलटण, पायदल, बराकपूर) मेजर ह्युसनवर गोळीबार
8 एप्रिल 1857	मंगल पांडेला फाशी.
10 मे 1857	मिरत येथे सैनिकांचा उठाव.
11 मे 1857	बहादूरशहा दुसरा याला सम्राट घोषित केले.
5 जून 1857	नानासाहेबांना कानपूरमध्ये पेशवा घोषित केले.
15 सप्टेंबर 1857	दिल्लीवर इंग्रजांचा परत कब्जा.
17 जून 1858	राणी लक्ष्मीबाई यांना वीरमरण - ग्वाल्हेर ठिकाण.
1 नोव्हेंबर 1858	'राणीचा जाहीरनामा' (अलाहाबाद दरबारात) लॉर्ड कॅनिंगद्वारे घोषणा, (राणी व्हिक्टोरिया)
18 एप्रिल 1859	तात्या टोपे यांना फाशी देण्यात आली. (शिप्री - मध्यप्रदेश)

1857 च्या उठावातील महत्वाच्या व्यक्ती

बहादूरशहा जफर - 2	▪ अकबर शहा (मुघल सुलतान) याचा वारस व शेवटचा मुघल बादशहा. ▪ अकबर शहाने 1830 ला राजा राममोहन राय यांना आपला वकील म्हणून लंडनला पाठवले. ▪ 1857 च्या उठावाचे देशव्यापी नेतृत्व
नानासाहेब पेशवे	▪ दुसरा बाजीराव (बाळाजी विश्वनाथ याचा दत्तक पुत्र) ▪ खरे नाव 'धोंडोपंत' ▪ बिठूर (ब्रम्हवर्त) - उत्तर प्रदेश येथे वास्तव्य
तात्या टोपे	▪ रामचंद्र पांडुरंग टोपे, 'पराभूत शिवाजी' - असे सावरकरांनी म्हटले. ▪ नानासाहेब पेशवे यांचा एकनिष्ठ सेवक. ▪ 18 एप्रिल 1859 ला शिप्री येथे फाशी
राणी लक्ष्मी बाई	▪ खरे नाव 'मनू तांबे', झाशीचे संस्थानिक गंगाधर राव यांच्याशी विवाह. ▪ दत्तकपुत्राचे नाव 'दामोदर' ▪ सर ह्यू रोज बरोबर लढतांना वीरगतीस प्राप्त झाल्या.
अजीम मुल्ला खान	▪ नानासाहेब पेशवे यांचे एकनिष्ठ सेवक व वकील. ▪ नानासाहेबांची वकीली करण्यास इंग्लंडला गेले.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

रंगो बापूजी गुप्ते	▪ सातारा संस्थानचे छत्रपती प्रतापसिंह यांचे वकील. ▪ अज्ञातवासात राहून हिंदुस्थानचा दौरा केला.

1857 उठाव : मूल्यमापन

भारतीयांचे अपयश - कारणे	इंग्रजांचे यश - कारणे
एकसूत्रता नाही	एककेंद्री नेतृत्व
एककेंद्री नेतृत्व नव्हते.	शिस्तबध्द सैन्य
अपुरी व पारंपारिक शस्त्रात्रे	अद्ययावत शस्त्रास्त्रे
संस्थानिक व जनता अलिप्त	अनुभवी सेनानी
निश्चित योजनेचा अभाव	आधुनिक दळणवळण यंत्रणा
भारतातील थोड्याच भागापूरता मर्यादित उठाव	एककेंद्री नेतृत्व

1857 चा उठाव : स्वरुप

विचारवंत	वर्णन
जॉन लॉरेंस व सिले	सैनिकांचा विद्रोह
एल.ई.आर.रिस	खिस्ती धर्माविरुध्दचे युध्द
टि.आर.होल्मस	सभ्यता व रानटीपणा यातील संघर्ष
अशोक मेहता	राष्ट्रीय स्वरुपाचा उठाव
डिझरायली (इंग्लंडचे पंतप्रधान)	राष्ट्रीय स्वरुपाचा विद्रोह
फ्रेंच जनता	-
स्वातंत्र्यवीर सावरकर	प्रथम स्वातंत्र्ययुध्द
सरदार के.एम.पण्णीकर	राजांचा संघर्ष
पंडित नेहरु	स्वातंत्र्ययुध्द
न.रा. फाटक	शिपाईगर्दी
मानवेंद्रनाथ राय	लष्करी बंडाळी
जे.पी.मिडले	काळ्या गोऱ्यांमधील संघर्ष

1857 चा उठाव : महत्वपूर्ण ग्रंथ

पुस्तके	लेखक
फर्स्ट वॉर ऑफ इंडियन इन्डीपेन्डन्स	वी.डी.सावरकर
द ग्रेट रिबेलिअन	अशोक मेहता
कॉझेस ऑफ इंडियन म्युटीनी	सर सय्यद अहमद खान
इंडियाज फर्स्ट रिवोल्ट फॉर हर इन्डीपेन्डन्स - 1857	कार्ल मार्क्स व एंगेल्स

रयत प्रबोधिनी सर्वांसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 12 क्रांतीकारक चळवळ

(1) उमाजी नाईक (171) (वतने गेल्यामुळे)

- उमाजी दादोजी खोमणे
- **साथीदार -** विठोजी नाईक, कृष्णा नाईक, खुशबा रामोशी
- संतु नाईक यांच्यानंतर रामोशांचे नेतृत्व म्हणुन पुढे आले.
- 1824 'भांबुर्डा' (शिवाजीनगर) येथील सरकारी खजिना लुटला.
- 1826 साली त्यांच्या अटकेसाठी पहिला जाहीरनामा काढला. त्यात 100 रु. चे बक्षिस जाहीर केले होते. असे तीन जाहीरनामे व बक्षिसाची रक्कम 1200 रु. पर्यंत वाढवुनही उपयोग झाला नाही.
- 1827 मध्ये उमाजींनी पुण्याचा कलेक्टर एच.डी.रॉबर्टसनकडे विनोबा व अमृता रामोशी यांना सोडावे, परंपरागत वतने परत करावीत, आदी मागण्या केल्या.
- 15 डिसेंबर 1827 रोजी एच.डी. रॉबर्टसनने त्याच्या उत्तरात आणि त्यांच्या अटकेसाठी जाहीरनामा काढला.
- तरीही उमाजी न मिळाल्याने त्यांची बायको व मुलांना कैदेत ठेवले. त्यामुळे त्यांनी शरणागती पत्करुन पुणे-सातारा भागात शांतता टिकवण्याची जबाबदारी असलेली इंग्रजांची नोकरी स्वीकारली. पुढे पुन्हा तिथुन निसटले.
- 16 फेब्रुवारी 1831 - स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा प्रसिध्द केला.
- इंग्रजांनी त्यांच्या अटकेसाठी कॅ. अलेक्झांडर व कॅ.मॅकिनटॉशवर जबाबदारी सोपवली.
- 200 बिघा जमीन व 500 रु. रोख लालसेपोटी त्यांचे साथीदार काळु व नाना यांनी फितुरी करुन पकडुन दिले. 15 डिसेंबर 1831 - कॅ. मॅकिंन्टॉश यांनी पकडले.

(2) लहुजी वस्ताद साळवे

- राघोजी साळवे यांनी लहुजींना सैन्यात नोकरी मिळावी यासाठी पेशव्यांकडे प्रस्ताव ठेवला होता. लहुजींची कर्तबगारी पाहून त्यावेळी पेशव्यांनी 1811 मध्ये जानाई माळावर नाकेदार म्हणून त्यांची नेमणूक केली.
- नोव्हेंबर 1817 च्या खडकी युद्धात राघोजी साळवेंना वीरमरण आले. आपल्या पित्याच्या रक्तात एक दगड भिजवून 'जो पर्यंत या देशातून इंग्रजांची सत्ता नेस्तनाबूत करणार नाही तोपर्यंत स्वस्थ बसणार नाही' अशी प्रतिज्ञा लहुजींनी केली.
- राघोजी साळवे यांची समाधी मुंबई-पुणे महामार्गावर वाकडेवाडीजवळ संगमवाडीत असून ती 'मांगीरबाबा' म्हणून ओळखली जाते.
- अस्पृश्य बांधवांचा पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी लहुजींनी सर्व अस्पृश्य समाजबांधवांना एकत्र करुन 1823 मध्ये पुण्यातील गंजपेठेत सार्वजनिक विहीरीचे बांधकाम केले.
- 1852 मध्ये अस्पृश्य मुला-मुलींसाठी महात्मा जोतीराव फुलेंनी शाळा सुरु केली. यावेळी लहुजी साळवे आणि रानबा गायकवाड यांनी अस्पृश्यांच्या वस्तीत फिरुन शिक्षणाचा प्रसार केला. यासाठी त्यांनी कनिष्ठ बंधू शिवाजी यांची कन्या मुक्ता हिला शाळेत दाखल केले. तसेच शिवाजी यांचे पुत्र गणू शिवजी व धुराजी आपाजी या तालीमीतील तरुणांना शिक्षक म्हणून पाठविले.
- 1853 मध्ये मिसेस इ. जोन्स यांच्या अध्यक्षतेखाली अस्पृश्यांच्या शाळेची दुसरी वार्षिक परीक्षा पार पडली. त्यात एका मुलीने शाळेसाठी ग्रंथालयाची मागणी केली. तेव्हा लहुजी व रानबा गायकवाड यांनी गावोगावी फिरुन देणग्या गोळा केल्या.
- लहर्जीनी 'मांग पीर बाबा' या नावाने रायगड येथे प्रार्थना गृहाची स्थापना केली.
- 1857 च्या उठावात पुण्यात झालेल्या सशस्त्र लढ्यात लहुजी साळवे यांच्या तालमीतील पहिलवानांनी सहभाग घेतला होता. 'ब्रिटिशांविरुद्धच्या संग्रामात भारतीयांना विजय मिळावा' यासाठी पुण्यातील जाफर मुल्ला व महम्मद यांनी जामा मशिदीत विशेष प्रार्थना केली होती. इ.स. 1857 मध्ये सातारा येथील उठावासाठी रंगो बापूंनी दोन हजार लढवय्ये जमा केले होते. यामध्ये निम्म्याहन अधिक क्रांतिकारक वस्ताद लहजींच्याकडे प्रशिक्षण घेतलेले होते. यामध्ये कन्हैया मांग, धर्मा मांग यांना पंढरपूर येथे 4 ऑगस्ट 1857 रोजी तोफेच्या तोंडी दिले तर पिरअप्पा, बंड्या रामोशी, पारलू बागल इत्यादी क्रांतिकारकांना जन्मठेप झाली. त्यानंतर इतर क्रांतिकारकांना 7 डिसेंबर 1857 रोजी साताराच्या गेंडा माळावर फाशी देण्यात आली. यात बालिया मांग, योरिया मांग, नाथ्या मांग, येल्या मांग यांचा समावेश होता.

- पेशवाईच्या अस्तानंतर लहजींनी इ.स. 1822 मध्ये पुण्यात सशस्त्र तालीमीची स्थापना करुन ब्रिटिश सत्तेचा प्रतिकार करण्यासाठी भारतीय तरुणांना शस्त्रविद्येबरोबर क्रांतीचे धडे त्यांनी दिले. यात महात्मा जोतीराव फुले, सदाशिव गोवंडे, सखाराम परांजपे, मोरो विठ्ठल वाळवेकर, अण्णासाहेब पटवर्धन, लोकमान्य टिळक यांचा समावेश होता.
- ऑक्टोबर 1822 मध्ये लहुजी साळवे यांनी पुण्यात सशस्त्र तालमीची स्थापना केली. पुण्यातील नामांकित व्यक्ती रास्ते सरदार यांनी तालमीचे उद्घाटन केले होते.
- याकाळात पुण्यात काही तालमी अस्तित्वात होत्या. त्यामध्ये चिंचेची तालीम (1783), गुलगे तालीम (1794), रतन भारती तालीम (1797), काशीगीर तालीम (1804), नगरकर तालीम (1824), खडेगीर तालीम (1824), कुंजीर तालीम (1834) आणि गवळी तालीम (1834) यांचा समावेश होता.

(3) वासुदेव बळवंत फडके

- सेनापती - दौलतराव नाईक
- गुरु - लहुजी साळवे
- लॉर्ड माऊंटबॅटनने 'आद्य क्रांतीकारक' असे संबोधले.
- 1857 नंतरचा पहिला सशस्त्र उठाव फडकेंचा होता.
- न्या. रानडे व सार्वजनिक काकांचा प्रभाव.
- सार्वजनिक सभेच्या कार्यात सहभागी.
- पुण्यात 'ऐक्यवर्धिनी शाळा' व 1874 मध्ये 'पुना नेटीव्ह इंस्टिट्युट' जिचे नामांतर 'भावे स्कुल' झाले-स्थापन केल्या.
- दत्ताचे उपासक दत्तमहात्म्य 7000 ओव्यांचा ग्रंथ लिहिला
- ''इंग्रजांचे राज्य सनदशीर मार्गाने पराभुत होणार नाही.''
- अटकेसाठी 50000/- बक्षीस 27 जुलै 1879 रोजी 'मेजर डॅनियलने' अटक केली.
- पुण्यातील या खटल्याचे वकीलपत्र गणेश वासुदेव जोशी उर्फ सार्वजनिक काकांनी घेतले.
- या क्रांतीकारक चळवळीमागे न्या. रानडेंचा हात असल्याच्या संशयावरुन त्यांची 'धुळे' जिल्ह्यात बदली.
- आजन्म कारावासासाठी (तेहरान बोटीने) 'एडन' (येमेन) येथील तुरुंगात ठेवले. 17 फेब्रुवारी 1883 ला तुरुंगातच निधन.
- ज्ञानप्रकाश वृत्तपत्राने फडकेंच्या बंडाचे वर्णन 'रेबिलीयन ऑफ द बेली' (भुकेचे बंड) असे केले.
- **सहकारी -** पांडुरंग फडके आणि कृष्णाजी फडके (बंधु), दौलतराव नाईक, विष्णू विनायक गद्रे, सीताराम गोडबोले, रामभाऊ लिमये, रामचंद्र विनायक पटवर्धन, गोपाळ मोरेश्वर साठे

(4) चाफेकर बंधु

- पुणे व्यायाम मंडळाची स्थापना.
- चाफेकर क्लबशी संबंधित असणाऱ्या व्यक्ती - खंडेराव साठे, बळवंत नातु, महादेव विनायक रानडे, दामोदर भिडे
- चाफेकर बंधु व श्यामजी कृष्ण वर्मा व्यवसायाने किर्तनकार.
- दामोदर व बाळकृष्ण चाफेकर बंधूंनी हिंदु धर्म संवर्धन संस्था काढुन तरुणांना शारीरीक व लष्करी शिक्षण देण्यास प्रारंभ केला.
- 1896 पुण्यात प्लेगची साथ. मे.रँड कडे सुत्र होती.
- इंग्रज सैन्य प्लेग रोगींना शोधण्यासाठी घरात घुसत आणि अत्याचार करत.
- 14 जुन 1897 ला 'केसरी' मध्ये टिळकांनी 'राज्य करणे म्हणजे सुड उगवणे नाही' असा लेख लिहीला. त्याचा परिणाम चाफेकर बंधुंवर झाला.
- 22 जुन 1897 दामोदर चाफेकर व बाळकृष्ण चाफेकर यांनी 'गणेश खिंडीत' राणी व्हिक्टोरीयाचा राजरोहन सोहळ्यावरुन येणाऱ्या रॅण्ड आणि आर्यस्टन चा खून केला.
- संदेशवाक्य - गणेश खिंडीमधील गणपती पावला.
- गणेश द्रविड व त्याच्या भावाने फितुरी केल्याने चाफेकर बंधुंना अटक.

- फाशीची शिक्षा - महादेव विनायक रानडे, दामोदर चाफेकर बाळकृष्ण चाफेकर, वासुदेव चाफेकर
- फाशी न झालेली व्यक्ती - खंडेराव साठे (7 वर्षांची शिक्षा)
- त्याच्या बदल्यासाठी वासुदेव चाफेकर व एम.व्ही. रानडेंनी द्रविड बंधुंचा खुन केला. चौघांनाही फाशीची शिक्षा.
- 17 मार्च 1899 ला. शि.म. परांजपे नी आपल्या काळ वृत्तपत्रात 'चाफेकर व रानडे' हा लेख लिहुन समर्थन केले.
- 'केसरीमध्ये' माथेफिरु वेडी पोर अशा शब्दात टिळकांनी चाफेकर बंधुंचे वर्णन केले

दुसरा टप्पा (1900 ते 1910)

महाराष्ट्र

शिवाजी क्लब

- 1891 साली काही विद्यार्थ्यांनी स्थापन केलेल्या बालसभेचे 1893 साली गोरक्षण बालसभेत रूपांतर झाले आणि पुण्यातल्या सन्मित्रसमाजाच्या धर्तीवर 1895 साली या संघटनेचे गोरक्षण मित्रसमाज असे नामांतर करण्यात आले. हणमंतराव अण्णाजी कुळकर्णी मुर्कीभावीकर, गणपतराव बिरमाडकर, भाऊसाहेब झुंजारराव घाटगे, अनंत अप्पाजी लेले, अंतोबा कुळकर्णी शिरोळकर हे या संघटनेचे प्रमुख होते. हणमंतरावांचे बंधू चिंतामण अण्णाजी कुळकर्णी मुर्कीभावीकर व त्यांचे मित्र रघुनाथ विष्णू खानविलकर यांनी 1893) च्या सुमारास काढलेला शिवाजी क्लब व गोरक्षण मित्रसमाज यांच्या विलीनीकरणामुळे शिवाजी मित्र समाज ऊर्फ शिवाजी क्लब अस्तित्वात आला होता.
- कोल्हापुरला दामोदर हरी जोशी यांनी स्थापना.
- क्लबतर्फे कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर' व हनुमंतराव कुलकर्णी यांनी 'नेपाळ योजना' आखली.
- नेपाळ सरकारच्या मदतीने जपानमध्ये बंदुकीचे कारखाने काढणे तसेच बॉम्ब चे तंत्र हस्तगत करणे याचा समावेश होता.
- पाठारे, कायस्थ प्रभु, मराठा, तसेच ब्राम्हणेत्तरही होते.
- चाफेकरांना पकडल्यानंतर 19 फेब्रुवारी 1899 रोजी कोल्हापुरच्या अंबाबाईच्या देवळावर एक पत्रक लटकवलेले दिसले 'तरूणांनो जागे व्हा, शस्त्रे हातात घ्या आणि ज्यांनी लोकमान्य टिळकांना तुरुंगात टाकले त्यांच्या विरुध्द वापरा.

अभिनव भारत

- 1899 बाबाराव सावरकर यांनी राजाबापु म्हसकर आणि पागे यांच्या सहकार्याने नाशिक येथे 'राष्ट्रभक्त समुह' हे गुप्त मंडळ स्थापन केले. ही भारतातील पहिली गुप्त संघटना.
- 1 जानेवारी 1900 ला 'मित्रमेळा' या प्रकट संघटनेत रुपांतर.
- 1904 साली गुरु परमहंस यांच्या प्रेरणेने 'अभिनव भारत' नामकरण करुन पुण्यात स्थलांतर - 1 मे 1904 → जोसेफ मॅझिनीच्या Young Itali वरुन नाव घेतले.
- शाखेतील सदस्यांना दांडपट्टा शिकवण्यासाठी ' इब्राहिम भाई या लष्कर सेवानिवृत्त अधिकाऱ्याची निवड.
- कलकत्याचा व्यापारी त्र्यंबक चक्रवर्ती याच्याकडुन बंदुक, रायफली, दारुगोळा विकत घेत.
- कोठुरे येथील बर्वेंचा वाडा अ.भा.चे शस्त्रागारच होते.
- 1907 साली सातारा येथे अ.भा.च्या शाखेची सुरुवात. → प्रमुख डॉ आठल्ये
- 1909 बाबाराव सावरकरांना कवि गोविंद आबाजी दरेकर यांची कविता अ.भा.च्या लघुपुस्तिकेत छापल्याबद्दल शिक्षा
- दरेकरांच्या घरीच संघटनांची स्थापना व तिथुनच संघटनांचा अधिकतर कारभार चालत असे.
- समितीच्या क्रांतीकारकांनी अहमादाबाद येथे नोव्हेंबर 1909 मध्ये लॉर्ड मिंटो व लेडी मिंटो वर 2 नारळी बॉम्ब फेकले परंतु दोघेही बचावले.
- अ.भा. संघटनेचा नारा - 'स्वतंत्र लक्ष्मी की जय'
- अभिनव भारताचे काम करतात म्हणुन बाबाराव सावरकरांना नाशिकचा कलेक्टर ए.एम.टी. जॅक्सन याने जन्मठेप सुनावली.

- याचा बदला म्हणुन कर्वे गटाचा औरंगाबादला 17 वर्षीय विद्यार्थी अनंत कान्हेरे याने नाशिकच्या 'विजयानंद थिएटर' मध्ये 21 डिसेंबर 1909 रोजी जॅक्सनचा ब्राऊनिंग पिस्तुलाच्या साहाय्याने खुन केला. कान्हेरे यांस फाशी झाली. - वामन नारायण जोशींना फाशी झाली नाही.
- 1910 साताऱ्याची शाखा बॉम्ब बनवते असे उघडकीस आले. या खटल्यात डॉ. आठल्ये यांस शिक्षा

टिळककालीन महाराष्ट्रातील सशस्त्र क्रांतीकार्याला पाठींबा देणारी वृत्तपत्रे

क्र.	वृत्तपत्रे	संपादक	लेख	शिक्षा
1.	विहारी	रामचंद्र नारायण मंडलीक	जोसेफ मॅझिनीच्या कवितांचा मराठीत अनुवाद	दोन वर्षांची सक्त मजुरी
2.	भाला	भोपटकर	नरकाचा दरबार	सहा महिने शिक्षा, 1000 रु. दंड
3.	स्वराज्य	शांती नारायण भटनागर	टिळकांच्या केसरीतील लेखांचे भाषांतर	साडेतीन वर्ष सक्त मजुरी, 1000 रु. दंड
4.	विषववृत्त	वि.गो.विजापूरकर	वैदीक प्रार्थनांची तेजस्वीता	तिन वर्षे सक्त मजुरी
5.	पंजाबी	काशिनाथ कृष्णाजी आठवले	-	सहा महिने कारावास
6.	हरीकिशोर (यवमाळ)	पृथ्वीगीर गोसावी	-	2 वर्षे सक्त मजुरी
7.	केसरी (पुणे	टिळकांना शिक्षा	चाफेकर प्रकरण	18 महिने शिक्षा
8.	काळ	शि.म.परांजपे	-	19 महिने सक्त मजुरी
9.	प्रतोद (सातारा)	वासुदेव दामोदर मुंडले	-	सहा महिने शिक्षा
10.	देशसेवक (नागपूर)	अ.ब.कोल्हटकर	-	अडीच वर्षे सक्त मजुरी
11.	अरुणोदय	काशिनाथ धोंडो फडके	ठाणे जिल्ह्यातील पहिले वृत्तपत्र	चौदा महिने शिक्षा
12.	राष्ट्रमत (मुंबई)	न.चि.केळकर राजाराम गोडस इ.	ने मजशी ने माय भुमी सर्वात पहिल्यांदा छापली	-

या काळातील क्रांतीकार्य करणाऱ्या महत्वाच्या व्यक्ती

❖ **वि.दा. सावरकर :**

- शालेय शिक्षण घेत असताना 'दामोदर चाफेकरांना झालेल्या फाशीचा प्रभाव पडला.
- मॅझिनी' या इटालियन देश भक्ताचाही प्रभाव मॅझिनीच्या आत्मचरित्राचा अनुवादही प्रसिध्द केला. (भाषांतर स्वतः केले इंग्लंड येथे)
- विद्यार्थी दशेत असताना 'मित्रमेळा' संस्था स्थापन केली.
- 1904 वडीलबंधु बाबारावांच्या मदतीने अभिनव भारत.
- 1906 श्यामजी कृष्ण वर्मा यांची शिवाजी शिष्यवृत्ती मिळवुन शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले.
- 1906 साली सावरकरांनी केलेल्या भाषणाबद्दल राजद्रोहाचा आरोप ठेवुन, 13 मार्च 1910 रोजी पॅरिसहुन लंडनला आले. असताना व्हिक्टोरीया स्टेशनवर अटक करण्यात आली.
- एस.एस.मोरिआ बोटीने भारतात आणत असताना फ्रान्सजवळील 'मार्सेल्स' बंदरात जहाजातुन उडी मारली. - 8 जुलै 1910
- नाशिकमध्ये आणल्यानंतर '22 मार्च 1911' रोजी त्यांना 50 वर्षे काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली. "50 वर्षे?" तोवर ब्रिटीश राज्य टिकेल ना?" हे उद्गार अजरामर झाले.
- काळ्या पाण्याच्या शिक्षेसाठी 'महाराजा' बोटीने पोर्ट ब्लेअर येथील सेल्युलर जेल मध्ये नेण्यात आले.

- सावरकारांचा स्वयंपाकी चतुर्भुज आमीन याने ब्राउनिंग पिस्तुले भारतात आणली.
- क्रांतीकारी जीवनाचे गुरु - शि.म.परांजपे
- **पुस्तके :** 1857 चा स्वातंत्र समर, तेजस्वी तारे

❖ **सेनापती बापट :**

- पारनेर तालुक्यात येथे जन्म. पांडुरंग महादेव बापट
- जगन्नाथ शंकरशेठ' शिष्यवृत्ती मिळाली.
- मुंबई विद्यापीठाच्या मंगलदास नथुभाई टेक्निकल स्कॉलरशिप अन्वये हे रिएट वॅट इंजीनिअरिंग कॉलेज' ला मेकॅनिकल इंजिनिअरिंगचे शिक्षण घेण्यासाठी गेले.
- तेथे श्यामजी कृष्ण वर्मांशी भेट.
- भारताचे इंग्रजांकडुन आर्थिक शोषण' या विषयावर भाषण केल्याने शिष्यवृत्ती बंद. इंडिया हाऊसमध्ये राहण्यासाठी सोय.
- बॅ. सावरकर, मदनलाल धिंग्रा, मिर्झा अब्बास यांच्याशी भेट.
- मिर्झा अब्बास, हेमचंद्र दास, सेनापती बापट बॉम्ब बनवण्याच्या प्रशिक्षणासाठी पॅरीसला गेले. या कामी मॅडम भिखाई कामा, सरदार सिंगजी राणा यांनी मदत केली.
- ॲना या रशियन मैत्रिणीच्या मदतीने बॉम्ब बनवण्याची रशियन भाषेत असलेली कागदपत्रे भाषांतरीत केली.
- निकोलस सॅन फ्रान्सिस्की यांच्याकडुन कागदपत्रे मिळाली.
- होतीलाल वर्मा या क्रांतीकारकामार्फत लोकमान्य टिळकांना ती कागदपत्रे पाठवली.
- 1915 नंतर क्रांतीकार्य सोडुन गांधीवादी बनले.
- भुमिगत असताना विष्णु विनायक मुळे या नावाने वावरत.
- आबासाहेब महाराज यांच्या फितुरीमुळे अटक.
- ''इंग्लंडचे पार्लमेंटच बॉम्बने उडवुन देतो.'' हे उद्‌गार
- ''फिरु नी पुन्हा जन्मेन मी. भरतखंडाला सोडवया''

बंगाल

अनुशीलन समिता

- विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच **प्रथम मित्र** यांच्या नेतृत्वाखाली बंगालमध्ये कलकत्त्यास स्थापन झालेली पहिली क्रांतिकारी राजकीय संस्था. संस्थेच्या कार्याचा काही भाग उघड चाले, तर काही पूर्णपणे गुप्त असे. युवकांना शिक्षण देण्यासाठी ह्या संस्थेतर्फे मंडळे स्थापण्यात येत व त्यांत **शारीरिक कवायत, हत्यारे वापरणे, घोड्यावर बसणे, पोहणे, मुष्टियुद्ध इ. प्रकार शिकवले जात. गुप्त कार्यक्रमात निवडक लोकच घेतले जात. जे प्राणार्पणाची शपथ घेत त्यांना क्रांतिकारक चळवळीचे प्रशिक्षण देण्यात येत असे.**
- वंगभंगाविरूद्ध झालेल्या प्रचंड चळवळीमुळे (1905) अनुशीलन समितीच्या कार्यास फार प्रोत्साहन मिळाले. **ह्याच सुमारास अरविंद घोष, त्यांचे धाकटे बंधू बारिंद्रकुमार घोष व इतर** अनेक देशाभिमानी लोक समितीच्या कार्यात सामील झाले. अध्यक्ष पी. मित्र ह्यांच्या प्रयतनने बंगालमध्ये समितीच्या अनेक शाखा स्थापन झाल्या. **त्यातील प्रमुख शाखा ढाका येथे पुलीनदास ह्यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापण्यात आली.** पुढे समितीत कार्यपद्धतीसंबंधी मतभेद होऊ लागले. **बारिंद्रकुमार व त्यांचे तरुण सहकारी ह्यांना बॉंब तयार करणे हे समितीचे आद्‌य कर्तव्य असावे असे वाटे,** तर समितीचे अध्यक्ष पी. मित्र ह्यांचे मत तात्कालिक हिंसक क्रंतीच्या विरुद्ध होते. **ह्या मतभेदांमुळे अनुशीलन समितीतच अरविंद घोषांच्या अध्यक्षतेखाली 'युगांतर समिती'** हा स्वतंत्र गट तयार करण्यात आला.
- पुढे समितीत तात्त्विक मतभेद वाढू लागले आणि त्यांतून **तीन गट** निर्माण झाले**. ढाका येथील पुलीनदास ह्यांचा, कलकत्त्यात पी. मित्र ह्यांचा वराशबिहारी बोस ह्यांचा असे तीन गट कार्य करू लागले.** तथापि एकमेकांशी संपर्क मात्र ठेवला जात असे.

आर्थिक व इतर स्वरूपाचा मदतही एकमेकांस देण्यात येई. समितीच्या शाखा सर्व बंगालभर होत्याच. त्याशिवाय आसाम, बिहार, पंजाब, संयुक्त प्रांत, मध्य प्रांत व दक्षिणेत पुण्यापर्यंतही त्या पसरलेल्या होत्या.

- 1901 मध्ये बंगाल मध्ये प्रथम मित्र, सतीशचंद्र बसु यांनी अनुशीलन समिती' नावाची गुप्त संघटना स्थापन केली. आराध्य दैवत कालीमाता. 1906 युगांतर अनुशीलन समिती- बारिंद्रकुमार घोष.
- बॅरिस्टर पुतिनदास, भुपेंद्रनाथ दत्त, अविनाश भट्टाचार्य.
- रविंद्रनाथ टागोरांच्या भाची 'सरलादेवी चौधरानी' यांचा समितीवर प्रभाव होता.
- 'बंगाल क्रांतीच्या जनक' संबोधले जाते.
- 1905 'भवानी मंदीर नामक पत्रिका - क्रांतीकारी संघटना कशी असावी यासाठी लिहली होती.
- 1907 मिदनापुर रेल्वे रुळ उखडुन लॉर्ड हार्डिग्संच्या हत्येचा प्रयत्न -रासबिहारी बोस, वसंत कुमार
- ॲंड्रयु फ्रेझर प्रवास करत असलेली रेल्वे पेटवुन देण्याचा प्रयत्न
- घोषवाक्य : 'मुक्ती कोण पथे?'
- समिती शारिरीक शिक्षणासाठी प्रसिध्द होती.
- युगांतर, 'वंदे मातरम', 'संध्या' वृत्तपत्रांतुन प्रचार.
- 23 डिसेंबर 1907 न्यायाधीश मि.ॲलन ला गोळी घालुन ठार
- सुशिल सेन' नामक 15 वर्षीय बालकाने भररस्त्यात वंदे मातरम घोषणा दिल्या म्हणुन कलकत्ता प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट 'किंग्जफोर्ड' ने त्याला उघडे करुन फटके मारण्याची शिक्षा दिली त्यातच तो मृत्युमुखी पडला.
- त्या अमानुष घटनेमुळे खुदीराम बोस व वडिलांच्या हत्येचा सुड म्हणुन प्रफुल्लचंद्र चाकी यांनी किंग्जफोर्डच्या गाडीवर बॉम्ब फेकला.
- परंतु त्यात श्रीमती कॅनेडी व कु. कॅनडी यांचाच मृत्यु झाला.
- चाकी यांनी स्वतःवर गोळी झाडली.
- त्या घटनेमुळे 19 वर्षीय खुदीरामांना फाशी . फासावर जाणारे पहिले क्रांतिकारक.
- खुदीरामाचे वकिल पत्र - देशबंधु चित्तरंजन दास

बंगालमधील क्रांतीकारक घटना

- सरलादेवी चौधराणी यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार करुन 'लक्ष्मी भांडार' हे स्वदेशी मालाचे भांडार उघडले.
- 'डॉन सोसायटी' - सतीशचंद्र मुखर्जी'
- प्रथम अध्यक्ष - उच्च न्यायालयाचे न्यायमुर्ती गुरुदास बॅनर्जी, सक्रिय सदस्य - ब्रम्हाबंधु उपाध्यक्ष व भगिनी निवेदिता
- मासिक - दि. डॉन आणि लक्ष्मी भांडार'
- बंगाल फाळणीला विरोध करण्यासाठी 14 एप्रिल 1906 मध्ये 'बारिसाल' येथे सभा आयोजित करण्यात आली. नेतृत्व - अश्विनीकुमार दत्त
- सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, कृष्णकुमार मित्र, कालिप्रसन्न काव्यविशारद यांची जोशपुर्ण भाषणे-सर्वत्र 'वंदे मातरमचे नारे.
- 'चित्तरंजन गुहा' या बालकावर पोलिसांचा बेछुट लाठीहल्ला व गोळीबार चालु असताना 'वंदे मातरमचा' घोष चालु ठेवला.
- पहिल्या महायुध्दाच्या कालखंडात जतीन मुखर्जी (बाघा जतीन)
- यांच्या नेतृत्वाखाली बंगाली क्रांतीकारकांनी जर्मनीकडुन शस्त्रास्त्रे व दारुगोळा मागवण्याचा प्रयत्न-परंतु सुगावा लागल्याने जर्मन मदतीचा कट अयशस्वी झाला.
- 1924 गोपीनाथ सहाने चार्लस टिगार्टला मारायचे असताना चुकीने मि.डे.या निरपराध युरोपियनची हत्या केली

अलिपुर/माणिकतोळा कट

- बंगालच्या क्रांतीकारकांनी हातबॉम्ब, पिस्तुल, डायनामाईट इत्यादीचे भुमिगत कारखाने काढले.
- पोलिसांना माहिती होताच 2 मे 1908 ला अरविंद घोष यांच्या घरी छापा घालुन 32 क्रांतीकारकांना अटक.

- अरविंद घोष-सुटका. बारिंद्रकूमार घोष-फाशी
- फितुर - नरेंद्र गोस्वामी.

हिंदुस्तान रिपब्लीकन असोसिएशन

- सशस्त्र क्रांतीकरुन इंग्रजी राजवट नष्ट करुन त्याजागी भारतीय प्रजासत्ताक संघराज्य स्थापन करण्याची आकांक्षा त्यातुन वयात आलेल्या भारतीयांना मतदानाचा हक्क हे नव्या प्रजासत्ताकाचे मुलभुत वैशिष्ट्ये आहे.
- 1924 मध्ये कानपुर येथे सचिंद्रनाथ सान्याल, जे.सी. चॅटर्जी, रामप्रसाद बिस्मील, चंद्रशेखर आझाद यांनी स्थापना केली.
- पार्टीचे संविधान 'पिवळ्या' कागदावर म्हणुन 'पिला पर्चा.'
- नेतृत्व राम प्रसाद बिस्मील
- घोषणापत्र 'दि रिवोल्युशनरी' नावाने छापले.
- संघटनेतर्फे झालेली महत्वपुर्ण घटना काकोटी कट

काकोरी कट (1925)

- 9 ऑगस्ट 1925 रोजी उत्तर प्रदेश मधील सहारनपुर
- लखनौ रेल्वे मार्गावरील आलमनगर ते काकोरी (8 Down Line मार्गावरील) या दरम्यान धावणारी रेल्वे स्टेशनच्या अलीकडेच थांबवुन सरकारी खजिना लुटला.
- भारतात ठिकठिकाणी छापे टाकुन 40 क्रांतीकारकांना अटक.
- त्यात चंद्रशेखर आझाद, अशफक उल्ला खान, राजेंद्रनाथ लहिरी, रोशनसिंग, रामप्रसाद बिस्मील, हे सहभागी झाले.
- शिक्षा न झालेल्या व्यक्ती - चंद्रशेखर आझाद
- सहभागी असलेल्या महाराष्ट्रीयन व्यक्ती - रामकृष्ण खत्री
- अन्य 16 क्रांतीकारकांना 4 वर्षांची शिक्षा.
- **रामप्रसाद बिस्मील (उर्फ - वार्सी) यांची**
  1) मेरा रंग दे बसंती चोला.
  2) सरफरोशी की तमन्ना अब हमारे दिल मे है - गीते प्रसिध्द
  3) मरते बिस्मील, रोशन, लाहिरी, अश्फाक अत्याचार से होंगे पैदा शेकडो इनकी उधीर की धार से
- **अशफक उल्ला खान (उर्फ - हसरत) :** फासावर जाणारा पहिला मुस्लिम क्रांतिकारक.

हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लीकन असोसिएशन

- काकोरी कटानंतर हिंदुस्थान रिपब्लीकन असोसिएशन अस्ताव्यस्त.
- आझाद, भगतसिंग यांनी 8 व 9 डिसेंबर 1928 - फिरोजशहा किल्ला दिल्ली येथे बैठक
- भगतसिंग यांच्या सुचनेवरुन 'हिंदुस्थान सोशालिस्ट रिपब्लिकन असो.' असे नामकरण.
- अध्यक्ष - आझाद, क्रांतिकारकांचे नेतृत्व - भगतसिंगांकडे
- आग्रा येथे बॉम्ब बनवण्याची जबाबदारी जतिनदास कडे.
- लाहोर येथे बॉम्बेचे कवच बनवण्याची जबाबदारी - सुखदेव
- भगतसिंग यांची फाशीची शिक्षा जन्मठेपेपर्यंत कमी करण्यासाठी व्हॉईसरॉयला ठार करण्याचा कट आझाद व यशपाल सिंग यांनी केला होता.
- **शिवराम हरी राजगुरु :** सक्रीय मराठी भाषीक क्रांतिकारक
- अमरावतीस वास्तव्य - 1931 ला फाशी - राजगुरु
- आझादांचे नाव - चंद्रशेखर तिवारी.

- 23 मार्च 1931 भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरु प्राणार्पण दिन/शहीद दिन

मीरत कट (1928)

- मीरतला 1928 ला झालेल्या कम्युनिस्टांच्या बैठकीत ब्रिटीशांविरुध्द कट रचला गेला असावा या संशयावरुन इंग्रजांनी डांगे, निंबकर, मिर्जेकर, जोगळेकर, मुझफ्फर अहमद, फिलीप स्प्रॅट इ. 33 कम्युनिस्ट नेत्यांना अटक केली.
- 20 मार्च 1928 रोजी त्यांच्यावर मीरत कटाचा खटला भरला.
- आरोपींची बाजू म्हणुन पंडित नेहरु काटजू यांनी वकीलपत्र घेतले.
- दीर्घकाळ चाललेल्या खटल्यामुळे कम्युनिस्ट पक्षाला जनतेची सहानुभुती मिळाली.

लाहोर कट (1929)

- 'मीरत कट' दडपण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने कामगारांनी संप करता येऊ नये म्हणुन 'ट्रेड डिस्पुट बिल' तसेच परदेशाशी संबंध ठेवणाऱ्या व्यक्तीस विनाचौकशी अटक करता यावी म्हणुन 'पब्लीक सेफ्टी बिल' लाहोर सेंट्रल असेब्लीत मांडली.
- त्याच्या निषेर्धात भगतसिंग आणि बटुकेश्वर दत्त यांनी 8 एप्रिल 1929 रोजी लाहोर असेब्लींवर बॉम्ब टाकला. हाच लाहोर कट. यात 147 जणांवर आरोपत्र 28 जणांना फाशी .
- लाहोर कटाच्या वेळी असेंब्लीचे सभापती 'विठ्ठलभाई पटेल' हे होते.
- जतिनदास यांनी 63 दिवस उपोषण केले. 13 सप्टेंबर 1929 प्राणत्याग
- 23 मार्च 1931 रोजी लाहोरच्या 'कोटलगपत' तुरुंगात सुखदेव भगतसिंग, राजगुरु यांना फाशी देण्यात आली.
- ही फाशी रद्द व्हावी म्हणून गांधीजींनी लॉर्ड आयर्विनकडे शिफारस केली. परंतु उपयोग झाला नाही.

चितगाव कट

- या कटात मास्टर सुर्यसेन, अजय घोष, कल्पना दत्त, तारिकेश्वर दस्तिदार, अंबिका चक्रवर्ती ही क्रांतीकारक मंडळी सामिल होती. नेतृत्व - मास्टर सुर्यसेन कडे.
- सर्वाधीक महिलांचा सहभाग असलेला कट.
- 18 एप्रिल 1930 ला गणेश शंकर घोष यांच्या नेतृत्वाखाली 6 क्रांतीकारकांनी चितगाव शस्त्रागारावर हल्ला चढवला.
- याच कटा अंतर्गत शांती घोष आणि सुनिती चौधरी या शाळकरी मुलींनी कलेक्टर स्टिव्हन्सचा (कोमिल्ल्या जिल्हा मजिस्ट्रेट) खुन केला.
- **प्रितीलता वड्डेदार** ही बंगाली युवती युरोपियन क्लबवर हल्ला करण्याच्या प्रयत्नात ब्रिटीशांच्या तावडीत सापडली.
- क्रांतीकारकांची नावे समजू नये म्हणुन स्वतःवर गोळी झाडली.
- स्वातंत्र्यासाठी शहीद झालेली पहिली महिला क्रांतीकारक
- **वीणादास** - या कटात वीणादास या मुलीने पदवीदान समारंभात बंगालच्या गव्हर्नरवर गोळ्या झाडण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला.
- चितगाव कटात एकुण 15 क्रांतिकारकांना फाशी.

भारतातील प्रमुख संघटना व घटना

क्र.	नाव	ठिकाण	संस्थापक
1.	अनुशीलन समिती (1902)	मिदनापूर	प्रथम मित्र
2.	युगांतर गट (1906)	मिदनापूर	बारींद्रकुमार घोष, भुपेंद्रकुमार दत्त.
3.	मित्रमेळा (1901)	नाशिक	बाबाराव सावरकर व वि.दा. सावरकर
4.	अभिनव भारत (1904)	पुणे	वि.दा. सावरकर

Join Us On Rayatprabodhini/umeshkudale

5.	अंजुमन-ए-मोहसीन ए-वतन (पत्रक) भारतमाता सोसायटी	लाहोर	अजित सिंग सुफी अंबा प्रसाद
6.	व्यायाम मंडळ (1896-97)	पूणे	चाफेकर बंधु
7.	स्वदेश बांधव समिती	बरीसाल	अश्विनीकुमार दत्त
8.	अनुशीलन समिती (1907)	ढाका	विरेंद्र कुमार घोष
9.	इंडिया हाऊस (1905)	लंडन	श्यामजी कृष्ण वर्मा
10.	इंडिया हाऊस (1904)	न्युयॉर्क	बरकत उल्ला, एस.एल. जोशी
11.	गदर चळवळ (1913)	सॅनफ्रॅन्सिस्को	लाला हरदयाळ
12.	Indian Independence (1907)	कॅलिफोर्निया	ताश्कनाथ दास
13.	इंडियन इंडिपेंडन्स	बर्लीन	विरेंद्रनाथ चटोपाध्याय, लाला हरदयाळ
14.	अनुशिलन समिती (1902)	व्हॅनकोर	तारकनाथ दास अध्यक्ष - सोहन भाकना
15.	United India House	सीएटल	जी.डी. कुमार, तारकानाथ दास

क्रांतिकारी घटना

क्र.	घटना	प्रमुख व्यक्ती/संस्था	परिणाम/शिक्षा
1.	किंग्ज फोर्ड याच्या हत्येचा प्रयत्न	प्रफुल्ल कुमार चाकी, खुदीराम बोस	खुदीराम-फाशी, चाकी-आत्महुती
2.	फुलर याच्या हत्येचा कट	युगांतर गट	-
3.	फ्रेझर प्रवास करत असलेली रेल्वे पेटवून देण्याचा प्रयत्न	अनुशिलन समिती	-
4.	बाराह दरोडा	ढाका अनुशिलन समिती	पुतीनदास यास फाशी
5.	लॉर्ड हॉर्डिग्ज वर बॉम्बफेक	रासबिहारी बोस, सचिंद्रनाथ सनयाल	रासबिहारी हद्द पारी
6.	रँड व आर्यस्ट हत्या	चाफेकर बंधु (दामोदर आणि बाळकृष्ण)	दोघांना फाशी
7.	जॅक्शनची हत्या	अनंत लक्ष्मण कानहेरे	फाशी
8.	कर्झन वायली हत्या	मदनलाल धिंग्रा	फाशी
9.	अलीपूर (माणिकतोळा) बॉम्ब कट - 1908	अरविंद घोष, बरींद्र घोष	फितूर - नरेंद्र गोस्वामी
10.	काकोरी कट, ऑगस्ट 1925	रामप्रसाद बिस्मील, अश्पाक उल्लाह, रोशन सिंग, राजेंद्रलहिरी	सर्वांना फाशी
11.	सॉंडर्सचा वध, डिसेंबर 1928	भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरु	तिघांना फाशी
12.	व्हाईसरॉय आर्यविन रेल्वे पेटवण्याचा प्रयत्न	चंद्रशेखर आझाद	-
13.	चितगाव कट, 1930	सुर्यसेन, प्रितीलता वड्डेदार, कल्पनादत्त	सुर्यसेन - फाशी कल्पनादत्त - कारावास वड्डेदार - मृत्यु

प्रकरण - 13 शेतकरी आंदोलने

- **नील आंदोलन (बंगाल) 1860**
- दुसरे नील आंदोलन - चंपारण्य - बिहार
- नीळीची जबरदस्ती लागवड सक्तीची
- शेतकरी कोर्टात गेले.
- दिगंबर विश्वास व विष्णु विश्वास नेतृत्वाखाली शेतकरी एकजुट झाले.
- सुरुवातीला बंगाल मध्ये आंदोलन पसरले.
- जेस्सोर, खुलता, राजशाही, ढाका, माल्दा, दिनाजपुर, बंगाल, नाडिया, पाबना येथे आंदोलन पसरले.
- बुध्दिजीवी वर्गाचे पूर्ण समर्थन प्राप्त झाले. (ब्राम्होसमाज)
- हिंदु पैट्रियाटचे संपादक हरिशचंद्र मुखर्जी यांनी आंदोलनसाठी सहकार्य
- **या संबंधी दिनबंधु यांचे नाटक :** नीलदर्पन (मोरो विठ्ठल वाळवेकर यांनी नीलदर्पनचे मराठीमध्ये भाषांतर केले.)
- प्रभाव सरकार वर पडले म्हणुन नीळ समस्येच्या चौकशी करण्या करता 'सिटोनकर' यांच्या अध्यक्षतेखाली 4 सदस्यीय नीळ आयोग (1860) संगठीत यांच्या रिपोर्ट वरुन सिध्द झाले शेतकऱ्यांचे गंभीर शोषन होत होते.
- **पाबना/ पौवना चळवळ 1873-1876 नेतृत्व शंभूपाल, इशानचंद्र रॉय**
- पौवना - इंडियन असोशिएशन पांठिंबा दिला सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, द्वारकानाथ गांगुली आनंदमोहन बोस.
- पाठिंबा दिलेल्या राजकीय संघटना - इंडियन असोसिएशन कायदेशीर लढाई, बुध्दीजीवी वर्गाचा समावेश
- **मागणी -** ''आम्ही राणीचे प्रजाजन आहोत असे घोषित करा''.
- **दख्खन दंगे : (रयतवारी पध्दतीमुळे)**
  1) कल्लुराम (गुजराती सावकार) आणि बाबासाहेब देशमुख (शिरुर ता. कर्धे गावी शेतकरी). (150 रुपये कर्ज)
  2) आंतरराष्ट्रीय बाजारातील कापसाचे वाढलेले दर - टॅक्स पुणे, अहमदनगर, सातारा, सोलापुर इत्यादी जिल्हा या भागात प्रसार.
- शेतकरी, धोबी, चर्मकार, न्हावी इत्यादी लोक सहभागी होते. (Class + Cast)
- 1879 - दख्खन बंड आयोग (Deccan riots Commision) शेतकरी सहयोग कायदा करण्यासाठी Data पुणे सार्वजनिक सभेने दिला.

	बिजौलिया आंदोलन 1913	**किसान सभा 1919 ते 1922**	**एका/एकता चळवळ 1921**	**मोपला उठाव 1921**	**बारडोली उठाव/सत्याग्रह 1928**
असहकार दरम्यान	जेलमध्ये सत्याग्रह सुरुवात झाली राजस्थान (विजयसिंह पथिक)	1919-22 होमरुल ची पार्श्वभुमी किसान सभेला, उत्तर प्रदेश, अवध, बिहार असहकाराची पार्श्वभूमी	Extension of kissan सभा टॅक्स भरणार नाही बिगारी विरोधी कराची जबरदस्तीने केलेली वसुली चालणार नाही	असहकार खिलाफत दरम्यान कारणे हिंदु-मुस्लिम दंगे (Converted) **टिका** - ॲनी बेझंट आणि सर शंकर अय्यर **घोषणा** - इस्लाम खतरे मे है।	1928 गुजरातच्या सुरत जि. कापसाच्या मुल्यामध्ये घसरण झाली तरीही शेतसारा 22 टक्क्याने वाढ केली.

नेतृत्व	भुपसिंह (रासबिहारी बोस सचिंद्रनाथ सान्याल यांना राजस्थान मध्ये क्रांतिकारी कार्यासाठी पाठवले होते.)	गौरी शंकर मिश्रा, नारायण द्विवेदी बाबा रामचंद्र (MH) अलाहाबादमध्ये मोर्चा (Long March) नेला.	असहकार, खिलाफत दरम्यान उत्तर प्रदेश मध्ये चळवळ झाली.	जीनाच्या मनात द्विराष्ट्रीय भावना निर्माण झाली. **मौलाना मोहम्मद अली -** पोलीसांनी सरकारी नोकरीतुन बाहेर पडा (2 वर्ष शिक्षा) वाल्टेर स्टेशन वर पकडले.	नेतृत्व-सरदार (पदवी दिली) वल्लभभाई पटेल कमिशन (Maxwel & Bloomfeed) समिती
महाराष्ट्र	-	बाबा रामचंद्र (पं.नेहरु नी बोलावले)	नेतृत्व-मदारी पासी	मलबार (केरळ) नेतृत्व अलीमुस्लीथार (स्वतःला राजा घोषित केले) स्वामी हंसराज (लाला लजपतराय) सिल्हट येथे गांधीजींनी लेख लिहुन नाराजी व्यक्त केली.	बारडोली चौकशीसाठी
कार्ये	''विजयसिंह पथक' नावातुन आंदोलन चालवले. समझोता - हॉलडच्या मध्यस्थीने 35 प्रकारचे कर हटवले.	वेठबिगारी न करणे कर न देणे बेदखल जमिनी न कसने व कसल्या तर कसनाऱ्या शेतकऱ्यावर बहिष्कार टाकणे.	धार्मिक विधी करणे इंग्रजांचे ऐकणार नाही म्हणुन शपथ होणे. गंगा नदीची शपथ घेऊन शेतकरी आणि जमिनदार उठावात सहभागी	Class to Religion अली बंधूंनी पाठींबा दिला. आर्य समाज फाळणी पाठीमागे	रिपोर्ट - 22 वरुन 6.03 टक्के महिला - कस्तुरबा गांधी, मनिबेन, पटेल, शारदाबेन शाहा, मिराबेन मेह, भक्तिबा, शारदा मेहता, बारडोली सत्याग्रह पत्रिका
प्रमुख कार्यक्रम परिचय		शेतकरी बहिष्कार हिंसा व लुटमार अवध Rent Act 1921 शेतकऱ्यांची एकी फुटली म्हणुन आंदोलन बंद पडले.		मोपला चळवळ याकुब हसन, गोपाळ मेनन मोईनुद्दीन कोमा	के.एम. मुन्शी/लालाजी नारंग यांनी मुंबई विधानसभा सदस्य पदाचा राजीनामा दिला.

गांधी युगातील आंदोलन

- **खेडा सत्याग्रह (गांधीजींचा पहिला असहकार) :**
- उत्पन्न 25 टक्के पेक्षा कमी झाल्यास कर देणार नाही.
- **चंपारण्य : (बिहार)**
- राजकुमार शुक्लांनी आंदोलनासाठी गांधीजींना बोलावले.
- 3 काठीया पध्दतीत विरोध (जमिनीचे 3 भाग) चालवलेली चळवळ (20 भागापैकी)
- नीळ उत्पदन्नासाठी सक्ती होती.
- **सहभागी** - राजेंद्र प्रसाद, जे.बी कृपलानी, आनंदी वैश्यापायन, अवंतीकाबाई गोखले, शंकरराव देव.

- **बारडोली सत्याग्रह :** 1928 - गुजरात, नेतृत्व - सरदार पटेल
- **वल्लभभाई पटेलांचे सत्याग्रह** - खेडा, झेंडा, बारडोली, मीठ, वैयक्तिक, बोरसद (दरोडेखोरांना पकडण्यासाठी ग्राम संरक्षण दल)

शेतकरी आंदोलन

- **अखिल भारतीय शेतकरी संघटना (1936) :**
- इंदुलाल याज्ञीक शेतकऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यासाठी किसान स्कुल = गुंटुर (निद्रा बोलु - एन.जी. रंगांचे गाव) येथे सुरु केले.
- **अध्यक्ष :** सहजानंद, रंगा, सहजानंद

- **तेभागा आंदोलन (1946-50) : (डाव्या चळवळीशी संबंधीत)**
- बंगालमध्ये, सुरुवात त्रिपुराच्या हसनबागात पसरले नोआखोली (बंगाल) पर्यंत.
- नेतृत्व - कंपाराय सिंह, भवन सिंह, मुजफ्फर अहमद, सुनिल सेन, कृष्णविनोद रॉय.

- **तेलंगणा उठाव (1946-51) साम्यवादी आंदोलन : (स्वतंत्र आंध्रप्रदेशचा जन्म)**
- नेतृत्व - संदुरय्या
- निजामद्वारा शासित हैद्राबाद संस्थानाचा भाग होता. (तेलंगणा)
- **वैशिष्ट्ये**-गनिमी कावा (शिवाजी महाराजांच्या गनिमी काव्यावरती आधारित), स्वातंत्र्य मागणीचा जो, 350 लाख शेतकरी, देशमुख, पाटीलांचा जमिनीवरचा ताबा हटवण्यासाठी झाले.

- **वारली आंदोलन 1945 :**
- नेतृत्व-गोदावरी बाई परुळेकर पश्चिम भारतात सह्याद्री पर्वत रांगेतील शेतकरी
- मुंबईपासुन थोड्या अंतरावर निवास करणाऱ्या वारली या आदिवासी जातीने जंगलातील ठेकेदार, सावकार, धनी, शेतकरी विरोधात एकत्र. ठाणे, रायगड, मुंबई जिल्हा.
- **गोदावरी बाई परुळेकर -** जेव्हा माणुस जागा होतो - डहाणु परिसरातील आदिवासींच्या लढ्यांचे वास्तव मांडणारे पुस्तक
- ह्याच पुस्तकाला 1972 ला साहित्य अकादमी पुरस्कार

- **पुन्नप्पा/वायलरांचे 1946 त्रावणकोर संस्थान :**
- केरळ जि. अल्लपी
- सामंती उत्पादन आणि शोषणाच्या विरोधात.
- सहभागी-काश्तकार शेतकरी शेतमजुर, नारळाच्या जटापासुन दोरखंड बनवण्याचा कारखान्यातील मजुर
- गोळीबार झाल्यावर त्या घटनेत शेकडो लोक मारले. (पनमधानु पिल्लई , विरुध्द पी. रामन)

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- देवीसींगच्या विरुध्द श्री.जी. नारायण ह्यांच्याकडे नेतृत्व

➢ **इतर :**
- **1939-40 कृषक संगम** - मलबार (केरळ)
- आर. रामचंद्रम, प्रकाशम - नेतृत्व
- पोलीकेल्यु ह्या कराच्या विरुध्द झालेले आंदोलन

➢ **1936 फैजपूर अधिवेशन, जळगाव :**
- राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे 50 वे अधिवेशन (स्वर्ण महोत्सवी) ग्रामीण भागातील पहिले अधिवेशन
- फैजपूर ऐवजी फुलगाव (सातारा) येथे प्रस्तावीत परंतु शंकरराव देव व अण्णासाहेब दास्ताने यांच्या प्रयत्नाने फैजपूर येथे आयोजित केले.
- ''ग्रामीण भागात कॉंग्रेसचे अधिवेशन भरवुन दाखवीन.'' - शंकरराव देव म्हणाले होते.
- **धनाजी नाना चौधरी :** यांच्या प्रयत्नातुन अधिवेशनाला जागा मिळाली.
- **'खेड्यातील भारत' :** गांधीजींनी लेख लिहिला.
- **छत्रपती शिवाजी महाराज दरवाजा -** अधिवेशनाच्या दरवाजाचे नाव.
- **भारताचे प्रतिकृती -** नंदलाल बोस यांनी बनवली.
- **आदर्श खेडेगाव प्रतिकृती -** वास्तूशास्त्रज्ञ म्हात्रे
- **अधिवेशन प्रचार समिती :**
  साने गुरुजी एस.एम.जोशी धनाजी चौधरी लोथुभाई फेगडे
- अधिवेशनाचा अंदाजीत खर्च - 1 लाख 40 हजार रुपये
- सर्वाधीक देणगी - माधवराव देशपांडे (देशपांडे फंड) 20 हजार रुपये
- **मागण्या :**

1) कामगारांसाठी सुयोग्य परिस्थिती निर्मान करणे.
2) भूमीकर, बिगारी काम बंद करणे.
3) जमिनीचे वेतन निश्चित करणे, कर्ज माफ करणे.

- **परिणाम :** बिहार जमिनदारी उन्मुलन अधिनियम 1948
- राजकीय ज्योत घेऊन धावण्याची प्रथा या अधिवेशनापासून सुरुवात
- गोविंद भाई भट घेऊन पळाले.
- के.एफ.नरिमन मुंबईमध्ये ज्योत पेटुन दिली.
- फैजपूर मध्ये - साने गुरुजी ⟶ शंकरराव देव ⟶ पंडित नेहरु
- भोर ते फैजपूर दिंडी - अन्नासाहेब दस्ताने
- 80 फुट उंचीचा झेंडा फडकवला ⟶ अर्ध्यावर अडकला तो के.एल. रंजीत याने सोडवला.

महाराष्ट्रातील आंदोलनांचा क्रम

क्र.	आंदोलनाचे नाव	नेतृत्व
1.	फैजपूर, यावल, सावदा-1852	येथे प्रतिसरकार स्थापन - पहिले.
2.	इंदापूर - 1873	गोपाळ नरसिंग देशमुख - 2500 सह्याचा अर्ज - ब्रिटीशांना केला गेला.
3.	जुन्नर आंदोलन-1884	शेतकरी लढा - सत्यशोधक समाज - भाऊजी कोडांजी - पहिला ग्रामजोशी खटला. सत्यशोधक समाज वृत्तपत्र - दिनबंधु, अंबालहरी, डुंबरे पाटील.
4.	सातारा बंड-1919-21	कुळाचे (मंजुर) बंड - नेतृत्व - केशवराव विचारे - आनंद स्वामी

5.	बुलढाणा शेतकरी आंदोलन-1922-23	मलकापूर, खामगाव - शेतसारा वाढी विरोधात नेतृत्व - आनंद रघुजी दिवटे आनंद स्वामी पंढरीनाथ पाटील, सोनोपंत कुलकर्णी (1927 महात्मा फुलेंचे चरित्र लिहले.)
6.	पातुर्डा परिषद-1930 - 31	आनंद स्वामी-आंबेडकर एकत्र
7.	बुलढाणा शेतकरी विद्रोह नेतृत्व	आनंद स्वामी - 38 टक्के शेतसारा वाढी संबंधीत ग्रेनफिल्ड कमिशन
8.	मुंबई शेतकऱ्यांची सभा	यलप्पा बळीराम यांच्या नेतृत्वाखाली आयोजीत
9.	शेतकरी दुःख निवारण करणारी सभा	रत्नागिरी - कृष्णाजी दळवी.

- **1895 - पुणे अधिवेशन राष्ट्रीय काँग्रेस अध्यक्ष - सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी**
- कॉंग्रेसच्या मंडपासमोर विस फुट उंचीचा एक शेतकऱ्याचा पुतळा उभा केला.
- पुतळ्याच्या हातातील लाल कापडावर लिहले.
- ''विस कोटी शेतकरी लोकांपैकी विस तरी प्रतिनीधी आमची दुरावस्था सांगण्यास राष्ट्रीय सभेत आलेत का?''
- डुंबरे पाटील ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली शेतकऱ्यांची सभा घेतली.

इतर आयोग
(शिक्षण/दुष्काळ/करन्सी)

क्र.	आयोगाचे नाव	वर्ष	गव्हर्नर	कारण
1.	कॅम्प बेल कमिशन	1866	सर जॉन लॉरेन्स	दुष्काळ
2.	स्ट्रॅची आयोग	1880	लॉर्ड लिटन	दुष्काळ
3.	जेम्स लायल	1886	लॉर्ड डफरीन (2 रा)	दुष्काळ
4.	मॅकडोनल्ड आयोग	1900	लॉर्ड कर्झन	दुष्काळ
5.	मॅन्सफिल्ड आयोग	1885	लॉर्ड डफरीन	करन्सी (Currancy)
6.	फोवलर आयोग	1898	लॉर्ड एल्गीन (2 रा)	करन्सी (Currancy)
7.	Babinaton Smith Commision	1919	लॉर्ड चेम्सफोर्ड	करन्सी (Currancy)
8.	Hilton Young Commision	1939	लॉर्ड लिनलिथगो	करन्सी (Currancy)
9.	Chartfilled Commision	1939	-	सैन्य (Army)
10.	हंटर कमिशन	1919	लॉर्ड चेम्सफोर्ड	पंजाबमधील हत्याकांड
11.	फ्रेजर कमिशन	1902	लॉर्ड कर्झन	शेती
12.	बटलर कमिशन	1927	लॉर्ड आयर्विन	संस्थानिकांबाबत
13.	Whitlay Commision	1929	-	Labour

14.	सप्रु कमिशन	1935	लॉर्ड व्हिलिंग्टन	बेरोजगारी
15.	Floud Commision	1940	लॉर्ड लिनलिथगो	बंगाल भागातील कुळे
16.	लोथियन	1932	लॉर्ड आयर्विन	भारतीयांना मत अधिकार, दलित स्वतंत्र मतदार संघाचा अहवाल
17.	क्राफ्ट अहवाल	1885	लॉर्ड डफरीन	शिक्षण विषयक अहवाल

➢ **भुदान चळवळ 1951 :**

- विनोबा भावे सुरुवात केली. पोचमपल्ली, नालगोंडा जिल्हा आंध्रप्रदेश
- रामचंद्र रेड्डी यांनी 100 एकर देवून पहिले भुदान दिले.

कामगार चळवळ

- **शशिपाद बॅनर्जी :**

➢ ताग गिरणीतील कामगारांच्या शिक्षणासाठी, तसेच कामगारांमध्ये सामुदायिक कृतीची आणि आंदोलन करण्याची भावना विकसित होण्यासाठी त्यांनी 'बारा बझार' या संस्थेची स्थापना केली.
➢ 1870 - बंगालमध्ये श्रमजीवी समिती या नावाने बंगालमधील पहिली कामगार संघटना (Working Men's Club) यांनी सुरु केली.
➢ संघटनेचे मुखपत्र - भारत श्रमजीवी.
➢ पंडित शिवनाथ शास्त्री यांची श्रमजीवी नावाची कविता या वृत्तपत्रात प्रकाशित झालेली. (पहिली कामगार कविता)
➢ महाराष्ट्र - मजुर - मराठीतील आद्य कवी केशवसुत यांनी 1889 लिहली.

- **श्री.पी.सी.मजुमदार :**

➢ 1872 - ब्राम्हो समाजाचे पी.सी.मजुमदार यांनी मुंबईला आठ रात्रशाळा काढल्या. (प्रार्थना समाजाकडुन भिकोबा चव्हाण यांनी कामगारांसाठी रात्रशाळा सुरु केल्या)
➢ 1878 साली कलकत्ता येथे 'वर्किंग मेन्स मिशनची स्थापना केली.
➢ या मिशनच्या माध्यमातुन कामगारांमधील अशिक्षितपणा नष्ट करणे, स्वच्छतेची काटकसरीची सवय जोपासणे या माध्यमातुन या शाळा सुरु केल्या.

- **सोराबजी शापुरजी बंगाली (1875) :**

➢ कामगार संघटना काढण्याचा प्रयत्न केला होता.
➢ यांनी कारखान्यातील कामगारांच्या दयनीय अवस्थेविरुध्द कायदेशीर उपाय करण्यासाठी कामगारांचे नेतृत्व केले.
➢ 1878 - लॉर्ड लिटनला पत्र पाठवुन आयात कराविषयीचे वास्तव कळविले.

- **श्री जनार्दन रामचंद्रजी :**

➢ मुंबई विद्यापीठातील रजिस्ट्रर कार्यालयातील कामगारांचे दुःख जवळुन पाहिले होते.
➢ हेडक्लार्क असलेल्या रामचंद्रजींनी मुंबई सरकारला निवेदन पाठवुन कामगारांच्या दुःखाकडे लक्ष वेधण्यास सांगितले.

रयत प्रबोधिनी सर्वांसाठी ज्ञानार्जन

- **पहिले फॅक्टरी कमिशन :**

➢ तत्कालीन कारण - मुंबई उद्योगाच्या स्पर्धेच्या व भरभराटीच्या मॅचेस्टरच्या गिरण्यंना धोका वाढु लागल्याने फॅक्टरी ॲक्ट' लागु करावी अशी मागणी पुढे आली.

➢ अध्यक्ष - अबुर्थनॉट

➢ सहभागी गिरणीमालक - मंगलनाथ नथुभाई, दिनशॉ पेटीट, मोरारजी गोकुळदास (सर्व सदस्य बॉम्बे मिल ओनर्स असोशिएशनचे)

➢ बॉम्बे ओनर्स असोशिएशन - 1875 साली मुंबई सरकारद्वारा कायदा करण्याची शक्यता दिसताच या संघटनेची स्थापना केली.

➢ सदस्य - मंगलदास नथुभाई, दिनशॉ पेटीट, मोरारजी गोकुळदास

➢ तत्कालीन कारण - गिरणी कारभारात व्यर्थ हस्तक्षेप करणाऱ्या मागण्या धुडकावणे व गिरणी मालकांचे हीत.

➢ या कायद्याच्या संदर्भात रास्तगोत्तार, इंदुप्रकाश ही वृत्तपत्रे जामेजमशेद, नेटीव्ह ओयीनियने या वृत्तपत्रांनी विरोधाची भुमिका घेतली.

➢ 1878 - इंग्लंडमधुन भारतात आयात होणारे जाडे भरडे कापड आणि सुत यावरील कर सरकारने काढला. याचे गांभीर्य समजवण्यासाठी के.टी.तेलंग, नौरोजी फुर्दूनजी, फिरोजशाहा मेहता आणि बद्रुद्दीन तय्यबजी हे गिरणी मालकांना भेटुन सभेचे आयोजन केले.

- **15 मार्च 1881 :**

➢ गव्हर्नर जनरलच्या कायदे कौन्सिलने फॅक्टरी बील मंजुर केले. (अर्बुथ नॉट कमीशन)

➢ या कायद्यामध्ये दुरुस्ती करण्याची विनंती ना.मे.लोखंडे तसेच जनार्दन रामचंद्रजी सारख्या कामगार नेत्यांनी केली.

- **1884 - बॉम्बे मिल हॅण्ड असोशिएशन :**

➢ ही देशातील पहिली कामगार संघटना होती.

➢ सदस्य - विविध गिरण्यांतील प्रमुख जॉबर मंडळी रघु भिकाजी, गेणु बाबाजी, नारायण सुर्कोजी, विठ्ठल कोरगावकर, कृष्णराव अर्जुन केळुस्कर, रामचंद्रराव शिंदे, नारायणराव पवार इ.

➢ 1884 : मुंबईचे कलेक्टर डब्लु.बी. मुलक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक फॅक्टरी कमीशन नेमले.

➢ 23 सप्टेंबर 1884 - कामगारांची पहिली सभा मुंबईतील परळ येथे घेतली.

➢ फॅक्टरी कमिशनचे अध्यक्ष मुलक यांना कामगारांच्या मागणीचे निवेदन सादर करण्यात आले. त्यातील प्रमुख मागण्या होत्या.

1) गिरणी कामगारांना आठवड्यातुन एक पुर्ण दिवस रविवारी विश्रांती द्यावी.
2) गिरणीतले काम सकाळी 6.30 ते सुर्यास्तापर्यंत असावे.
3) दुपारच्या वेळी अर्धा तास सुटी देण्यात आली.
4) कामगारांचा पगार पुढील महिन्याच्या 15 तारखेपर्यंत देण्यात यावा.
5) गिरणीत काम करताना जर गांभीर दुखापत झाली, तर तो पुर्ण बरा होईपर्यंत पुर्ण पगार देण्यात यावा.

- **10 जुन 1890 :**

➢ 10 जुन 1890 साली गिरणी मालकांनी रविवारची सुट्टीला मान्यता दिली.

- **1891 :**

➢ नविन कामगार कायदा नेमण्यात आले - लेथब्रीज कमिशन या कमिशनमध्ये नारायण मेघाजी लोखंडे कामगारांचे सदस्य म्हणुन घेण्यात आले.

➢ 1 जानेवारी 1892 पासुन हा कायदा अंमलात आला.

➢ फॅक्टरी ऑक्ट निर्मितीसाठी लोखंडे यांनी कमिशनला सहकार्य करुन आपल्या बुध्दिमत्तेची चमक दाखवुन दिई यांच्या वैशिष्ट्यपुर्ण कार्याचा उल्लेख करताना श्री जॉर्ज कॉटन अतिशय बुध्दिमान लोखंडेचे कामगारांशी नाते किती जवळचे होते. मुले व पुरुष कामगारांविषयी त्यांना किती आस्था होती. याचा खास उल्लेख केलेला दिसतो.

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- **1891 (रॉयल कमिशन ऑन लेबर) (शाही कमिशन) :**
  - ब्रिटिश सरकारने भावी काळातील व्यापार योजनेचा आराखडा व अहवाल सादर करण्यासाठी हे कमिशन स्थापन केले.
  - ना.मे.लोखंडे या कमिशन समोर 'कामगारांची कैफियत' मांडली.
- **1893 :**
  - मागास कष्टकरी वर्गाचा प्रतिनिधी कायदे कौन्सिलमध्ये पाठवावा यासाठी नावे सुचवण्यात येते होती.
  - यावरुन सत्यशोधक चळवळीत लोखंडे व गंगाराम भाऊ म्हस्के यांच्यात गट पडले.
  - सदाशिव केळकर यांनी इंडियन टेक्स्टाईल सभेस एन.एन. वाडीया हे कामगारांचे प्रतिनिधी म्हणुन कायदेमंडळात पाठवण्यासाथी योग्य आहेत असे सांगितले.

- **सदाशिव केळकर :**
  - मुंबईमध्ये प्रार्थना समाजातर्फे कामगार नावाचे वृत्तपत्र सुरु केले होते. पुढे हे वृत्तपत्र सुबोधपत्रिकेत विलीन करण्यात आले.

- **स्वदेशी आणि कामगार चळवळ :**
  - कामगार चळवळीचा उपयोग राष्ट्रीय चळवळीसाठी केला पाहिजे.
  - ही सर्वप्रथम कल्पना शि.म.परांजपे यांच्या डोक्यात आली व त्यांनी ती लोकमान्य टिळकांना सांगितली.
  - लोकमान्य टिळकांनी स्वदेशी चळवळीच्या काळात चिचपोकळी भागात सभा घेतल्या. म्हणुन त्यांना सहा वर्षांची शिक्षा झाल्यावर कामगारांनी सहा दिवस संप केला.

- **सेंच्युरी मिलमध्ये हरताळ (डिसेंबर 1908) :**
  - सी.एन.वाडीया यांची मिल होती.
  - मागणी - मजुरीत 25 टक्के वाढ करणे, एक महिनयाचा बोनस देणे.
  - नेतृत्व - एच.बी.मांडवाले, कांजी हारकदास, उमर सोभाणी, सी.के.बोले.
  - शेवटी पोलीस आयुक्त सी.ए. विसेंट मध्यस्थीने मालकांनी 20 टक्के मजुरीत वाढ व विशेष बोनस जाहीर करण्यात तयार झाले.

- **1909 :**
  - रॅम्से मॅकडोनाल्ड व त्यांच्या पत्नी मुंबईत आल्या असताना तसेच 1912 च्या जुलैमध्ये महात्मा गांधीचे सहकारी हेन्री पोलाक मुंबईत आले असताना त्यांना कामगार सल्ल्यांम्धुन सि.के.बोलेंनी फिरवुन येथील प्रश्नांची ओळख करुन दिली.
  - याच काळात - ना.म.जोशी यांच्यामुळे कामगारांना शिक्षण देण्यासाठी करीमभॉय व दोराब टाटा यांनी शाळा सुरु केल्या.

- **कामगार हितवर्धक सभा (1910) :**
  - सदस्य - भिवाजी नरे, सी.के.बोले, बॅ. हरिशचंद्र तालचेरकर
  - सभेचे मुखपत्र - कामगार समाचार
  - सभेचे उद्दिष्ट - कामगारांसाठी शिक्षण, व्यसनमुक्ती, कामगारांना कायदेशीर सल्ला, मालकांसोबत होणाऱ्या तंट्यात कामगारांना मदत करणे.

- **सोशल सर्व्हीस लीग (1911) :**
  - सदस्य - ना.म.जोशी, गोपाळ देवधर, नरेश आप्पाजी द्रविड
  - कामगारांचे हितवर्धन करणारी सोशल सर्व्हीस लीग.
  - मुंबईचे पोलीस आयुक्त एस.एम.एडवर्ड किंवा इतर अधिकाऱ्यांची मध्यस्थ म्हणुन मदत घेत.

- **1919 वॉशिंग्टन डी.सी. (आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना) :**
  - आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेची जी परिषद झाली त्यात हिंदुथानच्या कामगारांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी सरकारने ना.म.जोशींचीच नेमणुक केली.
  - सोशल सर्व्हीस लीग या संघटनेतर्फे हे या परिषदेसाठी गेले होते.

- **मद्रास लेबर युनियन (एप्रिल 1918) :**
  - संस्थापक - बी.पी.वाडीया
  - सदस्य - रामानजुलु नायडु, जी. बेल्वपती चेट्टीयार
  - संघटीत स्वरुपातील पहिली कामगार संघटना म्हणुन उल्लेख केला जातो.

- **मुंबई कामगार समिती (1 जानेवारी 1920) :**
  - जेकब गिरणीतील कामगारांना बोनस मिळावा यासाठी संप पुकारला त्यादरम्यान या समितीची स्थापना केली.
  - अध्यक्ष - न्या. नारायण गणेश चंदावरकर
  - उपाध्यक्ष - जोसेफ बॅप्टीस्टा

- **सफाई कामगारांचा संप (1920) :**
  - मुंबई महानगरपालिकेच्या सफाई कामगारांनी संप केला होता. यासाठी सफाई कामगार मंडळाची स्थापना सेनापती बापट यांनी केली होती.

- **ऑल इंडिया ट्रेड युनियन कॉंग्रेस (1920) (AITUC) :**
  - 31 ऑक्टोंबर 1920 : मुंबईत एम्पायर नाट्यगृहात लाला लजपतरायांच्या अध्यक्षतेखाली पहिले अधिवेशन भरले.
  - स्वागत समितीचे अध्यक्ष - बॅ. जोसेफ बॅप्टीस्टा, दिवाण चमणलाल
  - महाराष्ट्रीयन महिला - अवंतीकाबाई गोखले, नागुताई गोरे.
  - व्यापारी व उद्योगपती - लक्ष्मीदास तेरसी, ललुभाई सामळदास, लालजी नारायणजी, हंसराज ठाकरसी, उमर सोभानी
  - अध्यक्षीय भाषणात लालाजींनी संघटीत व्हा, चळवळ करा आणि लोकांना शिकवा.

- **महत्वाचे :**
  - लोकमान्य टिळक हे AITUC शी संबंधीत होते, परंतु मृत्यु झाल्याने ते उपाध्यक्ष होवु शकले नाही.
  - महात्मा गांधी AITUC शी संबंधीत नव्हते.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

1881 फॅक्टरी ॲक्ट

- मुंबईतील गिरणी मालक संघटनेने सरकारला फॅक्टरी ॲक्ट लागू करण्याची विनंती केली. त्यानुसार अत्यंत सौम्य व मर्यादीत स्वरूपाचा 1881 चा फॅक्टरी ॲक्ट लागू केला. सदरील कायदा 100 पेक्षा जास्त कामगार असणाऱ्या गिरणीला लागू पडत असे. 7 ते 12 या वयोगटातील मुलांना कामगार म्हणून नियुक्त करू नये, 9 तासांपेक्षा जास्त वेळ मुलांना काम देऊ नये, अशा तरतुदी होत्या.

1891 चा फॅक्टरी ॲक्ट

- 1890 च्या बर्लिन परिषदेत स्त्रिया, बालकांच्या प्रशनंवर चर्चा होऊन भारतीय कापड गिरणी उदयोगात सुधारणा करावी अशी मागणी करण्यात आली. त्यानुसार मेजर लेथब्रीजच्या अध्यक्षतेखाली सरकारने कमिशन नियुक्त केले. त्याच्या अहवालाच्या आधारे 1891 चा फॅक्टरी ॲक्ट करण्यात आला. तो कायदा 1 जानेवारी 1892 पासून लागू करण्यात आला.

- जेथे 50 किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार चार महिन्यांपेक्षा अधिक काळ काम करतात ती जागा म्हणजे फॅक्टरी होय.
- स्त्रियांसाठी कामाचे तास 11 असून दुपारी 1 ते 1.30 विश्रांती. तसेच त्यांना सकाळी 6 पूर्वी कामावर बोलावू नये व सायंकाळी 6.30 नंतर कामासाठी थांबवू नये.
- आठवड्याची सुट्टी रविवारी ठेवावी. तसेच कामगारांना पुरेशा सोयी पुरवाव्यात.
- बालकामगारांना (वय 9 ते 14) कामाचे तास साडेसहापेक्षा जास्त असू नयेत.

1911फॅक्टरी ॲक्ट

- स्मिथ कमिशनच्या अहवालावर आधारित 1911 चा फॅक्टरी ॲक्ट लागू करण्यात आला. त्या द्वारे मुलांच्या कामाचे तास 6 करण्यात आले.
- स्त्रियांच्या कामावर रात्रपाळीची बंदी घालण्यात आली.
- पुरुषांच्या कामाचे 12 तास निर्धारित करण्यात आले.

1938 चा बालमजुराचा कायदा

- रेल्वे व गोदीमध्ये सामानाची ने-आण करण्यासाठी 15 वर्षांखालील मुलांना या कायद्यान्वये बंदी घालण्यात आली. 1939 मध्ये आगपेटीच्या व्यवसायात 12 वर्षांखालील मुलांना कामावर घेण्यास बंदी घालण्यात आली.

क्र.	संघटना	वर्ष	संस्थापक
1.	Working Men's Club	1872	शशीपाद बॅनर्जी
2.	बॉम्बे मिल ओनर्स असोशिएशन	1875	मंगलदास नथुभाई, दिनशॉ पेटीट, मोरारजी गोकुळदास
3.	बॉम्बे मिल हॅंड्स असोशिएशन	1884	ना.मे.लोखंडे
4.	दि.प्रिंटर्स युनियन (कलकत्ता)	1905	-
5.	बॉम्बे पोस्टल युनियन (मुंबई)	1907	-
6.	कामगार हितवर्धक सभा	1909	सि.के.बोले, नरे, तालचेलकर
7.	सोशल सर्व्हिस लिग	1910	ना.म.जोशी, देवधर, नरेश द्रविड
8.	मद्रास लेबर युनियन	1918	बी.पी.वाडीया
9.	अहमदाबाद टेक्स्टाईल लेबर असोशिएशन	1918	महात्मा गांधी
10.	आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना	1919	-
11.	मुंबई कामगार समिती	1920	न्या. नारायण गणेश चंदावरकर
12.	ऑल इंडिया ट्रेड युनियन कॉंग्रेस (AITUC)	1920	लाला लजपतराय

13.	हिंदुस्थान लेबर सोशालिस्ट पार्टी	1923	श्रीपाद अमृत डांगे, जोगळेकर
14.	बॉम्बे टेक्स्टाईल लेबर युनियन	1923	ना.म.जोशी
15.	कामगार शेतकरी पक्ष	1927	CPI - India चा प्रकट पक्ष, श्रीपाद अमृत डांगे
16.	इंडियन ट्रेड युनियन फेडरेशन	1929	व्ही.व्ही.गिरी
17.	वऱ्हाड बिडी कामगार संघ (नागपुर)	1930	एन.एल.हरदास
18.	इंडियन फेडरेशन ऑफ लेबर	1941	मानवेंद्र रॉय
19.	इंडियन ट्रेड युनियन कॉंग्रेस-इंटक	1947	सरदार वल्लभभाई पटेल
20.	शेतकरी कामगार पक्ष	1947	शंकरराव मोरे, केशवराव जेधे
21.	स्वतंत्र मजुर पक्ष	1936	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

NOTES

रयत प्रबोधिनी
सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 14 मुस्लिम इतिहास

वहाबी चळवळ

- संकल्पना - शाह वली उल्लाह या चळवळीची सुरुवात केली परंतु हे आंदोलन मौलाना सय्यद अहमद खान यांनी पुढे नेले.
- मुस्लीमांना सर्वच क्षेत्रात मिळणाऱ्या दुय्यम स्थानाच्या विरोधात टाकलेले पहिले पाऊल म्हणजे वहाबी चळवळ होय.
- इस्लाम धर्मातील वाईट रुढी आणि प्रथा नष्ट करण्यासाठी अठराव्या शतकात अरबस्थानात वहाबी पंथ स्थापन झाला.
- सईद अहमद यांनी बरेली या गावी एकोनिसाव्या शतकात वहाबी पंथाची स्थापना केली.
- **आंदोलनाची/चळवळीची उद्दिष्ट्ये :**

1) मुस्लीम सत्तेची पुनरुत्थान करणे.
2) पंजाब आणी बंगालमध्ये असलेली इंग्रजी सत्ता नष्ट करुन पुन्हा अनुक्रमे शिखाचे व मुस्लीमांचे राज्य या ठिकाणी स्थापन करणे.

- **चळवळीचे केंद्र :**

➢ हिंदुकुश पर्वताच्या शिखरावरील सितान येथे चळवळेचे मुख्य केंद्र होते नंतरच्या काळात पाटणा हे चळवळीचे मुख्य केंद्र बनले. इनायत अली यांच्या नेतृत्वाखाली सितान येथील वहाबी खड्या फौजेने वायव्य सरहदीवरील ठाण्यांवर हल्ले केले.
➢ **सर सय्यद अहमद खान**
➢ 1859 साली मुरादाबाद येथे गुलशन स्कुलची स्थापना केली.
➢ 1863 व्हिक्टोरिया स्कुलची, गाजीपुर येथे स्थापना केली.
➢ 1864 सायंटिफिक सोसायटी - गाझीपुर
➢ या सोसायटीचे सदस्य इतिहास, विज्ञान, राजकिय, अर्थशास्त्र यांसारख्या विषयांचा अभ्यास करु शकत होते.
➢ सचिव - सर सय्यद अहमद खान व जी.एफ.आय.ग्रॅहम
➢ अध्यक्ष - बी स्पटे (गाझीपुरचे जिल्हाधिकारी)

- **सोसायटीची उद्दिष्ट्ये :**

➢ इंग्रजी आणि युरोपीयन भाषेतुन भारतीय भाषांमध्ये शैक्षणिक आणि तांत्रिक साहित्याचे भाषांतर.
➢ भारतीय लेखकांचे क्वचित उपलब्ध होणाऱ्या पुस्तकांचे प्रकाशन.
➢ Society Will not have any business with religious books.
➢ 1864 ला सर सय्यद यांची अलिगढला बदली झाल्याने संस्थेचे मुख्यालय अलिगडला हलवण्यात आले.
➢ यांचा उल्लेख करावा लागेल हिंदु समाजातील आणि मुस्लीम धर्मातील पुनरुज्जीवनाची सुरु झालेली चळवळ यामुळे मुस्लीम समाजात जागृती घडुन आली.

- **देवबंद स्कुल :**

➢ नेतृत्व - नदवत उल-उलमा यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन करण्यात आली.
➢ उद्देश - ब्रिटिश सत्तेला विरोध करणे.
➢ रशिद अहमद गंगोही या मुस्लीम धर्मगुरुने ब्रिटिशांना विरोध करण्यासाठी आपल्या धर्म बांधवांनी हिंदुशी संगनमत करावे असे आवाहन केले

- **अलिगड चळवळ व सर सय्यद अहमद खान :**

➢ पुर्ण नाव - सर सय्यद अहमद तकविन सय्यद मोहमद मुस्तकी
➢ जन्म - 17 ओक्टोंबर 1817
➢ 1842 - मुघल सम्राट बहादुरशहा जफर द्वित्यीय यांनी त्यांना नवाब उधौलाआरिफ जंग ही पदवी बहाल केली.

- त्यांचे पुर्वज मुघलांच्या काळात उच्च पदावर नोकरीस होते.
- 1839 - त्यांची नेमणुक हॅमीटन यांने नायब मुन्सी म्हणुन केली.
- 1855 - ते बिजनौरचे सद्र आमीन बनले.
- 1857 - च्या उठावात त्यांनी ब्रिटिशांना मदत केली.

- **जानेवारी 1883 पाटण्यामद्ये भाषण :**
- हिंदुस्थानचे डोळे
- हिंदुस्थानात दोन म्हत्वाची राष्ट्रे अस्तित्वात आहे. त्यांची नावे हिंदु आणि मुसलमान
- हिंदुस्थान हा दोन सुंदर डोळे लाभलेल्या वधुसारखे आहेत. ही वधु तिराळी किंवा एकाक्ष बनवने ही संधी आपल्याला आहे.
- हे तत्वज्ञान हिंदु - मुस्लीम सलोखा राखण्यासाठी आवश्यक आहे.
- मोहमेडन ॲग्लो ओरिएंटल कॉलेज - 1875 अलिगड येथे
- हे कॉलेज सर सय्यद यांच्या 1869 च्या ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या भेटीवर आधारित होते. त्यांना केंब्रीज व ब्रिटिश मॉडेलसारखी शिक्षण पध्दती स्थापन करायची होती.
- 1878 साली स्कुलचे रुपांतर कॉलेजमध्ये करण्यात आले.
- मुळ नाव - मदरसा - तुल - उलम - मुसलमान- ए - हिंद
- 1920 - या महाविद्यालयाचे नाव बदलुन अलिगड मुस्लीम विद्यापीठ करण्यात आले.
- **देणगी देणाऱ्या व्यक्ती :** लॉर्ड नॉर्थबुक, महाराजा महंमदार सिंग (10,000 रुपये), लॉर्ड लिटनच्या काळात या महाविद्यालयाचे पाया घातला गेला.

- **हंटर कमिशन (1881) :**
- **हंटर कमीशनचे भारतीय सदस्य :**
- 1854 च्या वुडच्या खलित्याने सुचवलेल्या सुचनांची झालेली अंमलबजावणी पाहणे आणि प्राथमिक शिक्षणांसदर्भात सुधारणा सुचविण्यासाठी 1882 साली नेमण्यात आलेल्या विल्यम हंटर साहेबांच्या कमिशन मधे भारतीय मंडळींचा सहभाग होता.
- हि भारतीय मंडळी या कमिशनच्या कामात सहभागी झाली आणि त्यांनी महत्तवपुर्ण योगदान दिले..
  1) के.टी.तेलंग
  2) सय्यद महमुद (सय्यद अहमद खान यांच्या ऐवजी)
  3) आनंद मोहन बोस
  4) भुदेव सिंह मुखर्जी
  5) पी.रंगनाथ मुदलीयार
  6) हाजी गुलाम
  7) महाराज जितेंद्र मोहन टागोर
- या कमीशन चे अध्यक्ष हंटर साहेब तर सेक्रेटरी बी.एल.राईस होते.हे कमीशन लॉर्ड रिपन यांच्या काळात आले होते.
- कमिशनचे कार्यक्षेत्र - प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण
- सर सय्यद यांनी आक्ष देताना मोहमेडन हा शब्द वापरला इंग्रजी शिक्षण मातृभाषेइतकेच महत्वाचे आहे. सर सय्यद अहमद खान
- या काळात सर सय्यद यांनी मोहमेडन सोशल रिफॉर्मर नियतकालीक सुरु केले होते.
- **मोहमेडन पोलिटीकल असोशिएशन (1883) :**
- 1883 साली सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनी इंडियन नॅशनल कॉन्फरन्स स्थापना केली नेमकी त्याच वेळेस या संघतनेस विरोध म्हणुन सर सय्यद यांनी या संघटनेची स्थापना केली.
- **संस्थेची ध्येये :**

1) ब्रिटिश सरकारच्या मदतीने मुसलमानांचा सर्वांगीण विकास करणे.

2) कायदेमंडळात सरकारने सादर केलेल्या प्रस्तावावर विचार करणे व आपले मत व्यक्त करणे.
3) मुस्लीमांच्या हितसंबंधाची जोपासना करण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे.
4) देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वोतोपरी सरकारला सहकार्य करणे.

✓ ही संघटना जास्त काळ कार्य करु शकली नाही, कारण 1885 साली स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय कॉंग्रेसमुळे संघतनेचे अस्तित्व संपुष्टात आले.

- **मुस्लीम शिक्षण परिषद/मोहमेडन एज्युकेशनल कॉन्फरन्स (1886) :**

➢ सर सय्यद अहमद खान यांच्यावर अलिगढ महाविद्यालयाचे प्राचार्य थिओडर बेग यांच्या विचारांचा प्रभाव होता, या विचारांतुनच त्यांनी मुस्लीम शिक्षण परिषदेची स्थापना केली.

➢ **परिषदेचे हेतु :**

1) मुस्लीम समाजात पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार करणे.
2) मुस्लीमांना ब्रिटिश शासनाशी एकनिष्ठ बनवुन इंग्रज-मुस्लीम मैत्रीपुर्ण सहकार्याच्या नितीचा अवलंब करणे.

➢ मुस्लीम व इंग्रजात एकता निर्माण झाली पाहिजे त्याशिवाय आपला आर्थिक सामाजिक व राजकिय विकास शक्य नाही असे सर सय्यद आपल्या धर्मबांधवांना पटवुन सांगत असत.

➢ या परिषदेच्या 20 व्या अधिवेशनात (1906) साली मुस्लीम लीग ची स्थापना झाली होती.

- **राजकारण व बेबनाव :**

➢ 1885 साली स्थापन राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या स्थापनेमुळे सर सय्यद हिंदु पासुन दुर जाण्यास सुरुवात झाली. त्यांनी मुस्लीमांची कॉंग्रेसमध्ये जाण्यास नापसंती दर्शवली.

➢ त्याचवेळी बद्रुनजी तय्यबजी यांनी मुस्लीमांना कॉंग्रेसमध्ये सहभागी होण्यासाठी जसे आपण इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार थांबवु शकलो नाही तसाच राष्ट्रीय कॉंग्रेसचा प्रसार आपण थांबवु शकत नाही, त्यासाठी देशाच्या ऐक्यासाठी मुस्लीमांनी हिंदुंच्या खांद्याला खांदा लावून राष्ट्रीय कॉंग्रेसमध्ये सहभागी झाले पाहिजे.

➢ 1888 साली मेरठ मध्ये भाषण सर सय्यद अहमद खान यांनी हिंदुस्थानात शांतता राहण्यासाठी व प्रगती होण्यासाठी ब्रिटिशांचे राज्य कायमचे टिकावे.

➢ 1888 - भारतीय वफादार समुदाय (युनायटेड इंडियन पेट्रीयॉटीक असोशिएशन)

✓ संस्थापक - सर सय्यद अहमद खान, राजा शिवप्रसाद सिन

✓ प्रोत्साहन - थिओडर बेग

✓ **उद्देश :**

1) मुस्लीम समाजात ऐक्याची भावना निर्माण करणे.
2) कॉंग्रेस विरोधी कार्यक्रम आयोजित करणे आणि राष्ट्रीय आंदोलनाविरुध्द वातावरण निर्माण करणे.
3) मुस्लीम लोकांत राजनिष्ठा वाढवण्यासाठी प्रयत्न करणे.
4) राष्ट्रीय कॉंग्रेसने मांडलेल्या मागण्यांना विरोध व त्यामागण्या जनतेच्या नाहीत ते लोकांना पटवुन देणे.
5) कॉंग्रेसला विरोध असणाऱ्या लोकांचे विचार ब्रिटिश पार्लमेंटला पटवुन देणे.
6) देशात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शासनास सर्वतोपरी मदत करणे.

➢ **1893 - मोहमेडन ॲंग्लो ओरिएंटल डिफेन्स असोशिएशन (1893) (उत्तर भारतीय मुस्लीम लीग) - अलिगढ**

➢ स्थापना - सर सय्यद अहमद खान

➢ सचिव - थिओडर बेग (प्राचार्य MAO कॉलेज) (1883-99)

➢ **उद्दिष्ट्ये :**

1) राष्ट्रीय चळवळीच्या कार्यापासून मुसलमान लोकांना दुर ठेवण्यासाठी प्रयत्न करणे.
2) मुसलमानाच्या हित संबंधांचे संरक्षण व्हावे यासाठी सरकारकडे मागणी
3) मुस्लीमांना एक वेगळा शक्तीशाली गट स्थापन करुन कॉंग्रेसच्या राष्ट्रीय चळवळीच्या कार्यात अडथळे निर्माण करणे.
4) मुस्लीमांच्या सामाजिक, राजकिय आर्थिक विकासासाठी मदत करणे.

5) मुस्लीम लोकांत ब्रिटिश शासनाबद्दल निष्ठा निर्माण करणे.
6) ब्रिटिश सत्ता आणि त्यांचे साम्राज्य सुरक्षीत ठेवण्यासाठी सरकारकडुन मांडल्या जाणाऱ्या प्रस्तावाचे समर्थन करणे.

- मिरत मधील अलीगडच्या माजी विद्यार्थ्यांनी बेग यांच्या आठवणीत बेग मस्जिद नावाची इमारत उभी केली.
- 1898 साली सर सय्यद अहमद खान यांचे दुःखद निधन झाले.
- सर सय्यद अहमद खान यांच्या निधनानंतर सर सय्यद अहमद मेमोरीयल फंड उभा केला.
- या फंडामध्ये 10 लाख रुपये होते.
- **सर सय्यद यांनी लिहलेली पुस्तके :**

✓ दिल्लीचा उत्खनन इतिहास - पहिले पुस्तक
✓ आयन आये अकबरी - लिहले
✓ The Loyal Mohemadans of India - हिंदुस्थानातील निष्ठावंत मुस्लीम

- 1857 - 'Knighthood' ही पदवी ब्रिटिशांनी त्यांना मदत केल्याबद्दल पदवी दिली.
- 1842 - नवाब उधौला आरिफ जंग ही पदवी बहाल केली.
- 1878 - इंडियन लेजिसलेटिव्ह कौन्सिलचे अध्यक्ष बनले.
- 1869 - मध्ये हिंदुस्थानच्या तिसऱ्या वर्गाचा तारा हा किताबही ब्रिटिशांकडुन मिळाला.

- **बंगालची फाळणी (1905) :**

- हिंदु मुस्लीमांमध्ये सतत दुरी निर्माण करणे व सत्ता बळकट करणे ही ब्रिटिशांना सापडलेली गुरुकिल्ली होती. त्यातील महत्वपुर्ण घटना म्हणजे बंगालची फाळणी होय.
- 1905 मध्ये बंगालची फाळणी करुन हिंदु-मुस्लीमांमध्यील कायमची दुरावली पुर्व बंगालचे नविन गव्हर्नर मिस्टर फुलर यांनी म्हटले इंग्रज सरकारच्या हिंदु व मुस्लीम या दोन बायका आहेत. या दोन्ही बायकांमध्ये सरकारला मुस्लीम पत्नी अधिकची जवळ आहे.

ब्रिटिशांचे मुस्लीम धोरण

- **सिमला शिष्टमंडळ (1906) :**

- लॉर्ड कर्झनच्या ठिकाणी लॉर्ड मिंटो दुसरे भारताचे व्हाईसरॉय झाले. राजकारणात मुस्लीमांचे हितसंबंध राखण्यासाठी आपली एखादी संघटना असावी असे मुस्लीम नेत्यांना वाटत होते. बंगालच्या फाळणीने त्याला चालना मिळाली उत्तर प्रदेशचे गव्हर्नर जे.बी.टचे यांच्याकडे सर्वप्रथम मुस्लीम नेत्यांनी संधान बांधण्यास सुरवात केली. त्यामध्ये अलिगडचे प्राचार्य डब्ल्यु एच जे आर्चिबाल्ड आघाडीवर होते. आर्चिबाल्ड यामी एक निवेदन व्हाईसरॉयला सादर करण्याची इच्छा व्यक्त केली. मुस्लीम शिष्टमंडळाने 1 ऑक्टोंबर 1906 रोजी लॉर्ड मोर्ले यांची भेट घेतली निवेदन सादर करण्यासाठी अर्चिबाल्ड यांनी मोहसिन - उल-मुल्क, हे अर डनलॉन स्मिथ, ढाक्याचे नवाब अली चौधरी यांच्याशी चर्चा करुन निवेदन तयार केले.
- मुस्लीम खोजा पंथाचे पुढारी सर आगाखान व अलिगढ महाविद्यालयाचे सचिव मोहशेन-उल-मुल्क यांच्या नेतृत्वाखाली शिष्टमंडळ व्हाईसरॉयला भेटले.
- **निवेदनातील मागण्या :**

1) मुस्लीमांसाठी स्वतंत्र मतदार संघ असावे.
2) मुस्लीमांना लष्करी, मुलकी व नयायीक क्षेत्रात नोकऱ्या व योग्य ते प्रतिनिधित्व देण्यात यावे.
3) स्पर्धा परीक्षा न घेता मुस्लीमांना उच्च पदावर सेवेत नियुक्त करावे.
4) गव्हर्नर जनरलच्या मंडळात मुस्लीमांना योग्य त्या जागा देण्यात याव्या.

- या निवेदनाचे मिंटो यांनी स्वागत केले शिष्टमंडळास खास गार्डन पार्टी सुध्दा देण्यात आली. थोडक्यात लॉर्ड मिंटो यांनी फुटीरतेचे राजकारणात खतपाणी घातले.

- **मुस्लीम लीग (1906) :**

➢ पार्श्वभुमी - सर सय्यद अहमद खान यांनी 1886 साली अलिगड या ठ्काणी मोहमेडन एज्युकेशन कॉनफरनस स्थापन केली होती.

➢ या परिषदेच्या विसाव्या अधिवेशनामध्ये (1906) मुस्लीम लीगची स्थापना झाली.

➢ नवाब मोहसीन उल-मुल्क यांना संघटना स्थापना करायची होती.

➢ ठिकाण - शहाबाग, ढाका (पुर्व बंगाल आणि आसाम प्रांताची राजधानी)

➢ कालावधी - 27 डिसेंबर ते 29 डिसेंबर 1906

➢ आयोजक - नवाब ख्वाजा सलीम उल्ला (ढाक्याचे नवाब) यांच्या हस्ते उद्घाटन.

➢ कार्यक्रमाचे अध्यक्ष - नवाब जस्टीस शरफुद्दीन (कलकत्ता न्या. मुख्य न्यायाधीश)

➢ **30 डिसेंबर 1906 :** अखिल भारतीय शिक्षण परिषदेचे राजकिय विषयावरील चर्चा सत्राला सुरुवात झाली.

➢ अध्यक्ष - नवाब विकार उल मुल्क

➢ या अधिवेशनामध्ये ऑल इंडिया मुस्लीम कॉन्फीडरसी नावाच्या राजकिय संस्थेचा विचार मांडला. या अधिवेशनादरम्यान नवाब ख्वाजा सलीम उल्ला यांनी सुचवल्याप्रमाणे हकिम अजमल खान यांनी अनुमोदन दिल्याने ऑल इंडिया मुस्लीम लीग असे ठेवण्यात आले.

➢ प्रचारक - मोहसीन उल मुल्क आणि वकार उल मुल्क ही भारतातील पहिली मुस्लीम राजकिय पार्टी होय.

➢ ठिकाण - इशरत मंजिल या सलिम उल्ला यांच्या राजवाड्यात झाला.

➢ पुढे हाच वाडा ढाका विद्यापीठाला देण्यात आला.

➢ **उपस्थिती मंडळी :**

✓ ब्रिटिश - एच. स्थेपलटन, कर्नल, जे. हार्डिंग्ज, मि. कॅम्ब्रेल

✓ पत्रकार - मि.केल्प - बंगाल टाईम्सचे संपादक

✓ नागपुर - एच.एम. मलिक, मौलवी रैफ्युदीन अहमद, निजामुद्दीन अहमद (डेप्युटी कलेक्टर, बेरार प्रांत)

➢ **मौलवी रैफ्युदीन अहमद :**

✓ मुंबई प्रांतात कृषीमंत्री आणि शिक्षणमंत्री म्हणुन त्यांनी काम पाहिले.

✓ त्यांना सर ही उपाधी दिली.

✓ पुण्याच्या डेक्कन कॉलेज मध्ये त्यांचे शिक्षण झाले.

✓ मुस्लीम पेट्रीयॉटीक लीग नावाच्या संघटनेचे सदस्य होते.

✓ दिल्ली - हकिम अजमल खान

✓ पंजाब - खान बहादुर सादिक

✓ मद्रास - खान मोहोउद्दीन

➢ **संघटनेची उद्दीष्टे :**

1) मुसलमान लोकांत ब्रिटिश सरकारबद्दल एकनिष्ठता निर्माण करणे.
2) भारतीय मुस्लीमांचे हितसंबंध व अधिकारांचे संरक्षण करणे.
3) मुस्लीमांच्या मागण्या निवेदनामार्फत सरकारकडे पाठवणे मागण्या मान्य करुन घेण्यासाठी सरकारकडे आग्रह करणे.
4) भारतातील इतर जाती-जमाती बरोबर मैत्रीपुर्ण वातावरण राहिल असा प्रयत्न करणे. इतर जाती-जमातीशी शत्रुत्व निर्माण होणार नाही याची दक्षता घेणे.

➢ **1909 चा मोर्ले-मिंटो कायदा व स्वतंत्र मतदार संघः**

✓ शिमला या ठिकाणी सर आगाखान यांच्या नेतृत्वाखाली व्हाईसरॉय लॉर्ड मिंटो दुसरे यांना भेटलेल्या मुस्लीम शिष्टमंडळाने मुस्लीमांसाठी स्वतंत्र मतदार

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

राष्ट्रीय कॉंग्रेस व मुस्लीम लीग यांच्यातील सहकाराचे वर्ष (1911-1922)

➢ **1913 - आग्रा अधिवेशन (26 ते 28 डिसेंबर) :**

- या अधिवेशनामध्ये मुस्लीम लीगच्या स्वयंमशासनाचा ठराव मांडण्यात आला.
- मुस्लीम समाजाचे प्रतिनिधित्व स्वयंमशासनाच्या सर्व संस्था मध्ये ठेवावे आणि सर्व मुन्सीपालीटी, जिल्हा लोकल बोर्डवर मुस्लीमांची पुरेसे प्रतिनिधित्व राखुन ठेवण्याची तरतुद ठेवावी.
- **गोखले स्किम :** प्रत्येक प्रांताच्या गव्हर्नरला सहा जणांचे मंत्रीमंडळ असेल (3 युरोपीयन आणि 3 भारतीय) या मंडळाच्या कार्यकारी पदावर जी व्यक्ती असेल ती कायदेमंडळावर असेल व्हॉईसरॉय आणि त्यांचे कायदेमंडळ यांचे नाममात्र नियंत्रण असेल.
- ही योजना कधीही कार्यन्वयीत झालेली नाही.

➢ **1915 मुंबई अधिवेशन :**

- ब्रिटीश सरकारपुढे ठेवायच्या मागण्या तयार करण्यासाठीचा निर्णय घेण्यात आला.
- या अधिवेशनात मुस्लीम लीगचा झेंडा मुंबईभर फिरवण्यात आला. झेंडा - (हिरवा आणि चांदतारा)

➢ **1916 - लखनौ अधिवेशन :**

- कॉंग्रेस आणि मुस्लीम लीग दोघांचे एकत्र अधिवेशन
- अध्यक्ष - अंबिकाचरण मुझुमदार
- या अधिवेशनासाठी डॉ. वेलंकर आणि डॉ. साठे यांनी होमरुल रेल्वेचे नियोजन करण्यात आले.
- 1907 ला सुरतला फ्रेंच बागेत गाडली गेलेली राष्ट्रीय कॉंग्रेस केसरबागेमध्ये पुर्नजन्म मिळाला आहे. - अंबिकाचरण मुझुमदार
- आता वृद्धांनी तरुणांना झिडकारु नये आणि तरूणांनी वृध्दांचा अपमान करु नये.
- लखनौ मध्ये आता भाग्य उजाडेल असे म्हणत 'Luck-naw' हा उल्लेख टिळकांनी केला.
- हिंदवी स्वराज्याचे निशाण लखनौ येथे गोमती नदीच्या तिरावर रोवले - केसरी
- आमच्या मुस्लीम बांधवांना आम्ही वाजवीपेक्षा जास्त झुकते माप दिले आहे. असे काही जणांचे मत आहे. स्वराज्याचे हक्क फक्त मुस्लीम समाजाला दिले तरी मला त्यांची पर्वा नाही, परंतु असे झाल्यास मुस्लीम आणि इतर समाजातील गट यामध्ये झगडा सुरु होईल परंतु ती लढत तिरंगी असणार नाही - लोकमान्य टिळक
- या करारात मुस्लीम, मवाळ, जहाल यांची युती झाली होती.

सेवेसाठी ज्ञानार्जन

दोन प्रकारच्या मागण्या

राजकिय प्रकारच्या मागण्या	विधीमंडळातील प्रतिनिधित्व मागण्या
✓ लंडनमधील भारतमंत्र्यांचे कौन्सिल रद्द करा. ✓ व्हॉईसरॉयच्या मंत्रीमंडळात निम्मे सदस्य भारतीय आहेत व ते निर्वाचीत असावेत. ✓ प्रांतांना स्वायत्तता असावे. ✓ संरक्षण आणि परराष्ट्र धोरण सोडुन इतर सर्व खात्यावर केंद्र सरकारचा ताबा असावी.	✓ 1909 च्या विभक्त मतदार संघाना मान्यता ✓ ज्या प्रांतांत मुस्लीम अल्पसंख्याक असतील त्यांना लोकसंख्येपेक्षा अधिक प्रतिनिधित्व मिळावे व तेथे बहुसंख्याकाला कमी प्रतिनिधित्व द्यावे. (हिंदु महासभेने विरोध केला. मुंजे, मालवीय, सी.वाय. चिंतामणी) ✓ प्रतिनिधीत्व - पंजाब-50 टक्के, बंगाल-40 टक्के, मुंबई-33 टक्के, उत्तर प्रदेश-30 टक्के, बिहार-26 टक्के, मद्रास-15 टक्के, मध्य वऱ्हाड प्रांत-15 टक्के ✓ या दोन प्रांतात 4 टक्के मुस्लीम लोकसंख्या असताना 15 टक्के जागा मिळाल्या.

- हे प्रतिनिधित्व 1911 च्या जनगणनेवर आधारीत होते.
- विधीमंडळातील जातीय संदर्भातील मुस्लीमांचा नकार अधिकार मान्य केला. 3/4 मुस्लीम सदस्यांनी प्रस्ताव मान्य नसल्यास तो स्विकारला जाणार नाही.
- विद्यापीठ व जमिनदार या सारख्या विशेषमतदार संघातुन मुस्लीम उमेदवारांना निवडणुक लढवता येईल.
- लखनौ करारावर टिका - आर.सी. मुझुमदार, डॉ रघुवंशी, लिओनेल कार्टीस यांनी केली.
- 1917 - मुंबई कॉंग्रेस व मुस्लीम लीगने यांनी हा करार पुढे पाठवण्यासाठी एक शिष्टमंडळ इंग्लंडला पाठवले.
- होमरुल आणि पहिल्या महायुध्दाच्या पार्श्वभुमीवर प्रसिध्द अशी मॉन्टेग्यु घोषणा केली (20 ऑगस्ट 1917)
- यामध्ये जबाबदार शासन शब्द प्रयोगाचा अर्थ एकुण एक सत्ता हिंदुस्थानातील लोकांकडे सोपविने असा होत असे.
- ब्रिटीश साम्राज्याचा भाग असणाऱ्या हिंदुस्थानला हप्ता-हप्त्याने जबाबदार सरकार देणे हे आमचे उद्दिष्ट्य आहे. त्यासाठी प्रशासनाच्या प्रत्येक शाखेमध्ये भारतीयांना प्रतिनिधीत्व देवुन भारतीयांचे सहचर्य वाढवण्याचा आणि स्वशासन करण्याचा संस्थाचा हळुहळु विकास करण्याच्या दृष्टीने बादशहाचे सरकार प्रयत्न करील या धोरणाशी हिंदुस्थान सरकारही सहमत आहे.
- या घोषणेनुसार मॉन्टेग्यु चेम्सफर्ड भारतामध्ये आले. 1918 - रिपोर्ट बनवला जो पुढे भारत सरकार कायदा - 1919 आला.
- **1919 चा कायदा बनवणारे सदस्य :**

✓ भुपेंद्रनाथ बसु
✓ लॉर्ड डोलोमोर
✓ विल्यम ड्युक
✓ चार्ल्स रॉबर्ट्स

- 1919 मध्ये पहिले महायुध्द संपले रौलट बिल पास झाले.
- जिना यांनी रौलट कायद्याच्या विरोध म्हणुन कौनिसलच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला.
- पहिले युध्द - तुर्कस्थान हरले - खिलाफाचे पद रद्द - खिलाफत चळवळीचा पाया घातला गेला.
- खिलाफत चळवळीचे नेतृत्व : शौकत अली, मुहम्मद अली जौहर, अब्दुल कलाम आझाद इ.
- 1920 - कॉंग्रेस आणि मुस्लीम लीग महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली एकत्र आली आणि खिलाफतीच्या नेत्यांनी असहकार हा कार्यक्रम एकमुखाने स्विकारला.
- गांधीजींच्या निकट सहकारी - डॉ. अन्सारी, मौलाना आझाद, हकिम अजमल खान एकत्र येत जामिया मिलीया इस्लामिया विद्यापीठाची स्थापना केली.
- 1924 - खलिफा मुस्तफा केमाल पाशा याने लोकशाही गणराज्याची स्वतःच घोषणा केली. आणि खलिफा पद रद्द झाले.

मुस्लिम समाजातील महत्वपुर्ण आंदोलन

➢ **अहरार आंदोलन**

- बंगालच्या राष्ट्रवादी मुस्लिमांनी सुरु केले.
- मौलाना मुहमद अली, हकीम अजमल खान, हसन इमाम, नजरुल एक, मौलाना जफर अली खान इत्यादी.
- मुस्लिमांनी राष्ट्रीय आंदोलनाचा भाग बनले पाहिजे.

➢ **अहमदिया आंदोलन**

- पंजाब, गुरुदासपुर - मिर्जा गुलाम अहमद - 1889
- कादियान नावाच्या स्थानापासुन सुरुवात म्हणुन 'कदियानी आंदोलन' असेही नाव पडले.
- उदारमतवादी सिध्दांतावर आधारित

- **उद्देश :**
- इस्लामच्या सत्य स्वरुपाचे पालन व पुन्हा स्थापन करणे.
- जिहादचा विरोध केला.
- 1890 - 'बहरिन ए.अहमदिया' - पुस्तक - आंदोलनाच्या सिध्दांताची व्याख्या केली.
- 1891 - स्वतःला मसीह - उल - मौऊद (मसीहा) संबोधू लागले.

- **टिटुमीर चळवळ**
- सय्यद मीर निसार अली टिटुमीर (1782 - 1831)
- इस्लामी धर्मप्रचारक
- ब्रिटीश सरकारमध्ये जमिनदारांविरुध्द व हिंदु जमिनदारांविरोधात शेतकरी विद्रोह
- कोलकत्यातील सय्यद अहमद बरेली भेट घेतली.
- तारिकहा - ए - मुहम्मदिया चळवळीचे प्रचारक बनले
- मुजाहिद - स्थापना
- फिरैझी चळवळ 1840 - फरिदपूर (बंगाल) - हाजी शिरयततुल्ला, दादुमियान
- तय्युनी चळवळ 1839 - ढाका - करामत अली जौनपूरी

- **वहाबी आंदोलन - वलीउल्लाह आंदोलन**
- मुस्लिमांची सर्वप्रथम प्रतिक्रिया
- पाश्चात्य आधारावर सुधारणाविरोधी चळवळ
- शाह वलीउल्लाह - मुस्लिमांचे प्रथम नेते.
- अब्दुल अजीज व बरेलीचे सय्यद अहमद यांनी वलीउल्लाह यांच्या विचारांना लोकप्रिय बनवले.
- इस्लाम धर्मातील 4 कायदा प्रणालीत परस्पर सामंजस्य
- धार्मिक बाबतीत वैयक्तिक अंतःप्रेरणेवर भर द्यावा.
- दार-उल-हर्ष-दीर-उल-इस्लाम

- **अलीगढ चळवळ**
- ✓ 'सुधारणावादी चळवळ'
- ✓ सय्यद अहमदखॉ प्रमुख
- ✓ पीर ला विरोध
- ✓ पत्रिका - 'तहजीन - उल - अखलाक' (पारशी भाषेत)
- ✓ 1875 - अलीगढ येथे - मुस्लिम ॲग्लो ओरिएंटल स्कुल 'सुरु
- ✓ अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ
- ✓ 1864 - कलकत्ता येथे -सायंटिफिक सोसायटी'

- **देवबंद आंदोलन**
- ✓ सुधारणा विरोधी चळवळ
- ✓ मुस्लिम शिक्षण पुरस्कर्ते असलेल्या उलेमांची चळवळ.
- ✓ कुराण व हदीस यांचे शुध्द शिक्षण देण्याचा प्रसार
- ✓ परकीय शासकांविरुध्द 'जिहाद' ची भावना टिकवणे
- ✓ मुहंमद नौनोत्वी आणि रशिद गंगोही - देवबंद येथे शाळा देवबंद (जि. सहारनपुर)
- ✓ अलीगढ चळवळीच्या विरोधात चळवळ.
- ✓ United Indian Patriotic association & Munanmmaden Anglo Oriental association ह्यांच्या विरोधात फतवा.
- ✓ देवबंद मदरशा समर्थक 'शिबली नुमानी' - अलिगढ कॉलेजचे प्राचार्य होते.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

मुस्लिम सुधारणा आंदोलन

क्रमांक	आंदोलने	वर्ष	ठिकाण	नेतृत्व
1.	फिरैझी चळवळ	1818	फरिदापुर (बंगाल)	हाजी शरियततुल्ला, दादुमियान
2.	तय्युनी चळवळ	1839	ढाका	करामत अली जीनपुरी
3.	देवबंद चळवळ	1867	देवबंद	मुहम्मद कासिम नैनोतवी व रशिद अहमद गंगौही
4.	अलिगड चळवळ	1875	अलिगढ	सर सय्यद अहमद खान
5.	अहमादिया आंदोलन	1889-1890	फरिदाकोट	मिर्झा गुलाम अहमद
6.	नदावतुल उल्मा	1894-1895	लखनऊ	मौलाना शितली नोमानी
7.	टिटूमीर चळवळ	1782-1831		मीर निसार अली
8.	फरिदी चळवळ	1830	फरिदपुर	हाजी शरीयत उल्लाह
9.	अहरार चळवळ	1910	पंजाब	राझा खान आणि अली बंधु

NOTES

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण 15 - ब्राम्हणेत्तर चळवळ

शाहू महाराज वेदोक्त/ताई महाराज/आरक्षण

- **कोल्हापूरमध्ये शाहू महाराजांच्या दरबारात तिन्ही धार्मिक संघटनेची लोक होते.**

➢ सत्यशोधक समाज - भास्करराव जाधव
➢ थिओसॉफीकल सोसायटी- वा.द.तोफखाने
➢ आर्य समाज - (D.T. मालक)

- **वेदोक्त प्रकरण (1899) :**

➢ 1899 मध्ये कार्तिक महिन्यात पंचगंगा नदीवर स्नानासाठी गेले असताना नारायण भटजी हे वेदोक्त मंत्राऐवजी पुराणोक्त मंत्रांचा उच्चार करत असल्याचे राजारामशास्त्री यांनी शाहूंच्या निदर्शनास आणले.
➢ वेदोक्त प्रकरणात शाहूंविरोधात केसरी, समर्थ, मोदवृत्त, काळ, गुराखी, जगाध्दितेच्छू, प्रेक्षक, सुबोध सिंधू, बेळगाव समाचार, ब्राम्होदय व धर्म या वृत्तपत्रांनी चळवळ उभारली होती.
➢ विष्णू गोविंद विजापूरकर यांनी 'समर्थ' मध्ये 'जातीभेद व मराठ्यांचे नष्ट वैभव' हा लेख लिहिला होता.
➢ सरतेशेवटी 10 जुलै 1905 रोजी करवीर धर्मपीठाने तर 20 डिसेंबर 1905 रोजी करवीर ब्राम्हण सभेने महाराजांचे वेदोक्तचे अधिकार मान्य केले.

- **आरक्षण :**

➢ 1902 - शाहू महाराजांनी आरक्षण जाहीर केले. (26 जुलै 1902) - 50 टक्के
➢ ह्यांच्या आधी 1884 गायकवाड, होळकरांनी आपापल्या संस्थानात आरक्षणे दिली.
➢ 1902 च्या आरक्षणाचे पहिले लाभार्थी - भास्करराव जाधव (सरसुभेदार पदी निवड)

- **शाहू महाराजांना विरोध करणारे वृत्तपत्र :**

➢ विषववृत्त - वि.गो विजापूरकर
➢ समर्थ - वि.गो.विजापूरकर
➢ नेटीव्ह ओपिनियन - व्हि.एन.मंडलीक
➢ कल्पतरु, प्रेक्षक

- **शाहू महाराजांनी मदत केलेले वृत्तपत्र :**

➢ वेदोक्त प्रकरणात शाहू महाराजांवर ब्राम्हणी वृत्तपत्रांकडून टिकेची झोड उठवली जात होती. परंतु महाराजांकडे उत्तर देण्यासाठी वृत्तपत्रे नव्हती. त्यामुळे महाराजांनी पुढील काळात ब्राम्हणेत्तर वृत्तपत्रांना मदत केली.

1) विजयी मराठी - श्रीपतराव शिंदे
2) मुकनायक - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
3) जागरुक - डॉ. वालचंद कोठारी
4) राष्ट्रवीर - शामराव भोसले
5) दीनमित्र - मुकुंदराव पाटील
6) दीनबंधु मराठा - भास्करराव जाधव
7) तेज - दीनकरराव जवळकर

- **साऊथबरो कमिशन :**

➢ भारतीयांच्या मतदानाच्या हक्काबद्दलची पुर्तता करण्यासाठीची समिती (फ्रँचाईस समिती) म्हणजे साऊथबरो समिती 1919 मध्ये भारतामध्ये आली. या समितीत पाच ब्रिटीश, तीन हिंदू व एक मुसलमान असे नऊ सभासद होते. मुंबईत सदर समितीपुढे 36 प्रतिनिधींनी साक्ष व निवेदने दिली.

➢ यात प्रामुख्याने बॅ. अली जीना, एन.एम.जोशी, रेव्हरंड जोशी हेग ब्राऊन, जमशेटजी जिजिभॉय, देविदास ठाकरसी, भास्करराव जाधव यांचा समावेश होता.

➢ अस्पृश्य लोकांच्या वतीने डॉ. भीमराव आंबेडकर, विठ्ठल रामजी शिंदे व गणेश आकाजी गवई यांनी साक्ष व निवेदन दिले होते.

- **साक्ष दिलेल्या महाराष्ट्रीयन व्यक्ती :**

➢ विठ्ठल रामजी शिंदे, भास्करराव जाधव, रॅ.र.पु. परांजपे, न.चि.केळकर, ए.बी.लठ्ठे, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, वालचंद कोठारी, ह.ना.आपटे

➢ साऊथबरो कमिशनने मराठा आणि तत्सम जाती यांसाठी प्रांतिक मंडळात 7 जागा राखीव ठेवण्यात आल्या.

➢ ह्यामध्ये लिंगायत आणि जैन यांचा समावेश नव्हता.

नाव	वर्ष	सहभागी व्यक्ती
सन्मित्र समाज मेळा (टिळकांची प्रेरणा)	1898 - पुणे	श्री. तिखे, शंकरराव लवाटे, अहिताग्णी राजवाडे करंदीकर, निळकंठराव भिडे इ.
वज्रदेही शुर मेळा (अत्यंत शिस्तप्रिय, हनुमान भक्त)	पुणे	तुकाराम, अनंत नेमाने
ऐक्यवर्धक मेळा	1890 - पुणे	बळवंतराव डावरे, पदे लिहणारे-सेनापती बापट, कवि गोविंद
रणसंग्राम मेळा	पुणे	सीताराम काशीराम औरंगाबादकर
मित्रमेळा	नाशिक	बाबाराव सावरकर, कवी गोविंद (कवने लिहायचे)
शिवछत्रपती मेळा	पुणे	केशवराव जेधे (ब्राम्हणेत्तर)
श्रीकृष्ण मेळा	पुणे	पांडुरंग राजभोज (दलित चळवळ)

देशाचे दुश्मन प्रकरण

- देशाचे दुश्मन दिनकरराव जवळकरांनी लिहले, केशवराव जेधे यांनी जाहिरात दिली.
- विजयी मराठा मध्ये यांना आक्षेपार्ह लिखान म्हणुन शिक्षा
- मुद्रक - रामचंद्र लाड (मजुरकर्ते)
- देशाचे दुश्मन - लोकमान्य टिळक, विष्णुशास्त्री चिपळुनकर, याला प्रत्युत्तर म्हणुन लिहले गेले.
- **सत्यशोधक का खिस्तसेवक** हे फुले विरोधी पुस्तक वाटण्यात आले. - लेखक बाबुराव फुले यांचीनिर्दोष मुक्तता करण्यात आली.
- देशाचे दुश्मन च्या दुसऱ्या अपीलावेळी बाबासाहेब आंबेडकरांनी जवळकर जेधेंचे वकील पत्र घेतले सर्व दोषमुक्त झाले.
- जाहीर सवाल नंबर 1
- मर्द हो ! नाके कापुन घ्या
- 1950 मधील ब्राम्हण परिषद
- **1926 जोशी वतन विधेयक** - ग्रामजोशांना संस्कार करायला बोलवले नाही तर दक्षिणा मागण्याचा हक्क आणु नये
- सी.के बोले यांनी मुंबई कायदेमंडळात हे विधेयक मांडले व ते मंजुर झाले, 1921 अण्णासाहेब लठ्ठे नी असे विधेयक मांडले.
- **1884 फुले काळातील ग्रामजोशी प्रकरण** - बाळाजी डुंबरे पाटील यांनी मुलांची लग्ने ग्रामजोशी न बोलाविता केली. म्हणुन ग्रामजोशींनी दक्षिणेसाठी खटला दाखल केला. (जज. महादेव गोविंद रानडे)

- **ग्रामजोशी विरुध्द :**
- ➢ कुळकर्णी लीलामृत - 1913 - मुकुंदराव पाटील
- ➢ शेटजी प्रताप - 1924 - काव्यसंग्रह

ब्राम्हणेत्तर चळवळीतील काही महत्वाच्या व्यक्ती

- **केशवराव जेधे :**
- ➢ 1923 - तरुण मराठा पक्ष स्थापन करुन त्यासाठी शिवस्मारक हे साप्ताहिक सुरु केले.
- ➢ 1924 - मजुर हे वृत्तपत्र काढुन सत्यशोधक समाजाच्या विचारप्रणालीचा प्रसार ब्राम्हणांच्या गणेशत्सोवाला शह देण्यासाठी वेगळा गणेशोत्सव छत्रपती मेळा काढला. (1924-25)
- ➢ कैवारी (दिनकरराव जवळकर) या वृत्तपत्राचे सहसंपादक - 1927
- ➢ 1920 - लोकमान्य टिळकांना त्यांनी विरोध करुन प्रिंस ऑफ वेल्सच्या स्वागत समारंभात भाग
- ➢ पुणे महानगर पालीकेचे सदस्य
- ➢ 1928 - चवदार तळ्याच्या मोहीमेत ते सहभागी (पर्वती मंदीर सत्याग्रहात)
- ➢ 1933 पुण्याच्या हरीजन सेवक संघाचे अध्यक्ष
- ➢ 1935 - मध्यवर्ती कायदेमंडळात निवडुन
- ➢ 1942 - च्या चळवळीत 20 महिने तुरुंगवास
- ➢ 1948 - 53 - शेतकरी कामगार पक्षात गेले.
- ➢ पुन्हा 1957 कॉंग्रेसमध्ये - निवडणूकीत निवडुन
- ➢ **दोन महत्वाच्या चळवळीत भाग :**

1) गोवा मुक्ती आंदोलन (1955)
2) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ (1956)

- ➢ कॉंग्रेसचा खेडोपाड्यातून जो प्रचार प्रसार झाला त्याचे श्रेय जेध्यांना जाते.
- ➢ सत्यशोधकी वृत्तपत्रे - श्री शिवछत्रपती - 1921 पुणे

- **भास्करराव जाधव :**
- ➢ जन्म : 17 जून 1867 (नागाव, ता. अलिबाग, जि. रायगड) (मूळ गाव महाड)
- ➢ गंगाराम म्हस्केंच्या शिफारशींनुसार 1 जून 1895 रोजी भास्करराव जाधव सहाय्यक सरसुभे म्हणून कोल्हापूर संस्थानात रुजू झाले.
- ➢ 1895-1921 या कालात भास्कररावांनी मुख्य महसूल अधिकारी, जिल्हा व सत्र न्यायाधिश, असिस्टंट प्लेग व फॅमिन कमिशनवर 1901 च्या शिरगणतीचे उप अधिक्षक इ. पदे भूषविली होती.
- ➢ वेदोक्त प्रकरणात शाहूंची भूमिका जनतेपर्यंत पोहचवावी म्हणून 1901 मध्ये मराठा दीनबंधु हे वृत्तपत्र दीनबंधू या बंद पडलेल्या वृत्तपत्राचे पुनरुज्जीवन बळवंतराव राणे व दाजीराव विचारे यांच्या सहकार्याने करुन 1903 पर्यंत कोल्हापूरमधून प्रसिध्द केले.
- ➢ 1904 ते 1908 कोल्हापूर नगरपरिषदेच्या महत्वाच्या पदावर.
- ➢ कोल्हापूर दरबारातील निवृत्तीनंतर 1923 साली ब्राम्हणेत्तर पक्षाकडून साताऱ्यातून विजयी. मुंबई राज्याचे अबकारी आणि शिक्षण मंत्री होते.
- ➢ 1930-31 च्या गोलमेज परिषदेस उपस्थिती.
- ➢ 1931-34 पुनहा आमदार
- ➢ 1935 - राजकीय निवृत्ती
- ➢ काही वर्षे सातारा येथे वकिली केली.

- **लिहिलेल्या प्रस्तावना :**

➢ मुकुंदराव पाटील यांच्या कुळकर्णी लीलामृत खंडकाव्यास लिहिली.
➢ सार्वजनिक सत्यधर्मच्या दुसऱ्या आवृत्तीस शिरकाव या सदराखाली ग्रंथाचा परिचय करुन दिला. हा ग्रंथ रामचंद्र जाधव (दासराम) यांनी प्रसिध्द केला. (15 फेब्रुवारी 1938)
➢ माधवराव बागलांच्या सत्यशोधक हिरक महोत्सव या ग्रंथास प्रस्तावना.
➢ 1920 ते 1930 या दशकात सत्यशोधक समाजाचे अध्यक्ष
➢ मुंबईत बॉम्बे लीग शिक्षण संस्थेची स्थापना.
➢ 1907 - धारवाड (कर्नाटक) मराठा शिक्षण परिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनाचे स्वातगाध्यक्ष होते.
➢ 1908 - दुसऱ्या अधिवेशनाप्रसंगी मराठा शिक्षण परिषदेचे सचिव होते.
➢ 11 जानेवारी 1911 - परशुरामराव घोसवाडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्यशोधक समाजाची सभा भरली होती. या सभेत भास्करराव जाधवांची अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली होती.
➢ 1913 - भास्कररावांच्या देखरेखीखाली घरचा पुरोहित हे पुस्तक तयार करण्यात आले.
➢ 1910 - दीनबंधू वृत्तपत्रात सत्यशोधक समाजाची संभाव्य संहिता लिहून सत्यशोधकांना एकत्र येण्याचे आवाहन केले. यातून पुढे सत्यशोधक अधिवेशनांना प्रारंभ झाला.
➢ सत्यशोधक समाजाचे प्रथम अधिवेशन 17 एप्रिल 1911 ला भवानी पेठ, पुणे - बालीवाला थिएटर येथे पार पडले. (अध्यक्ष स्वामी रामय्या व्यंकय्या अय्यावारु)
➢ 12 डिसेंबर 1920- ब्राम्हणेत्तर पक्षाची स्थापना केली.
➢ 1921 - बेळगाव अधिवेशन, (ब्राम्हणेत्तर अधिवेशनाला जोडून) (अध्यक्ष : भास्करराव जाधव)

- **साहित्य :**

➢ रामायणावर नव प्रकाश हा ग्रंथ लिहिला.
➢ मराठे व त्यांची भाषा व्याख्यान मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय (याच भाषणाचे 1932 साली दासराम) (रामचंद्र जाधव) यांनी प्रकाशक म्हणून मराठे आणि त्यांची भाषा शिर्षकाचे पुस्तक प्रकाशित केले.
➢ सार्वजनिक सत्यधर्मची दुसरी आवृत्ती रामचंद्र बाबाजी जाधव उर्फ दासराम यांनी 1938 साली प्रसिध्द केली.

➢ **गौरवोद्‌गार :**

1) **राजर्षी शाहू :** आपल्या संस्थानातील सहकारी चळवळीचा आत्मा.
2) **जे.पी.नाईक :** कोल्हापुरचे दुसरे शिल्पकार

- **दिनकरराव जवळकर :**

➢ चळवळ - सत्यशोधक, बाम्हणेत्तर - कोल्हापूर दुसरे - भाई माधवराव बागल
➢ पत्रकारिता - कैवारी, तेज (साप्ताहिक) मजुर - 1925 - पुणे - रामचंद्र लाड (दिनकरराव जवळकर)
➢ प्रभाव - शिवाजी महाराज, संत तुकाराम, महात्मा फुले, शाहु महाराज
➢ सत्यशोधक चळवळ मुंबई व चेन्नई प्रांतात फुले नंतर पुढे नेण्याचे काम जवळकरांनी केले.
➢ जेध्यांसोबत पुण्यात छत्रपती मेळे काढुन टिळकांना विरोध.
➢ देशाचे दुश्मन पुस्तक लिहले, शेतकऱ्यांची कैफीयत - जेधे, जवळकर मर्द हो नाके कापुन घ्या - हे पुस्तक
➢ क्रांतीचे रणशिंग - ह्या पुस्तकातुन शेतकऱ्यांना साम्यवादाचे महत्व सांगितले.
➢ 'प्रणयप्रभाव' नावाचे नाटक (पण प्रयोग होण्याआधीच बंदी हुकुम) - पटेल बिलाची तारीफ करणारे

प्रकरण 16 - राष्ट्रीय चळवळ 1885 ते 1947

पार्श्वभुमी

- जानेवारी 1885 नरेंद्रनाथ सेन - इंडियन मिरर' कलकत्ता यांनीही राष्ट्राच्या पुननिर्मितीसाठी 'राष्ट्रीय चळवळ' करण्याची आवश्यकता असल्याचे संपादकीय लेख लिहले.
- 1877 - दिल्ली दरबारात एखाद्या देशव्यापी संघटनेच्या स्थापनेचा विचार 'सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी', सितारामपंत चिपळुणकर' यांच्या मनात होता.
- राष्ट्रसभा भरवण्याबद्दल 1883 - जुलै-तारापाद बॅनर्जी इंडियन मिरर - वृत्तपत्रात एक पत्र
- हीच पत्रे ॲलन ह्युम यांनी वाचली असावीत.
- मार्च 1883 - ए.ह्युम कलकत्ता विद्यापीठात पदवीदान समारंभाच्या निमित्ताने पत्र
- 50 माणसे अशी शोधा की जी भारतीय लोकांच्या सेवेकरिता एखाद्या संघटनेची निर्मिती करु शकतात
- 'अ नेशन ऑफ 50 मिलियन' ही डफरीनने मुस्लिमांसाठी केलेली घोषणा.
- इंग्लंडमधील ॲंटीकॉर्न लीग - धर्तीवर भारतात एक राजकीय संघटना असावी - ह्युम
- 1884 - ह्युम यांनी इंडियन नॅशनल युनियन - सिमला येथे स्थापना.
- रानडेंनी नाव बदलवायचे सुचविले. 'इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस' दिल
- ह्युम यांच्या अहवालावरुन कलकत्ता सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी - 'ऑल इंडिया नॅशनल कॉनफरेन्स - 100 लोक उपस्थित
- राष्ट्रीय कॉंग्रेस चे पहिले अधिवेशन पुण्यात - हिराबागेत होणार होते. - (सार्वजनिक सभा) - जबाबदारी - सितारामपंत चिपळुणकर.
- परंतु कॉलरा/पटकीच्या साथीमुळे अधिवेशन मुंबईला गेले.
- पुण्यात अधिवेशन झाले असते तर अध्यक्ष कोण होणार होते. (लॉर्ड रे मुंबईचे गव्हर्नर)
- मुंबई मध्ये गवालीया टॅंक येथे गोकुळदास तेजपाल पाठशाळेत भरले.

पहिले अधिवेशन (28 डिसेंबर 1885)

- अध्यक्ष - व्योमेशचंद्र बॅनर्जी (वकील)
- एकुण 72 प्रतिनिधी हजर
- दोन मुस्लीम - रहिमुतुल्ला सयानी, ए.एम.धरमसी
- बंगालची प्रतिनिधीत्व - नरेंद्रनाथ सेन, गिरिजाभुषन मुखर्जी
- पुण्यातुन आलेले प्रतिनिधी - कृष्णाजी लक्ष्मण नुलकर, गंगारामभाऊ म्हस्के, वा.शि. आपटे, रामचंद्र साने, सिताराम चिपळूणकर, शिवराम साठे, आगरकर
- उपस्थित असलेले इंग्रज अधिकारी - सर विल्यम वेडनबर्ग, न्यायमुर्ती जर्डीन, प्राध्यापक बर्डस्वर्थ
- अनुपस्थित लोक - सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, व्ही.एन. मंडलिक, सार्वजनिक काका, नाना शंकरशेठ
- कोलकत्ता मध्ये सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी राष्ट्रीय परिषद आयोजित केली होती आणि व्ही.एन.मंडलीक महाराष्ट्रातुन गेले होते.
- **पहिल्या अधिवेशनात पास झालेले ठराव (एकुण 9) :**

1. राज्यकारभार चौकशीसाठी आयोग नेमण्यात यावा.
2. सनदी परीक्षा हिंदुस्थान घ्याव्यात.
3. लष्करी खर्च वाढवु नये.
4. उच्च शिक्षणावर अधिक खर्च करावा.
5. हत्यार कायदा रद्द करावा.
6. तंत्रशिक्षणाची सोय करावी.
7. हिंदी प्रतिनिधी आयोगात घेतले जावेत.
8. मध्यवर्धी व कायदे मंडळात मोठ्या प्रमाणावर लोकनियुक्त प्रतिनिधी असावेत.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

9. नोकरशाहित हिंदी लोकास मान द्यावा.

- पहिल्या अधिवेशनासाठी तिन हजार रुपये खर्च आला होता.

दुसरे अधिवेशन (1886) कलकत्ता

- अध्यक्ष - दादाभाई नौरोजी
- हे कॉंग्रेसचे पहिले पारशी अध्यक्ष
- 434 पैकी 33 मुस्लीम सदस्य

तिसरे अधिवेशन (1887) मद्रास

- अध्यक्ष - बद्रुद्दीन तैय्यबजी - मद्रास मध्ये
- पहिले मुस्लीम अध्यक्ष.
- यावर्षी पासुन कॉंग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनाला जोडुन त्याच मंडपात सामाजिक परिषदेचे अधिवेशन भरु लागले. रानडेंनी सुरु केली.
- अध्यक्ष-श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन
- इंग्लंडमधील संसदेत विरोधी पक्ष जे कार्य करतो ते राष्ट्रसभेने करावे आणि सरकारच्या कारभारातील दोष दाखवून सुधारणा सुचवाव्या - डफरीन साहेबांचे म्हणणे.
- 1895 च्या पुणे अधिवेशनात टिळकांनी सामाजिक परिषदेचे अधिवेशने राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या मंडपात होऊ दिले नाही. (म्हणुन ते फर्ग्युसन कॉलेजला झाले.)
- फर्ग्युसन कॉलेजचा सामाजिक परिषदेचा मंडप जाळण्याचा प्रयत्न -दामोदरपंत चाफेकर

चौथे अधिवेशन (1888) अलाहाबाद

- अध्यक्ष जॉर्ज युल (प्रथम ब्रिटीश अध्यक्ष)
- सरकारी नोकरदरांनी राष्ट्रीय सभेत भाग घेऊ नये - ब्रिटीशांनी परीपत्रक (रिस्ले परीपत्रक)
- जागा मिळु नये म्हणुन भरपुर खटाटोप केला.

पाचवे अधिवेशन (1889) मुंबई

- सर विल्यम वेडनबर्ग (दुसरे ब्रिटीश)
- या अधिवेशनास प्रथमच गोखले व टिळक हजर राहिले.
- या अधिवेशनावर पहिल्यांदा महात्मा फुलेंच्या नेतृत्वाखाली मोर्चा घेण्यात आला.
- **पंडीता रमाबाईंच्या नेतृत्वात पहिल्यांदा महिला सहभागी**

1. पंडीता रमाबाई
2. श्रीमती शेवंताबाई त्रिंबक
3. श्रीमती निकंबे
4. काशिबाई गोविंदराव कानिटकर

- 1890 साली कॉंग्रेसची एक शाखा लंडन येथे सुरु केली
- अध्यक्ष - विल्यम वेडनबर्ग
- राष्ट्रीय कॉंग्रेसने राजकीय गोष्टी करण्यापेक्षा केवळ समाज सुधारणांचे कास धरावी. - डफरीन (1889)
- लॉर्ड डफरीन - कॉंग्रेस म्हणजे अंधारात मारलेली उडी.
- कॉंग्रेस म्हणजे एक स्नेहसंम्मेलन न ठेवता राजकीय विचारमंच रहावे - ह्युम

असहकार चळवळीचा कार्यक्रम

- सन्मानदर्शक पदव्या व अधिकार यांचा त्याग करणे.
- सरकारी व निमसरकारी शाळांतून मुलांना काढून त्यांच्या शिक्षणासाठी राष्ट्रीय शिक्षणसंस्थांची स्थापना करणे.
- सरकार दरबारी उत्सव, समारंभांशी असहकार करणे.
- वकील व अशील यांनी ब्रिटिश न्यायाख्यांवर बहिष्कार टाकून खाजगी निवाडा मंडळाद्वारे आपले तंटे सोडविणे.
- लष्करी व मुलकी नोकऱ्यांवर बहिष्कार घालणे.
- 1919 च्या कायद्याने निर्माण केलेल्या कायदेमंडळाच्या निवडणूक व मतदानावर बहिष्कार घालणे.
- परकीय मालावर बहिष्कार घालणे.
- म. गांधींनी सुरू केलेल्या असहकार चळवळीच्या कार्यक्रमात संघर्षात्मक व विधायक असे दोन पैलू होते. संघर्षात्मक कार्यक्रमात शाळा, महाविद्यालये, न्यायालय, परदेशी कापड यावर बहिष्कार, पदव्यांचा त्याग यांचा समावेश होता तर विधायक कार्यक्रमात स्वदेशी, खादीचा वापर, हिंदू-मुस्लिम ऐक्य, दारूबंदी, अस्पृश्यता निवारण इ. गोष्टीचा अंतर्भाव होता. या कार्यक्रमाद्वारे सव देशवासीयांना स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी करून घेण्याची गांधीजींची योजना होती. लोकमान्यांची स्वदेशी चळवळ व गांधीजींची असहकार चळवळ यांच्या कार्यक्रमात विलक्षण साम्य आढळते. स्वराज्य, स्वदेशी. परदेशी मालावर बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या बाबी दोन्ही चळवळीत समान होत्या. लोकमान्य टिळकांच्या चतुःसूत्रीचा गांधीजींनी आपल्या असहकार आंदोलनाच्या कार्यक्रमात समावेश केला होता.

सविनय कायदेभंग

- मीठाच्या सत्याग्रहाबरोबर विदेशी कापडावर बहिष्कार, साराबंदी, जंगल सत्याग्रह यांना परवानगी देण्यात आली.

चलेजाव चळवळ

- ऑगस्ट क्रांतीचा कार्यक्रम
- सर्व देशभर एक सार्वत्रिक हरताळ शांततेने पाळण्यात यावा. सायंकाळी सभा भरवून 'चले जाव'चा राष्ट्रसभेचा संदेश जनतेला कळविण्यात यावा. जरी या सभांवर बंदी घालण्यात आली, तरी ती बंदी मोडून सभा घ्याव्यात.
- ज्या ज्या ठिकाणी मीठ तयार करणे शक्य असेल, त्या ठिकाणी मिठासंबंधीचे कायदे मोडून मीठ तयार करण्यात यावे.
- खेड्यातील सर्व जनतेने सरकारी अधिकाऱ्यांशी व राज्ययंत्रणेशी पूर्ण असहकार करावा.
- सोळा वर्षांवरील सर्व विद्यार्थ्यांनी आपल्या शिक्षणसंस्था सोडून या क्रांतीकार्यात सहभागी व्हावे.
- सर्व सरकारी अधिकाऱ्यांनी आपल्या नोकऱ्या सोडाव्यात.
- सैनिकांनी शांततेच्या सभा मिरवणुकांवर लाठीमार, गोळीबार करण्याचे सरकारचे हुकूम पाळू नयेत.
- संस्थानिकांनीही चळवळीत सामील व्हावे. ते न सामील झाल्यास प्रजेने तेथे क्रांती करावी.
- प्रत्येक लढ्याप्रमाणे याही चळवळीत स्त्रियांनी आपले कर्तव्य करण्यास पुढे यावे.
- देशातील सर्व स्त्री-पुरुषांनी 'करेंगे या मरेंगे' या वृत्तीने या लढ्यात स्वातंत्र्य तरी मिळवू किंवा नष्ट होऊ, असे म्हणून सामील व्हावे.
- हा लढा हिंदू, मुस्लिम, शीख, पारशी अशा सर्व धर्मीयांचा आहे. सर्वांनी मतभेद विसरून यात सामील व्हावे.

- म. गांधींना पकडल्यामुळे हिंदुस्थानातील प्रत्येक स्त्री-पुरुष या लढ्याचे नेते बनले आहेत. प्रत्येक मनुष्य हाच स्वतःचा नेता बनला पाहिजे. प्रत्येक प्रांताने अहिंसा पाळून आपल्या परिस्थितीस अनुरूप असा कार्यक्रमआखून घ्यावा व स्वतंत्रपणे तो अमलात आणावा.
- सूत कातण्याचे कर्तव्य करण्यास विसरू नये.

NOTES

रयत प्रबोधिनी
सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण - 17 राष्ट्रीय चळवळ 1915 ते 1947

- गांधीजी भारतात आले. (1915)
- जस्टीस पार्टी (1916)
- होमरुल लीग/चळवळ (1916)
- बनारस विश्व-हिंदू विद्यालय (1915)
- लखनौ करार (1916)
- उदारमतवादी पक्ष (1919)
- खिलाफत चळवळ (1918-22)
- साऊथबरो कमिशन (1920)
- कायदेमंडळाची निवडणूक (1920)
- असहकार चळवळ (1920)
- मुळशी सत्याग्रह (1921)
- स्वराज्य पक्ष (1923)
- भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (1925)
- प्रतियोगी सहकारीता (1926)
- राष्ट्रवादी पक्ष (लाला लजपतराय) (1927)
- सायमन कमिशन (1927)
- नेहरु रिपोर्ट (1928)
- बटलर कमिशन (1928)
- मिरत कट (1929)
- जिनांचे चौदा मुद्दे (1928)
- राष्ट्रीय कॉंग्रेस अधिवेशन (1929)
- सविनय कायदेभंग आणि महाराष्ट्र (1930)
- पहिली गोलमेज (1930)
- गांधी आर्यविन करार (सविनय स्थगित) (1931)
- फर्ग्युसन कॉलेज (गोगटे) (1931)
- दुसरी गोलमेज (1931)
- सविनय भाग 2 सुरु (1931)
- भगतसिंग-सुखदेव-राजगुरु यांना फाशी (1931)
- लोथियन अहवाल (1932)
- जातीय निवाडा (1932)
- पुणे करार (1932)
- तिसरी गोलमेज (1932)
- श्वेत पत्रिका (1933)
- कॉंग्रेस समाजवादी पक्ष (1934)
- आखिल भारतीय किसान सभा (1936)
- भारतीय शासनाचा कायदा (1935)
- कॉंग्रेसचे 50 वे अधिवेशन
- 1937 च्या निवडणूका

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- हरीपुरा कॉंग्रेस अधिवेशन (1938)
- 1939 - त्रिपुरी - जबलपुर - नर्मदा नदा
- फॉर्वड ब्लॉक (1939)
- जहाल लोकशाही पक्ष - मानवेंद्र रॉय - 1940
- ऑगस्ट ऑफर (1940) (शिमला ऑफर)
- वैयक्तीक सत्याग्रह (दिल्ली चलो सत्याग्रह) (1940)
- क्रिप्स मिशन (1942)
- चले जाव चळवळ (1942)
- राजगोपालाचारी योजना (राजाजी योजना) (1944)
- देसाई - लियाकत योजना (1945)
- वेव्हेल योजना (जुन 1945) (Breakdown Plan)
- नाविकांचे बंड (RIN चे बंड) (1946)
- कॅबिनेट मिशन (त्रिमंत्री योजना) (1947)

NOTES

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

प्रकरण 18 - समाजसुधारक व व्यक्तीविशेष

क्र.	नाव	संबंधित संस्था	वर्ष
१.	राजा राममोहन रॉय	आत्मीय सभा ब्रिटिश इंडिया युनेटेरियन असोशिएशन वेदांत कॉलेज - कलकत्ता ब्राम्हो समाज	१८१५ १८२७ १८२५ १८२८
२.	देवेंद्रनाथ टागोर	तत्वबोधिनी सभा आदि ब्राम्हो समाज भारतीय ब्राम्हो समाज	१८३८ १८६६ १८६६
३.	केशवचंद्र सेन	ब्राम्हो बंधु समाज ब्राम्हिका सभा भारत सुधारणा संगत सभा नवविधान समाज व्हिक्टोरिया इनिस्ट्युशन कलकत्ता	१८६२ १८६५ १८७० - १८८० -
४.			
५.	जगन्नाथ उर्फ नाना शंकरशेठ मुरकुटे	बॉम्बे नेटिव्ह स्कुल बोम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी स्टुडंट लिटरसी अंड साय्न्टिफिक सोसायटी बॉम्बे असोशिएशन (राजकिय पहिली संघटना) ग्रँट मेडिकल कॉलेज, मुंबई एल्फिनस्टन महाविद्यलय, मुंबई ऑग्री-हॉर्टिकल्चरल सोसायटी ऑफ वेस्टर्न इंडिया जॉग्रफिकल सोसायटी	१८२२ १८२३ १८४५ १८५२ १८५२ - - -
६.	गणेश वासुदेव जोशी उर्फ सार्वजनिक काका	सार्वजनिक सभा, पुणे देशी व्यापार उत्तेजक मंडळ, पुणे सरश्वती संघ, पुणे	१८७० १८७० १८७२
७.	रामकृष्ण विठ्ठल लाड उर्फ डॉ. भाऊ दाजी लाड	बॉम्बे असोशिएशन ईस्ट इंडिया असोशिएशनची शाखा-मुंबई स्टुडंट्स लिटरसी आणि सायंटिफिक असोशिएशन ज्ञान प्रसारक सभा व्हिक्टोरिया बाग व म्युझिअम	१८५२ १८६९ १८४५ १८४८ १८४८
८.	दादाभाई नौरोजी	इंडियन रिफॉर्म असोसिएशन लंडन ब्रिटिश कमिटी ऑफ दी इंडियन नॅशनल काँग्रेस - लंडन इंडियन पार्लमेंटरी कमिटी-लंडन	१८८७ - १८८९

Join Us On Rayatprabodhini/umeshkudale

		ईस्ट इंडिया असोसिएशन पारशी जिमखाना	१८६६ -
९.	जोतीबा गोविंदराव फुले ऊर्फ महात्मा फुले	बुधवार पेठेत भिड्यांच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा अण्णासाहेब चिपळूणकरांच्या वाड्यात दुसरी शाळा रास्तापेठेत शाळा दलितांसाठी वेताळपेठेत पहिली शाळा दलित लोकांस विद्या शिकवण्याकरिता मंडळ बालहत्या प्रतिबंधगृह सत्यशोधक समाज, पुणे	१८४८ १८५१ १८५१ १८५२ १८५३ १८६३ १८७३
१०.	न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे	फीमेल हायस्कूल नेटिव्ह जनरल लायब्ररी वसंत व्याख्यानमाला मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळ डेक्कन सोशल रिफॉर्म असोसिएशन सामाजिक परिषद औद्योगिक परिषद इंडियन असोसिएशन ऑफ वेस्टर्न इंडिया	 १८८९ १८९०
११.	आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर	मुंबईतील पहिले ट्रेनिंग कॉलेज नेटिव्ह जनरल लायब्ररी, मुंबई नेटिव्ह इम्प्रूव्हमेंट सोसायटी	१८४५ १८४५ -
१२.	रमाबाई बिपिन बिहारीदास ऊर्फ पंडिता रमाबाई	आर्य महिला समाज शारदा सदन मुंबई मुक्तिसदन केडगाव शांतिसंस्था प्रीतिसंस्था	१८८२ १८८९ १८९८ - -
१३.	बाळ गंगाधर टिळक ऊर्फ लोकमान्य टिळक	न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणे डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी फर्ग्युसन महाविद्यालय कॉंग्रेस डेमॉक्रॅटिक पक्ष होमरूल संघ	१८८० १८८४ १८८५ १९२० १९१६
१४.	मॅडम ब्लाव्हस्की, कर्नल, ऑलकॉट	थिऑसॉफिकल सोसायटी - न्यूयॉर्क	१८८२
१५.	ॲनी बेझंट	थिऑसॉफिकल सोसायटी मद्रास होमरूल लीग मद्रास	१८९३ १९१६
१६.	सर सय्यद अहमदखान	विज्ञान संस्था मुहम्मद अँग्लो ओरिएंटल स्कूल	१८६३ १८६७

रयत प्रबोधिनी लोकांसाठी ज्ञानार्जन

		मुहम्मद अँग्लो ओरिएंटल कॉलेज मुहम्मद एज्युकेशन काँग्रेस युनायटेड इंडियन पेट्रिऑटिक असोसिएशन मुस्लीम संरक्षक संघटना	१८७८ १८८६ १८८८ १८९३
१७.	गोपाळ हरी देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी	गुजराती बुद्धिवर्धक सभा परमहंस मंडळी	१८८०
१८.	स्वामी दयानंद सरस्वती	आर्य समाज, मुंबई आर्य समाज, लाहोर	१८७५ १८७७
१९.	विष्णुशास्त्री पंडित	पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळ – पुणे	१८६६
२०.	ईश्वरचंद्र विद्यासागर	परमहंस सभा	१८४९
२१.	स्वामी विवेकानंद	रामकृष्ण मिशन वेदांत समाज – न्यूयॉर्क	१८९७
२२.	विल्यम जोन्स	एशियाटिक सोसायटी कलकत्ता	१७८९
२३.	दादोबा पांडुरंग तर्खडकर	मानवधर्म सभा सुरत ज्ञानप्रसारक मंडळ – मुंबई परमहंस सभा – मुंबई स्टुडंट्स लिटरसी अँड सायंटिफिक, मुंबई	१८४४ १८४८ १८४९ १८४८
२४.	वासुदेव बळवंत फडके	पुना नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशन	–
२५.	आगाखान, सलीम अली	मुस्लीम लीग	१९०६
२६.	फईनजी / नौरोजी	रहजुभाई मानदयाखान – मुंबई	१८५१
२७.			
२८.	संत स्वामी सहजानंद	स्वामी नारायणद- भारत	१८६१
२९.	वीरेशलिंगम पंतलु	राजसुंदरी सोशल रिफॉर्म असोसिएशन	१८७८
३०.	शिवनारायण अग्निहोत्री	देव समाज, हैदराबाद	१८७८
३१.	मिर्झा गुलाम अहमद	अहमदिया – गुरुदासपूर	१८८९
३२.	महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे	डिप्रेस्ड क्लास मिशन, मुंबई राष्ट्रीय मराठा संघ अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारण संघ बहुजन पक्ष दुष्काळ आपत्ती निवारण समिती अहिल्याश्रम यंग थिरटस युनियन	१९०६ १९१७ १९१८ १९१९ १९२० १९२३ १९०५

३३.	यशवंत जयसिंग घाटगे उर्फ राजर्षी शाहू महाराज	शाहुपुरी बाजारपेठ	१८९५
		मराठा बोर्डिंग हाउस	१९०१
		क्षात्रजगद्गुरूंचे नवे पीठ कोल्हापूर (छत्रपती शाहू) स्वीमिंग	१९२०
		आणि विव्हिंग मिल	१९०६
		सहकारी तत्त्वावर कापडगिरणी	–
		जैन बोर्डिंग	१९०७
		प्रत्येक जातीसाठी स्वतंत्र वसतिगृह	–
		पाटील व तलाठी स्कूल	–
		जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूट	–
		लष्करासाठी इन्फंट्री स्कूल	–
		डेक्कन रयत असोसिएशन	१९१६
		अर्बन को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी	–
		बलभीम को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी	–
		मिस क्लार्क बोर्डिंग	१९०७
३४.	कर्मवीर भाऊराव पायगोंडा पाटील	दुधगाव विद्या प्रसारक मंडळ, दुधगाव	१९१०
		दुधगाव विद्यार्थी आश्रम	१९११
		रयत शिक्षण संस्था, कार्ले	१९१९
		जिजामाता ट्रेनिंग कॉलेज	१९२४
		छत्रपती शाहू बोर्डिंग, सातारा	१९४७
		छत्रपती ट्रेनिंग कॉलेज, सातारा	१९३५
		सिल्व्हर ज्युबिली ट्रेनिंग कॉलेज	–
३५.	महर्षी धोंडो केशव कर्वे	विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ	१८९३
		अनाथ बालिकाश्रम, पुणे	१८९६
		महिला शिक्षणसंस्था, हिंगणे	१९०७
		निष्काम कर्ममठ	१९०८
		महिला विद्यापीठ	१९१६
		महाराष्ट्र ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ	१९३६
		अस्पृश्यता निवारणासाठी समता संघ	१९४४
३६.	स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर	मित्रमेळा, नाशिक	१९००
		अभिनव भारत, नाशिक	१९०४
		इंडिया हाउस, लंडन	१९०६
		हिंदू महासभा, मुंबई	१९१५
३७.	डॉ. पंजाबराव श्यामराव कदम ऊर्फ पंजाबराव देशमुख	श्रद्धानंद छात्रालय, अमरावती	१९२६
		शेतकरी संघ, अमरावती	१९२७
		शिवाजी एज्युकेशन सोसायटी, अमरावती	१९३२
		ग्रामोद्धार मंडळ, अमरावती	१९३२
		भारत कृषक समाज	१९५५

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

		राष्ट्रीय कृषी सहकारी खरेदी-विक्री संघ	१९५५
३८.	अमृतलाल विठ्ठलदास ठक्कर ऊर्फ ठक्कर बाप्पा	भिल्ल सेवा मंडळ भिल्ल व आदिवासी कल्याण	१९२२
३९.	भीमराव रावजी आंबेडकर ऊर्फ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	बहिष्कृत हितकारणी सभा समाज समता संघ स्वतंत्र मजूर पक्ष ऑल इंडिया शेड्यूल्स कास्ट फेडरेशन रिपब्लिकन पार्टी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी सिद्धार्थ महाविद्यालय, मुंबई मिलिंद महाविद्यालय, औरंगाबाद	१९२४ १९२७ १९३६ १९४२ १९४६ १९४६ १९४६
४०.	लाला हरदयाळ	गदर पार्टी इंडो-अमेरिकन असोसिएशन (राष्ट्रवादाच्या प्रसारासाठी स्थापना) यंग इंडिया असोसिएशन (शस्त्रास्त्रे पुरवठ्यासाठी स्थापना)	
४१.	गोपाळ कृष्ण गोखले	भारत सेवक समाज, पुणे	१९०५
४२.	मोतीलाल नेहरू व पुरुषोत्तमदास टंडन	किसान लीग	१९२१
४३.	विनायक नरहर भावे ऊर्फ आचार्य विनोबा भावे	परमधाम आश्रम पवनार वर्धा	-
४४.	लाला लजपतराय	टिळक स्कूल ऑफ पॉलिटिक्स	-
४५.	भास्करराव जाधव	मराठा एज्युकेशन सोसायटी सत्यशोधक समाज शाखा कोल्हापूर	१९१८ १९११
४६.	सरस्वती जोशी	स्त्री-विचारवती संस्था, पुणे	
४७.	रमाबाई रानडे	सेवासदन, पुणे	
४८.	सुभाषचंद्र बोस	फॉरवर्ड ब्लॉक	१९३९
४९.	रघुनाथ धोंडो कर्वे	संतती नियमनाचे केंद्र	१९२१
५०.	भाई माधवराव बागल	प्रजापरिषद	
५१.	महात्मा गांधी	हरिजन सेवक संघ, साबरमती, अहमदाबाद	१९१७
५२.	पंडित मदनमोहन मालवीय	हिंदू महासभा हरिद्वार	१९१५
५३.	टागोर रवींद्रनाथ	विश्वभारती कलकत्ता	१९१८
५४.	श्यामजी कृष्ण वर्मा	इंडिया हाउस इंडिया होमरूल सोसायटी, लंडन	१९०५ १९०६

रयत प्रबोधिनी
सेवेसाठी ज्ञानार्जन

५५.	भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद	हिंदुस्थान सोशॅलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन, दिल्ली.	१९२८
५६.	मानवेंद्रनाथ रॉय	कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया ताश्कंद रशिया	१९२०
५७.	गोपाळ गणेश आगरकर	न्यू इंग्लिश स्कूल डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी	१८८० १८८४
५८.	विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणे	१८८०

समाजसुधारकांचे साहित्य

क्र.	नाव	साहित्य
१.	महात्मा जोतीबा फुले	गुलामगिरी १८७३, ब्राह्मणांचे कसब १८६९, शेतकऱ्याचा आसूड १८८३, स्त्री-पुरुष तुलना १८९२, इशारा १८८५, तृतीयरत्न (नाटक) १८५५, छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पोवाडा १८६९, जातिभेद विवेकसार, अस्पृश्यांची कैफियत १८३३.
२.	गोपाळ गणेश आगरकर	गुलामगिरीचे शस्त्र, डोंगरीच्या तुरुंगातील १०१ दिवस, हॅम्लेटचे मराठी रूपांतर, विकार-विलासत.
३.	बाळशास्त्री जांभेकर	शून्यलब्धी (अभ्यासक्रमावर पहिले पुस्तक), प्राचीन शिलालेख, बालव्याकरण, ज्ञानेश्वरीचे पाठभेदासह संपादन, इतिहास, धर्म, तत्त्वज्ञान, व्याकरण, विज्ञान इ. वर अनेक लेख प्रसिद्ध, नीतिकथा, सारसंग्रह, हिंदुस्थानचा इतिहास, संध्येचे भाषांतर, इंग्लंडचा इतिहास, दर्पण - साप्ताहिक
४.	दादोबा पांडुरंग तर्खडकर	मराठी भाषेचे व्याकरण, मराठी नकाशाचे पुस्तक, यशोदा पांडुरंग (केकावलीवर टीकात्मक), शिशुबोध (उपदेशपर), धर्मविवेचन १८४३ मानवधर्म सभेचा प्रसार झाला. पारमहंसिक ब्राह्मोधर्म (परमहंस सभेच्या मार्गदर्शनाखाली), | विद्येच्या लाभाविषयी, आत्मचरित्र, विधवा-श्रमार्जन.
५.	गोपाळ हरी देशमुख (लोकहितवादी)	हिंदुस्थानला दारिद्र्य येण्याची कारणे, गुजरातचा इतिहास, शतपत्रे, निबंधसमूह, यंत्रज्ञान, पानिपत लढाई, लक्ष्मी ज्ञान, व्यापारविषयक धोरण, स्थानिक स्वराज्य संस्था, ग्रामरचना व त्यांची स्थिती, स्वदेशीय राज्ये व संस्थाने (राजकारण व अर्थशास्त्रावर), हिंदुस्थानचा इतिहास, ऐतिहासिक गोष्टी - भाग १, २, ३, लंकेचा इतिहास, सौराष्ट्र देशाचा इतिहास, पृथ्वीराज चौहानचा इतिहास, स्वामी श्री. मनानंद (चरित्रपर), खोटी साक्ष व खोटी शपथ यांचा निषेध, गीतातत्त्व, सुभाषित व सुबोध वचने, स्वाध्याय (धर्म व नीतिपर), जातिभेद, भिक्षुक, प्राचीन आर्य विद्या व रीती, महाराष्ट्रातील कामगारांशी संभाषण इ. ३६ ग्रंथांचे लेखन.

६.	भाऊ दाजी लाड (रामचंद्र विठ्ठल लाड)	दि लिटररी रिमेन्स ऑफ भाऊ दाजी', रक्तपितीवर औषधांचा शोध संशोधनपर ९ निबंधांचे वाचन.
७.	विष्णुबुवा ब्रह्मचारी	भावार्थ सिंधू, वेदोक्त धर्मप्रकाश, सेतुबंधन, बोध सागराचे रहस्य, चतु:श्लोकी भागवताचा अर्थ.
८.	विष्णुशास्त्री पंडित	नाना फडणीस यांची संक्षिप्त बखर, ब्राह्मणकन्या विवाह, इंग्रजी-मराठी कोश, विधवा विवाह, धातुकोश, शूद्रधर्म स्मृतिशास्त्र, हिंदुस्थानचा इतिहास भाग ४३, संस्कृत आणि महाराष्ट्र - प्रौढविवाह
९.	बाबा पद्मजी (पद्मजी माणिकजी मुळे)	यमुना पर्यटन (पहिली कादंबरी), अरुणोदय (आत्मचरित्र - १८८८) मराठी इंग्रजी शब्दकोश, मराठी-संस्कृत शब्दकोश.
१०.	सावित्रीबाई फुले	काव्यफुले, मातुश्री सावित्रीबाईंची भाषणे व गाणी, बावन्नकशी सुबोध रत्नाकर.
११.	रामचंद्र गोपाळ भांडारकर	अर्ली हिस्टरी ऑफ डेक्कन, सर्वेक्षण ॲण्ड अदर मायनर रिलिजन्स, वैष्णवीझम ए पी इन ह द अर्ली हिटलरी
१२.	पंडिता रमाबाई	द हाय कास्ट हिंदू वुमेन, बायबलचे संस्कृत भाषांतर
१३.	विठ्ठल रामजी शिंदे	भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न १९२३, , माझ्या आठवणीतील अनुभव (आत्मचरित्र), बहिष्कृत भारत, हिंदुस्थानातील उदारधर्म, यंग थिएस्ट डिरेक्टरी, अनटचेबल इंडिया.
१४.	रघुनाथ धोंडो कर्वे	संततिनियमन विचार व आचार, गुप्तरोगांपासून संरक्षण, वेश्या व्यवसाय, आधुनिक आहारशास्त्र, आधुनिक कामशास्त्र.
१५.	कृष्णशास्त्री चिपळूणकर	अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी रासेलस, पद्यरत्नावली, सॉक्रेटिसचे चरित्र, अनेक विद्या, मूलतत्त्व संग्रह, निबंधमाला
१६.	न्या. महादेव गोविंद रानडे	मराठी सत्तेचा उदय, एकेश्वरनिष्ठेची कैफियत, एजेस ऑन इंडियन इकॉनॉमिक्स. इतिहास, शास्त्र, धर्म, चरित्र इ. इंदूप्रकाश वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध.
१७.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	हु आर दि शूद्राज, अनटचेबल्स, थॉट्स ऑन पाकिस्तान, बुद्स ॲण्ड हिज धम्म, रीडल्स इन हिंदुझम.
१८.	लो. टिळक	गीता रहस्य, ओरायन, दि आर्क्टिक होम-इन-द-वेदाज, दिओरायण
१९.	आचार्य विनोबा भावे	गीताई, मधुकर, स्वराज्यशास्त्र, अभंगव्रत, विचारपोथी, स्वराज्यशासन.
२०.	सेनापती बापट	दिव्य जीवन (अरविंदाच्या डिव्हाईन लाईफ ग्रंथाचे मराठी अनुवाद), चैतन्यगाथा.
२१.	अनुताई वाघ	कोसबाडच्या टेकडीवरून (आत्मवृत्त).
२२.	शिवरामपंत महादेव परांजपे	तर्कभाषा, अर्थसंग्रह, मराठ्यांच्या लढ्याचा इतिहास, विंध्याचल, तर्कसंग्रह दीपिका, रामदेवराव, पहिला पांडव, मानाजीराव, निवडक निबंध खंड १ ते १०, साहित्य संग्रह.
२३.	साने गुरुजी	श्याम, श्यामची आई, स्त्री जीवन, सुंदरपत्रे, पत्री (काव्यसंग्रह).

२४.	इरावती कर्वे	चित्पावन कोकणस्थ ब्राह्मण प्रबंध, माणसाच्या डोक्याच्या कवटीची नेहमीची असमप्रमाणता प्रबंध, हिंदू सोसायटी ॲण्ड इंटरप्रिटेशन, महाराष्ट्र लँड ॲण्ड इट्स पीपल, परिपूर्ती, मराठी लोकांची संस्कृती, युगांत.
२५.	संत तुकडोजी महाराज	ग्रामगीता, आदेश रचना, जीवनजागृती, भजनावली, राष्ट्रीय भजनावली, अनुभवसागर.
२६.	वि.दा. सावरकर	माझी जन्मठेप, काळे पाणी, हिंदुपदपादशाही, १८५७ चे स्वातंत्र्य समर, कमला (काव्यसंग्रह),सन्यस्त खड्ग (नाटक) इ.
२७.	रवींद्रनाथ टागोर	गीतांजली (काव्यसंग्रह), गोरा, डाकघर.
२८.	श्री. अरविंद घोष	अहना, दि. अन्फिनिश्ड मॅन, डिव्हाईन, लाईफ द ह्यूमन सायकल, द मदर, ईलियन, उर्वशी.
२९.	म. गांधी	इंडियन ओपिनियन, हिंद स्वराज्य, लंडन डायरी, गाईड टू लंडन, यंग इंडिया, हरिजन.

समाजसुधारकांचे कार्य

क्र.	नाव	कार्य
१.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ऊर्फ भीमराव रामजी आंबेडकर	• महाड चवदार तळ्यावर सत्याग्रह - २० मार्च, १९२७. • १९२९ साली भारतीय बहिष्कृत समाजसेवा समितीची स्थापना. • पुणे करार, गांधी - आंबेडकर - २५ सप्टेंबर, १९३२. • राज्यघटनेचे शिल्पकार. • १४ ऑक्टोबर, १९५६ – नागपूर येथे बौद्ध धर्माची दीक्षा. • हिंदूकोड बिल तयार केले होते. • मुंबई विधिमंडळावर निवड. • मनुस्मृतीचे दहन केले - २५ डिसेंबर १९२७. • नाशिकच्या काळाराम मंदिरात प्रवेश - २ मार्च, १९३०. • १९३७ च्या प्रांतीय विधिमंडळात प्रवेश. • व्हॉईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळात मजूर मंत्री - १९४२. • ग्रंथसंपदा हू वेअर दी शूद्राज दी • अनटचेबल थॉटस ऑन पाकिस्तान
२.	लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख	• १८४८ ते १८५० या काळात शतपत्रे लिहिली. • ज्ञानप्रकाश व इंदुप्रकाश वर्तमानपत्रे. • १८८२ साली लोकहितवादी मासिक. • बालविवाह, हुंडापद्धत, बहुपत्नीत्व पद्धत इ. टीका. • जातिभेद, भट-भिक्षुक, ब्राह्मण यावर टीका. • स्त्रीशिक्षण, विधवा-पुनर्विवाह, स्त्री-पुरुष समान इ. प्रोत्साहन दिले. • ईश्वरावर श्रद्धा ठेवा. पण मूर्तिपूजेला विरोध केला. • ब्रिटिश सरकारच्या राजकीय, आर्थिक धोरणावर टीका.

		• भौतिक शास्त्र व इंग्रजी शिक्षण याला प्रोत्साहन दिले.
३.	जगन्नाथ शंकरशेठ	• जस्टिस ऑफ द पीस सन्मान. • १८२२ साली बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना. • १८३८ साली ग्रँट मेडिकल कॉलेजची स्थापना. • १८४८ साली मुलींच्या शाळेची स्थापना. • मुंबई विद्यापीठाचे पहिले फेलो म्हणून नियुक्ती. • इंग्रजी शिक्षणाचा पुरस्कार केला. • मुंबई-पुणे रेल्वेची मागणी केली. • मराठी माध्यम शिक्षण, स्त्री-शिक्षण सतीबंदी, शुद्धीकरण. • रॉयल एशियाटिक सोसायटी व राणीच्या बागेतील पदार्थ संग्रहालय प्रत्येकी ५ हजार रुपयांची देणगी. • आधुनिक मुंबईचे शिल्पकार • भिवंडीत विठ्ठल मूर्ती फोडल्याने हिंदूमुस्लीम दंगलीतील हिंदूंवरील अन्याय दूर केला • S.S.C. परीक्षेत संस्कृत विषयासाठी बक्षीस ठेवले
४.	महात्मा जोतीबा फुले	• महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्यूथर. • १८४८ साली पुण्यात मुलींची शाळा काढली. • १९५२ साली अस्पृश्यांसाठी शाळा काढली. • सार्वजनिक सत्यधर्म, गुलामगिरी, शेतकऱ्याचा आसूड इ. ग्रंथ. 'तृतीय रत्न' हे नाटक, 'संतसार' हे नियतकालिक. • १८७५ खतफोडीचे बंड (दुष्काळप्रश्न) याचे नेतृत्व. • थॉमस पेनकृत 'राईट्स ऑफ मॅन' या ग्रंथाचा प्रभाव. • नारायण मेघाजी लोखंडेंच्या मदतीने पहिली कामगार संघटना मुंबईमध्ये स्थापन -१८८० • शेणवी जातीत पहिला पुनर्विवाह घडवून आणला. • फुल्यांच्या प्रेरणेने विविध चळवळी : • दलितोद्धार चळवळ : शिवराम कांबळे, गणपत गावकर. • कामगार चळवळ : नारायण लोखंडे • ब्राह्मणेतर चळवळ : कृष्णराव भालेकर, नारायण जवळकर.
५.	बाळशास्त्री जांभेकर	• १८३२ साली 'दर्पण' हे पहिले साप्ताहिक, • १८३७ 'दिग्दर्शन' नावाचे मासिक. • बालविवाह, स्त्रीशिक्षण इ. कार्ये. • शून्यालब्धी, हिंदुस्थानचा इतिहास, बालव्याकरण, प्राचीन शिलालेख इ. वर , लेखन. • इंग्रजी शिक्षण व ज्ञान-विज्ञान यांचे पुरस्कर्ते होते. • गंगाधरशास्त्री फडके यांच्या मदतीने शुद्धीकरण चळवळ सुरू केली.

रयत प्रबोधिनी रयतेसाठी ज्ञानार्जन

		• शेषाद्री प्रकरण. • स्त्री-सुधारणा चळवळीचा प्रयत्न.
६.	दादोबा पाडुरंग तर्खडकर	• व्याकरणतज्ज्ञ • आत्माराम पांडुरंग, रामकृष्ण भांडारकर, भाऊ महाजन यांच्या मदतीने मुंबईत परमहंस सभा स्थापन - १८४९. • ब्रिटिशांच्या धोरणावर टीका केली. • दुर्गाराम मंछाराम दिनमणी शंकर दलपतराय यांच्या मदतीने मानवधर्म सभा सुरत येथे स्थापन - २२ जून, १८४४. मराठी भाषेचे पाणिनी
७.	डॉ. भाऊ दाजी लाड ऊर्फ रामचंद्र दाजी लाड	• व्यवसायाने डॉक्टर. • १८५२ साली मुंबई येथे 'बॉम्बे असोसिएशन' ची स्थापना. • ज्ञानप्रसारक सभा व व्हिक्टोरिया बागेची स्थापना, • राजकीय शिक्षणाचा पाया • लायसेन्स बिलास विरोध - १८४९. • मोफत औषधोपचार व धर्मादाय दवाखाना सुरू केला. • मुंबई विद्यापीठाचे दुसरे फेलो. • मादक सेवनास विरोध. • बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे पहिले चिटणीस
८.	भाऊ महाजन	• 'प्रभाकर' साप्ताहिकाची सुरुवात. • १८५४ साली 'ज्ञानदर्शन' नावाचे साप्ताहिक. • न्याय, मानस, नीती, भूगर्भ इ. शास्त्रांवर तसेच युरोप खंडाच्या अर्वाचीन इतिहासावर लिखाण.
९.	कृष्णशास्त्री चिपळूणकर	• मराठी भाषेतील उत्कृष्ट गद्यलेखक. • 'विचारलहरी' हे वृत्तपत्र ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या धर्मप्रसाराला विरोध दर्शविण्यासाठी चालविले. • 'शालापत्रक' या मासिकाचे संपादक म्हणून कार्य
१०.	विष्णुशास्त्री पंडित	• १८६४ साली 'इंदुप्रकाश' वृत्तपत्रातून स्त्रीप्रश्नांबाबतचे लेखन, पुनर्विवाहाला पाठिंबा. • १८६६ साली पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळाची स्थापना, • १८७४ साली कुसबाई या विधवेशी विवाह. • राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर, नारायणाचार्य गजेंद्रगडकर यांच्याकडे व्याकरण व न्यायशास्त्राचा अभ्यास केला. • स्त्री उद्धारासाठी शेवटपर्यंत कार्य.
११.	गणेश वासुदेव जोशी (सार्वजनिक काका)	• १८७० साली 'सार्वजनिक सभेची' स्थापना. त्यांच्या पत्नी सरस्वतीबाई यांनी १८७१ साली पुण्यात 'स्त्री विचारवंती' नावाची

रयत प्रबोधिनी लोकसाठी ज्ञानार्जन

		सामाजिक संस्था काढली. देशी व्यापारोत्तेजक मंडळाची स्थापन केली. सनदशीर राजकारण व जनजागृती आणि संघटना. • स्वदेशीचे प्रवर्तक • १८७८ च्या मुद्रणावरील कायद्याचा निषेध केला. दुष्काळ निवारण कार्य. स्वदेशी मालांची दुकाने सुरू केली. • वासुदेव बळवंत फडके यांचे वकीलपत्र घेतले
१२.	बाबा पद्मजी	• हिंदू धर्मातील वाईट चालीरीती व रूढी यांविरुद्ध आवाज. • विधवाविवाहाला पाठिंबा. १८५७ साली 'यमुना पर्यटन' ही कादंबरी लिहिली. • परमहंस सभेचे सदस्य होते. यमुना पर्यटन, अरुणोदय हे आत्मचरित्र, मराठी संस्कृत व इंग्रजी शब्दकोश.

भारतात आलेले महत्वाचे कमिशन/समित्या व त्यामध्ये असणारे भारतीय सदस्य

- **हंटर कमिशन - शिक्षण (1882) :**
  - के.टी. तेलंग (एकमेव महाराष्ट्रीयन)
  - सय्यद महमूद (सर सय्यद यांच्याऐवजी)
  - आनंद मोहन बोस
  - भूदेव सिंह मुखर्जी
  - पी.रंगनाथ मुदलीयार
  - हाजी गुलाम

- **वेल्बी कमिशन (1896) :**
  - हिंदुस्थानच्या लष्करी व मुलकी खर्चाच्या स्थितीची पाहणी करण्याकरीता रॉयल कमिशन
  - भारतीय सदस्य - दादाभाई नौरोजी

- **रॅले कमिशन (1902)**
  - उच्च शिक्षणासाठी लॉर्ड कर्झनच्या काळात आले होते.
  - भारतीय सदस्य - गुरुदास बॅनर्जी, सय्यद हुसेन बिलग्रामी

- **सॅडलर कमिशन (1917) :**
  - कलकत्ता विद्यापीठावरील ताण कमी करण्यासाठी.
  - भारतीय सदस्य - आशुतोष मुखर्जी, झियाउद्दीन अहमद

- **मॉन्टेग्यू-चेम्सफर्ड अहवाल (1918) :**
  - 1919 चा कायदा बनवण्यासाठी नेमले होते.
  - भारतीय सदस्य - भूपेंद्रनाथ बसू

- **रौलट कमिशन (1917) :**
  - या समितीचे कामकाज गुप्त होते.

रयत प्रबोधिनी सेवेसाठी ज्ञानार्जन

- रौलट कमिटीचे अधिकृत नाव 'सेडिशन कमिटी' होते.
- भारतीय सदस्य - सी.बी.कुमार स्वामी (मद्रास उच्च न्यायालयाचे न्यायमुर्ती)
- प्रोभासचंद्र मित्र (कलकत्त्याचे वकिल)

➢ **हंटर कमिशन (1919) :**

- पंजाबमधील घडलेल्या घटनांची चौकशी करण्यासाठी
- भारतीय सदस्य - पंडित जगतनारायण, सर चिमणलाल सेटलवाड, सुलतान अहमदखान

NOTES

रयत प्रबोधिनी
सेवेसाठी ज्ञानार्जन

PREDICTIONS

२०० वर्ष पूर्ण झालेल्या महत्वाच्या घटना (१८२० ते १८२३)

- मुंबई इलाख्यात रयतवारी पद्धतीची सुरुवात गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांनी सुरु केली.
- मद्रास प्रांतात रयतवारी पद्धतीची सुरुवात सर थॉमस मन्रो यांनी सुरु केली.
- 'दि प्रेसिप्टस ऑफ जिझस' हा ग्रंथ राजाराम मोहन रॉय यांनी प्रकाशित केला.
- १८२० पासून मुंबई शहरात चर्च मिशनरी सोसायटीचे कार्य सुरु झाले. ही सोसायटी बहुतेक करुन अमेरिकन ख्रिश्चन मिशनऱ्यांची होती.
- पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर बॅनर्जी यांचा जन्म बंगालमधील मिदनापुर जवळील एका खेड्यात झाला. यांच्याच प्रयत्नाने विधवा पुनर्विवाह कायदा १८५६ मध्ये पास झाला आणि भारतातील पहिला विधवा पुनर्विवाह कलकत्ता येथे घडून आला.
- दि नेटीव्ह स्कुल ॲन्ड स्कूल बुक कमिटीची स्थापना मुंबई येथे माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन या गव्हर्नरने केली. पुस्तके छपाई झाल्याशिवाय शिक्षण प्रसार होणार नाही याची खात्री पटल्यावर. या सोसायटीत १२ युरोपीयन व १२ एतदेशीय होते. या सोसायटीचे 'मुंबई हैद शाळा' आणि 'शाळा पुस्तक मंडळी' असे मराठीत नामकरण केले.
- 'ॲग्री हॉरटीकल्चर गार्डन'ची स्थापना कलकत्ता येथे करण्यात आली.
- राजाराम मोहन रॉय यांनी कलकत्ता येथून 'संवाद कौमुदी' हे साप्ताहिक सुरु केले.
- राजाराम मोहन रॉय यांनी 'बायबल' या पवित्र ग्रंथाचे बंगाली भाषेत भाषांतर केले.
- ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने आणि मुंबई प्रांताचे गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांच्या पुढाकाराने पुणे येथे एक कॉलेज, 'हिंदु कॉलेज' या नावाने सुरु केले. त्यालाच 'संस्कृत पाठशाळा' म्हणत. या कॉलेजमध्ये फक्त ब्राम्हणांनाच प्रवेश दिला जात असे. महाराष्ट्रातील पहिले तर देशातील चौथे कॉलेज होय.
- मिस कुक नावाची महिला शिक्षण प्रसारक म्हणून भारतात आल्या. शिक्षणाचा प्रसार त्यांनी भारतात चांगल्या प्रकारे केला.
- भारतातील पहिले देशी वर्तमान पत्र 'समाचार दर्शन' बेंगॉली भाषेत विल्यम कॅरे आणि मर्शमन यांनी सेरामपूर येथून सुरु केले.
- 'स्कॉटीश मिशनरी सोसायटी'ची स्थापना डोनाल्ड मिचेल यांनी मुंबईत केली.
- ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने बंगाल प्रांतातील सजनिक शिक्षणाचा विचार करण्यासाठी एक समिती नेमली.
- राजाराम मोहन रॉय व इतर बंगाली पुढाऱ्यांनी इंग्लंडच्या राजाकडे मुद्रण स्वातंत्र्यासंबंधी अर्ज पाठविला होता.
- प्रसिद्ध समाजसुधारक आत्माराम पांडुरंग तर्खडकर यांचा जन्म ठाणे जिल्ह्यातील तर्खड या गावी झाला. पुढे त्यांचे निधन १८९८ मध्ये झाले.
- हिंदु समाजाला आणि खास करुन ब्राम्हण वर्णीयांना उद्देशून शतपत्रे लिहिणारे लोकहितवादी किंवा गोपाळ हरी देशमुख यांचा जन्म झाला.

१७५ वर्ष पूर्ण झालेल्या महत्वाच्या घटना (१८४७ ते १८४९)

- पुणे येथे मुंबई प्रांतासाठी भारतातील पहिल्या वरिष्ठ वनाधिकाऱ्याचे कार्यालय सुरु केले.
- भारतात येऊन भारतीय समाजात प्रबोधन करुन पुढे राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षा बनलेल्या ॲनी बेझंट यांचा जन्म आयर्लंड देशात झाला.
- वसाहतवाद विरोधी विचाराचे आद्यप्रवर्तक, कुटुंबात साजरा केला जाणारा पारंपारिक पद्धतीचा गणपती उत्सव बंद करुन सार्वजनिक पद्धतीने साजरा करण्यास सुरुवात करणारे भास्कर पांडुरंग तर्खडकर यांचे निधन झाले.
- १८४८ ते १८५६ या काळासाठी भारताचा गव्हर्नर जनरल म्हणून लॉर्ड डलहौशी कामकाज पहात होता. ब्रिटिश साम्राज्य विस्ताराचा कळस गाठणारा गव्हर्नर जनरल होय. भारतातील विविध संस्थानाचे विलिनीकरण करुन कंपनी साम्राज्यास जोडणारा, दत्तक वारसाहक नामंजूर करणारा गव्हर्नर जनरल. युद्धात विजय मिळवून प्रदेश काबीज करणारा. देशातल्याच नव्हे तर संपूर्ण आशिया खंडातील पहिली रेल्वे भारतात सुरु करणारा. मोठ्या प्रमाणात भौतिक सुधारणा करणारा. भारतात प्रथमच पोस्टऑफिस आणि टेलिग्राफ खात्याची सुरुवात करणारा. विधवा पुनर्विवाहाचा कायदा करणारा, सार्वजनिक बांधकाम खात्याची स्थापना करणारा. भारतातील पहिली कापड गिरणी व ताग गिरणी याच्याच काळात सुरु झाली. हिंदुस्थानात औद्योगीकरणाची पायाभरणी करणारा.
- सातारा संस्थान खालसा करण्यात आले. छत्रपतींची गादी विसर्जित केली. सातारचे छत्रपती शहाजी निपुत्रिक मरण पावले. त्या अगोदरच त्यांनी एक मुलगा दत्तक घेतला होता. परंतु डलहौसीने दत्तक विधान नामंजूर केले आणि भारत देशातील पहिले संस्थान दत्तक विधान नामंजूर करुन खालसा केले.
- परमहंस सभेची स्थापना दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी केली. ही एक गुप्त संस्था होती. याचे पहिले अध्यक्ष राम बाळकृष्ण जयकर होते. जातीभेद मोडून समाजात बंधुभाव निर्माण करणे या उद्देशाने ही सभा स्थापन झाली होती.
- थोर समाजसुधारक महात्मा फुले यांनी पंचम जॉर्ज याला मागासवर्गीयाच्या मागण्याची सनद सुपूर्द केली.
- राष्ट्रगुरु सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी या नेत्याचा जन्म झाला. पुढे १९१५ मध्ये निधन.
- कुटु कुरु विरेस लिंगम पंतलू यांचा जन्म झाला. पुढे १९१९ मध्ये त्यांचे निधन झाले.
- १३ एप्रिल या दिवशी उमाजी नायकाच्या उठावात भाग घेतला म्हणून राघोजी भांगरे यांना फाशी देण्यात आली.
- ३ ऑगस्ट या दिवशी मुलींची पहिली ऐतदेशीय शाळा पुणे येथील बुधवार पेठेतील प्रसिद्ध भिडे वाड्यात महात्मा फुले यांनी सुरु केली. या घटनेमुळे महाराष्ट्रातील मुलींच्या शिक्षणाचे क्रांतीपर्व सुरु झाले. या कामी महात्मा फुले यांना यशवंत परांजपे, सदाशिव हाटे आणि सदाशिवराव गोवंडे यांनी भरभरून मदत केली.
- मध्ये जळगाव परिसरातील चोपडा, यावल, लोहारा, पाचोरा भागात किरकोळ उठाव झाले.
- एल्फिन्स्टन कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांनी 'ज्ञानप्रसारक सभा नावाची सभा स्थापन केली होती.
- मुंबई शहरात मुलींची पहिली शाळा जगन्नाथ नाना शंकरशेठ यांनी आपल्या स्वतःच्या घरी सुरु केली होती.
- पुणे येथील पुणे 'नगरवाचन मंदिराची' स्थापना करण्यात आली.
- ज्ञान धुमकेतू' हे वर्तमानपत्र भाऊ दाजी लाड यांनी मुंबई येथे सुरु केले.
- 'ज्ञानप्रकाश' हे वर्तमानपत्र कृष्णाजी त्रिंबक रानडे यांनी मुंबई येथे सुरु केले.

१५० वर्ष पूर्ण झालेल्या महत्वाच्या घटना (१८७१ ते १८७३)

- इंग्लंडमध्ये 'ईस्ट इंडिया फायनान्स कमिटी'ची स्थापना ब्रिटनच्या पार्लमेंटने केली. हिंदुस्थानातील आयव्ययचा विचार करण्यासाठी. या कमिटीपुढे दादाभाई नौरोजी यांनी भारतातील राजकारण व अर्थकारण यांच्या बाबतचे आपले विचार व सिद्धांत मांडले. त्यावेळी भारतीय लोकांचे दरडोई उत्पन्न अत्यंत कमी असल्याचा निष्कर्ष मांडला. सरकार आपल्या कैद्यांसाठी जेवढा खर्च करते त्याहीपेक्षा भारतीयांचे दरडोई उत्पन्नाचे प्रमाण कमी असल्याचे त्यांनी दाखवून दिले.
- एका मुस्लीम व्यक्तीने बंगालचे न्यायमुर्ती जॉन नॉर्मन यांची हत्या कलकत्ता येथे केली.
- महसुल, कृषि आणि वाणिज्य खात्याची स्थापना प्रथमच व्हॉईसरॉय लॉर्ड मेयो यांनी केली.
- पुणे येथे 'वक्तृत्व उत्तेजक सभे'ची स्थापना न्या. रानडे यांनी केली.
- पुणे येथे जानेवारी महिन्यात 'स्त्री विचारवती सभे'ची स्थापना सरस्वतीबाई जोशी (काकांच्या पत्नी) आणि सरस्वतीबाई गोवंडे (सदाशिव गोवंडे यांच्या पत्नी) यांनी केली.
- भारतात पहिल्यांदाच संपूर्ण भारतीय लोकसंख्येची जगगणना व्हॉईसरॉय लॉर्ड मेयो यांनी सुरु केली.
- पुणे शहरातील प्रसिद्ध तुरुंग, 'येरवडा तुरुंग' उभारण्यात आला.
- ८ फेब्रुवारी या दिवशी व्हॉईसरॉय लॉर्ड मेयोची हत्या अंदमान बेटावर शेर अली या अफगानी पठाण गुन्हेगारानी केली आणि याच दिवशी शेर अलीला फाशी देण्यात आली.
- आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहास परवानगी देणारा कायदा ब्रिटिश
- सरकारतर्फे पास करण्यात आला. केंब्रिज विद्यापीठात शिकत असताना इंग्लंडमध्ये राहणाऱ्या भारतीयांमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना जागविण्यासाठी इंडियन सोसायटीची स्थापना आनंद बोस यांनी केली.
- सर जेम्स स्टिफन याने क्रिमीनल प्रोसिजर कोड (सी.पी.सी.) म्हणजेच फौजदारी प्रक्रिया संहिता तयार केली.
- न्या. रानडे यांनी पुणे येथील वक्तृत्व उत्तेजन मंडळासमोर 'स्वदेशी व्यापार' या विषयावर व्याख्यान दिले. स्वदेशी व्यापार या विषयावर जाहीर व्याख्यान देणारे पहिले वक्ते ठरले.
- अरविंद मनमोहन घोष यांचा जन्म झाला, ते श्री अरविंद म्हणून ओळखले जातात.
- न्या. रानडे आणि सार्वजनिक काका यांच्या मार्गदर्शनाखाली पुणे येथील 'स्त्री विचारवती सभे'ने पहिले सार्वजनिक हळदी-कुंकू कार्यक्रम साजरा केला. अशा प्रकारचा हा महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर भारतातील पहिला कार्यक्रम होता.
- प्रार्थना समाजातर्फे 'सुबोध पत्रिका' हे वर्तमानपत्र सुरु करण्यात आले.
- 'सिंग सभे'ची स्थापना ठाकूरसिंग संघवालीया आणि ग्यानी त्रेनसिंग यांनी अमृतसर येथे केली.
- प्रसिद्ध बंगाली साहित्यीक मायकेल मधुसुदन दत्त याचे निधन झाले.
- अस्पृश्यता निवारणाचे खंदे पुरस्कर्ते, अत्यंत उपयुक्त असे सामाजिक कार्य महाराष्ट्रात करुनही उपेक्षित राहिलेले महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा जन्म कर्नाटकातील जमखंडी या गावी झाला.

१२५ वर्ष पूर्ण झालेल्या महत्वाच्या घटना (१८९६ ते १८९८)

- पुणे येथील सार्वजनिक गणेश उत्सवात प्रथमच 'राष्ट्रीय मेळे' भरविण्यास सुरुवात झाली. जनप्रबोधनाचे हे एक प्रभावी साधन बनले.
- न्या. रानडे व गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे सार्वजनिक सभेवरील वर्चस्व नष्ट झाल्यामुळे स्वतःसाठीचे हक्काचे व्यासपीठ म्हणून डेक्कन सभे'ची स्थापना पुणे
- 'वेल्बी कमिशन' किंवा 'रॉयल कमिशन'ची स्थापना हिंदुस्थानचा जमाखर्च तपासणे व हिंदी अर्थव्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणणे. यासाठी ब्रिटिश पार्लमेंटने या कमिशनची स्थापना केली.
- भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कलकत्ता अधिवेशनात प्रथमच 'वंदे मातरम' गीत गायले गेले.
- 'मराठा प्रॉव्हिडेंन्ट हॉस्पिटल'ची स्थापना कामगार नेते नारायण मेघाजी लोखंडे, यांनी मुंबईत केली. कामगार वर्गाच्या आरोग्य सेवेसाठी.
- पुणे येथील सदाशिव पेठेत 'अनाथ बालिका आश्रम मंडळा'ची स्थापना महर्षि धोंडो केशव कर्वे यांनी केली. याचे अध्यक्ष डॉ. आर. जी. भांडारकर हे होते.
- 'व्यायाम मंडळा'ची किंवा 'चाफेकर क्लब'ची स्थापना पुणे येथे चाफेकर बंधूंनी केली. याच्याच माध्यमातून चाफेकर बंधूंनी अनेक क्रांतिकारी कारवाया केल्या.
- पुणे शहरात प्लेगच्या साथीने थैमान घातले. तेव्हा जुलमी प्लेग कमिशनर मी. रॅन्डची हत्या केली.
- २७ जुलै या दिवशी लोकमान्य टिळकांना राजद्रोहाच्या आरोपाखाली अटक झाली. आपल्या मराठा आणि केसरी वर्तमानपत्रातून "सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय?" आणि "राज्य करणे म्हणजे सुड उगवणे नव्हे" हे दोन अग्रलेख प्रकाशित केले म्हणून अटक. या प्रकरणात टिळकांना दीड वर्षाची शिक्षा झाली.
- कोल्हापूरचे राजे राजर्षि शाहू महाराज यांनी कोल्हापूर जवळील उचगाव येथे 'महारोगी आश्रमा'ची स्थापना केली.
- 'रामकृष्ण मिशन'ची स्थापना स्वामी विवेकानंदांनी कलकत्ता येथे केली.
- रेल्वे कामगारांची पहिली संघटना स्थापन झाली.
- भारत देशातील पहिला जलविद्युत प्रकल्प पश्चिम बंगाल मधील दार्जीलिंग येथे उभारण्यात आला.
- इंग्रजांच्या हातावर तुरी देऊन जर्मनीला जाऊन पुढे जपान सरकारच्या मदतीने इंग्रजांविरुद्ध संघर्ष करणारे क्रांतिकारक, महामानव नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म झाला.
- मुंबई विद्यापीठाच्या पहिल्या पदवीधरापैकी एक असणारे वामन आबाजी मोडक यांचे निधन झाले.
- कामगार चळवळीचे जनक, नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे निधन प्लेगच्या आजाराने झाले.
- १८९७ या वर्षी हंसा जीवराज मेहता यांचा जन्म झाला. नंतर त्या भारतीय संविधान सभेच्या सदस्य बनल्या आणि महाराजा सयाजीराव विद्यापीठ बडोदा या विद्यापीठाच्या पहिल्या महिला उपकुलगुरु बनल्या.
- मराठी भाषेतील 'काळ' नावाचे वर्तमानपत्र शिवराम महादेव परांजपे यांनी सुरु केले. हे वर्तमानपत्र बरेच गाजले म्हणून त्यांना काळकर्ते म्हणत असत.
- मुस्लीमात सुधारणा करण्यासाठी उर्दू भाषा सुरु करणारे आणि प्रसिद्ध मुस्लीम समाजसुधारक सर सय्यद अहमद खान यांचे निधन झाले.
- डॉ. ॲनी बेझंट या आयरीश महिलेने बनारस येथे 'बनारस हिंदू 'विद्यालया'ची स्थापना केली.

१०० वर्ष पूर्ण झालेल्या महत्वाच्या घटना (१९२१ ते १९२३)

- ऑगस्ट महिन्यात मोपलांचे बंड झाले. केरळमधील मलबार प्रांतातील मुस्लिमाने हिंदुवर अनन्वीत अत्याचार केले.
- भारतीय राष्ट्रीय कॉँग्रेसने भारताच्या तिरंगा झेंड्यास मान्यता दिली. प्रथमच विजयवाडा अधिवेशनात अधिकृतपणे तिरंगा उभारण्यात आला.
- 'विश्वभारती'ची स्थापना कलकत्याच्या शांतिनिकेतन येथे गुरुदेव रविंद्रनाथ टागोर यांनी केली.
- कोल्हापूर संस्थानाचे राजे राजर्षि शाहू महाराज यांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात पुढील गोष्टी घडवून आणल्या नाभीक विद्यार्थी वसतिगृह स्थापन केले. 'सोमवंशीय आर्य क्षत्रिय बोडींग' स्थापना केली.
- 'नरेंद्र मंडळा'ची स्थापना करण्यात आली. संस्थानी प्रजेच्या समस्या सोडविण्यासाठी या मंडळाची स्थापना ब्रिटिश शासनानी केली.
- गांधी विरुद्ध लेनीन हे छोटे पुस्तक 'कॉंग्रेड' श्रीपाद अमृत डांगे यांनी प्रकाशित केले.
- आन्ध्र प्रदेशामधील अल्लुरी सिताराम राजू यांच्या नेतृत्वाखाली रांपानी ब्रिटिश शासनाविरुद्ध उठाव केला.
- मध्ये बॅरिस्टर केशवराव देशपांडे यांच्या नेतृत्वाखाली मुंबई येथील अंधेरीचे पोतदार शेठजी यांच्या वाड्यात 'साधकाश्रम' स्थापन केला.
- १६ फेब्रुवारी या दिवशी दिल्ली येथील अखिल भारतीय अस्पृश्य परिषदेच्या तिसऱ्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद राजर्षि शाहू महाराजांनी भूषविले. त्यावेळी त्यांनी "अंतिम राजकीय ध्येय" यावर आपले भाषण केले.
- महात्मा गांधीजींनी चौरीचौरा येथील हिंसक घटनेमुळे आपली असहकाराची चळवळ मागे घेतली. त्यावेळी महात्मा गांधीवर अनेक बाजूने टिका होऊ लागली.
- १८ मार्च महात्मा गांधीजींवर अहमदाबाद येथे सेशन जज्ज ब्रुमफिल्ड यांच्यापुढे राजद्रोहाच्या खटल्याची सुनावणी होऊन महात्मा गांधींजींना सहा वर्षाची साधी कैद झाली.
- राजा राजर्षि शाहू महाराज यांचे मुंबई येथे निधन झाले.
- महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी पुणे येथे 'अहिल्या आश्रमा'ची स्थापना केली.
- बाबासाहेब रामजी आंबेडकर यांनी लंडन विद्यापीठातून एम.एस.सी.ची पदवी संपादन केली. यावेळी प्रॉब्लेम ऑफ रूपी' हा चेसिस लिहिला.
- भारतीय राष्ट्रीय कॉँग्रेसमध्ये 'कौन्सिल बहिष्कारवादी' अर्थात जहालवादी आणि 'कौन्सिल प्रवेशवादी' अर्थात 'मवाळवादी' असे दोन गट निर्माण झाले.
- जात पात तोडक मंडळा'ची स्थापना भाई परमानंद यांनी केली.
- 'भिल सेवा मंडळा'ची स्थापना अमृतलाल विठ्ठलदास ठक्कर बप्पा यांनी गुजरातमधील भिल्ल समाजात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी केली.
- भाई श्रीपाद अमृत डांगे यांनी 'सोशॅलिस्ट' नावाचे साप्ताहिक सुरु केले.
- तेजबहाद्दूर सप्रू समिती'ची स्थापना वृत्तपत्राच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी करण्यात आली.
- 'छत्रपती मेळा' यांची सुरुवात केशवराव जेधे यांनी केली.
- "हिंदुस्थानी लोकप्रतिनिधींनी घटना तयार करावी व त्यास ब्रिटिश सरकारने मान्यता द्यावी", अशी मागणी महात्मा गांधीजींनी केली.
- मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी बर्लिन येथे 'व्हॅनगार्ड ऑफ इंडियन इंडिपेंडन्स' हे मासिक सुरु केले.

NOTES

रयत प्रबोधिनी
सेवेसाठी ज्ञानार्जन

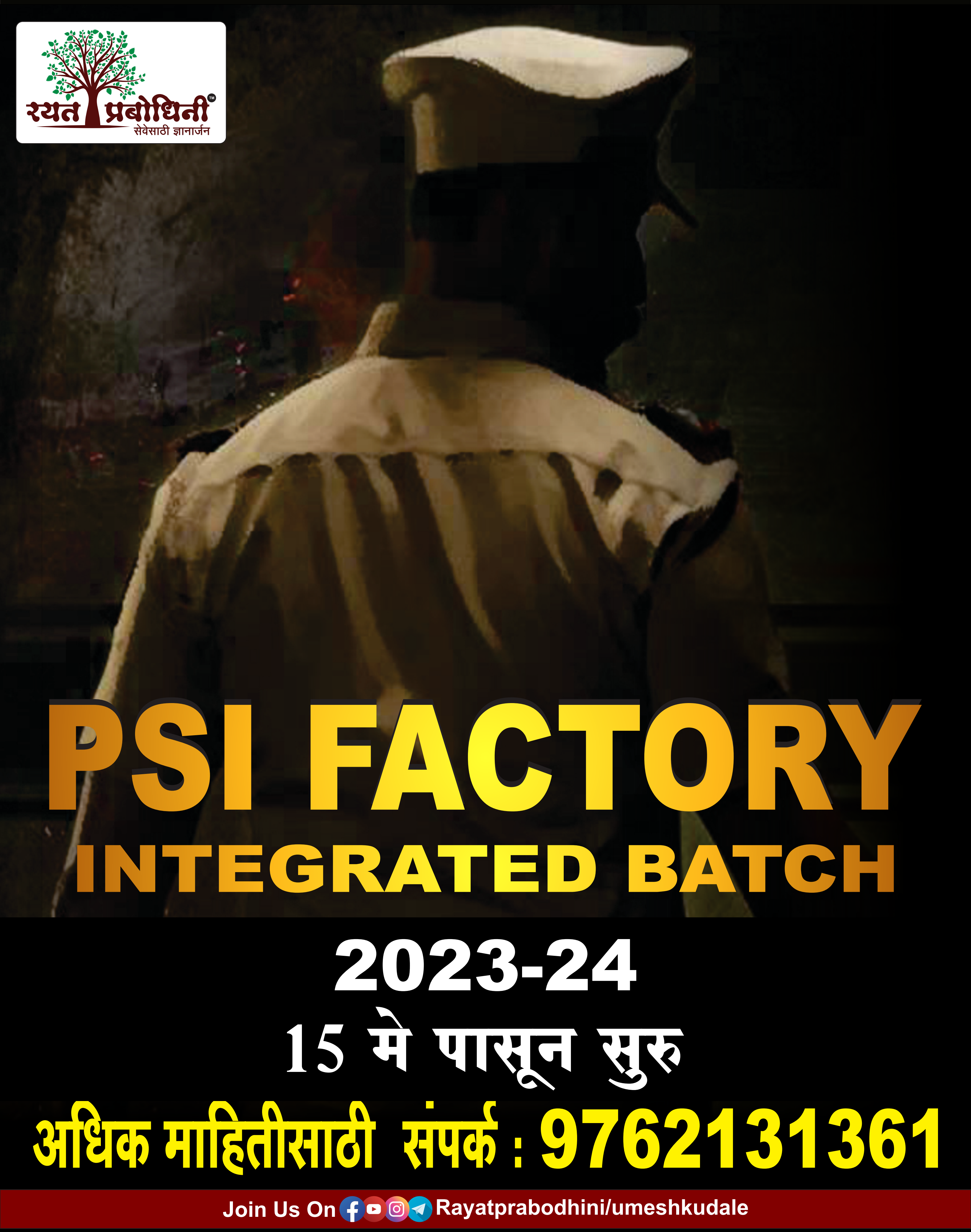
रयत प्रबोधिनी™
सेवेसाठी ज्ञानार्जन
PSI FACTORY
INTEGRATED BATCH
2023-24
15 मे पासून सुरु
अधिक माहितीसाठी संपर्क : 9762131361
Join Us On Rayatprabodhini/umeshkudale

विद्यार्थ्यांच्या सर्वाधिक पसंतीचे व सर्वात विश्वनीय

रयत प्रबोधिनी ॲप

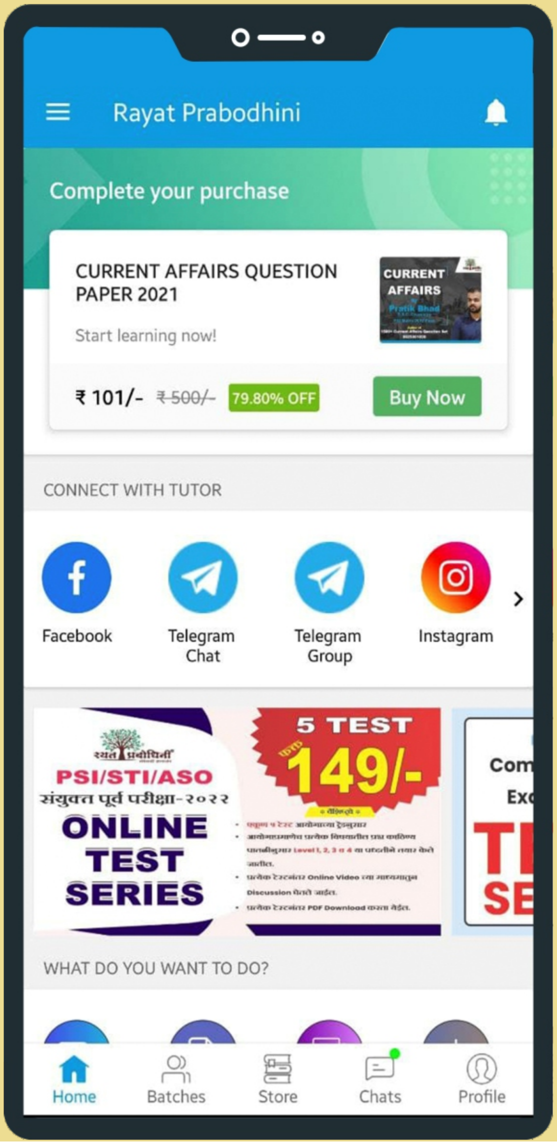

कोर्सेस पर्यंत जाण्यासाठी

स्टेप 1 : Google Play Store वरुन RayatPrabodhiniOfficial App डाऊनलोड करा.

स्टेप 2 : तुमचा मोबाईल नंबर व नाव वापरुन Login करा.

स्टेप 3 : Screen वर Store नावाचा पर्याय निवडा व हवा असेल तो Course खरेदी करा.

GET IT ON Google Play

Download on the App Store

ऑनलाईन कोर्स घेण्यासाठी QR Code Scan करुन App Download करा.

Join Us On Rayatprabodhini/umeshkudale